AZGELİŞMİŞLİK VE SİYASAL YAPILAR

TÜRKİYE • MISIR • PERU

DEVLETİN GÖRECE ÖZERKLİĞİ

SADUN EMREALP

BİREY VE TOPLUM

SADUN EMREALP

AZGELİŞMİŞLİK VE SİYASAL YAPILAR
TÜRKİYE MISIR PERU

BİREY VE TOPLUM YAYINLARI
Siyaset Teorisi : 3

Birinci Baskı : Haziran 1984

BİREY VE TOPLUM YAYINCILIK
Onur Sok. No: 18/2
Maltepe / ANKARA
Tel : 30 40 81

Kapak : Ali Cengizkan
Dizgi : Halil Uysal
Tertip : Ali Sezgin
Baskı : Zeki Kocabaş
Basıldığı Yer : Sevinç Matbaası Ofset ve Tipo Tesisleri

SADUN EMREALP

AZGELİŞMİŞLİK VE SİYASAL YAPILAR
TÜRKİYE MISIR PERU

DEVLETİN «GÖRECE ÖZERKLİĞİ» SORUNU

BİREY VE TOPLUM YAYINLARI

Sabırlı ve anlayışlı Eşime.

SUNUŞ

Azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler diye tanımlanan ülkeler açısından, bir çoğunun siyasal bağımsızlığını yeni kazandığı 1950 li ve 1960 lı yıllarda başlıca sorun, aynı zamanda hedef, tek bir sözcükte düğümlenmekteydi : Gelişme.

Kapitalist ve sosyalist blokların uluslararası düzeydeki rekabeti, az gelişmiş ülkelerin gelişme sorununa yeni bir boyut getirmiş, bu ülkelerin izleyecekleri gelişme stratejilerinin belirlenmesi, uluslararası ilişkilerin önemli bir konusu haline gelmişti. Seçilecek gelişme stratejisi ile, azgelişmiş ülkelerin uluslararası ilişkilerde benimseyecekleri tavır arasında yakın bir ilişki olduğu varsayımı, rekabet halindeki blokların, azgelişmiş ülkelere, gelişme stratejileri önermelerinin başlıca nedenini oluşturmuştur. Özünde kapitalist gelişme stratejisi önerisi olarak nitelenmesi gereken «modernleşme» kuramları ve bunlara alternatif olarak geliştirilen «kapitalist-olmayan kalkınma yolu» modellerini, 1950 li ve 1960 lı yılların bloklararası rekabetinden soyutlayarak değerlendirmek olanaksızdır.

1960 lı yıllarda yaygınlaşan ve genellikle azgelişmiş ülke kökenli sosyal bilimcilerin kalkıları ile gelişen «bağımlılık» kuramları ise, özellikle «modernleşme» kuram-

larına tepki niteliğindeydi ve birçok azgelişmiş ülkede izlenen kapitalist gelişme stratejilerinin genel bir eleştirisini yapmayı amaçlamaktaydı. Gerek «modernleşme», gerekse «bağımlılık» yaklaşımlarının ortak özelliği, aynı zamanda başlıca eksikliği ise kavramsal çerçevelerinin toplumların sınıf yapılarını ve devleti dışarda bırakmasıydı. Böylelikle, gelişme stratejilerinin belirlenme sürecinin anlaşılması açısından vazgeçilmez öneme sahip devletle toplumsal sınıfların arasındaki ilişkilerin incelenmesi gereği, adeta ortadan kalkmaktaydı.

Öte yandan, 1960 lardan başlayarak, 1970 ler boyunca, üzerinde en çok tartışılan konulardan birini oluşturan gelişmiş kapitalist toplumların devlet yapılarının incelenmesine yönelik kuramsal çalışmaların, giderek azgelişmiş toplumları inceleyen çalışmaları etkilemeye başlaması gözlenebilir bir olguydu.

Bu nedenlerle, 1970 lerde ortaya çıkan azgelişmiş ülke devletini incelemeyi amaçlayan çalışmaların, hem «bağımlılık» hem de «kapitalist devlet kuramı» tartışmalarının ikili etkisi altında kalması çok doğaldı. Bu bağlamda, ortaya çıkan temel tartışma konularından birisi izlenmesi gereken yönteme ilişkindi. Gelişmiş kapitalist toplumların devletini incelemek için geliştirilen kavramsal çerçevelerin, azgelişmiş ülke devletinin incelenmesi açısından ne denli geçerli olduğu başlıca tartışma konusuydu.

Devleti ne sınıflarüstü ne de basit bir araç olarak görmeyen yeni kavramsal kategorilere duyulan gereksinmenin sonucu, «kapitalist devlet kuramı» tartışmalarının odak noktası haline gelen «görece özerklik» kavramının, gelişmiş ülke devletini incelemeyi amaçlayan

çalışmalar açısından önemi yadsınamaz. Ne var ki, bu alandaki çalışmaların henüz başlangıç aşamasında olduğu gözden kaçırılmamalı, ve azgelişmiş ülkelerin devlet yapılarına ilişkin, somut analizlere dayalı, kuramsal çalışmaların geliştirilmesi gereğinin gündemde olduğu belirtilmelidir.

Sadun Emrealp'in, özgün bir Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan elinizdeki çalışması, vardığı sonuçlardan çok, «görece özerklik» kavramının değişik yaklaşımlar çerçevesindeki kullanımını irdeleyen; ve sınırlı bir tanımlama içinde söz konusu kavramı, çok farklı konjonktürlerdeki, somut örneklerin karşılaştırmalı incelenmesinde analitik bir araç olarak sınayan bir çalışma olarak değerlendirilmelidir.

Kısır iktisat politikası tartışmalarına boğulduğumuz günümüzde, devletin ve toplumdaki farklı kesimlerin siyasal güç ilişkilerinin kavranmasında kavramlara açıklık kazandırmanın önemi açıktır.

Emrealp'in çalışması bu amaca yönelik girişimlerden birisi olarak görülmelidir.

Galip L. Yalman

ÖNSÖZ

Bu çalışma, özünde, lisans-üstü öğrenimin sırasında özgün olarak İngilizce hazırladığım tezime dayanıyor. «Devlet» sorununun günümüzde güncellik kazanan bir boyutu olan «devletin görece özerkliği» kavramının belkemiğini oluşturduğu bu çalışmada öncelikle kapitalist devlete ilişkin çözümlemelerin, azgelişmiş ülkeler bağlamında ne denli açıklayıcı olabildiği üzerinde durulmakta. Bu kuramsal çerçeve içerisinde, benzer özellikler gösteren bazı azgelişmiş ülkeler ile kıyaslama yoluyla Türkiye'deki *devletçilik* dönemine yeni bir açılım kazandırılması amaçlanmakta. Titiz bir eleştirel inceleme olabilmesi için gerekli birçok yapıştırıcı ayrıntının geneldeki eksikliğini duymama karşın çalışmamı yayımlama isteğini kabul etmem, bunu geniş bir eleştiri süzgecinden geçirme gereksiniminin daha ağır basmasından kaynaklanıyor.

Burada öncelikle, vaktinin ve emeğinin önemli bir bölümünü çalışmalarım için ayıran değerli akademisyen Galip L. Yalman'a teşekkürlerimi iletmeyi bir borç bilirim. Çalışmamın Türkçeleştirilmesindeki yardımlarından ötürü değerli akademisyen arkadaşlarım Ümit Cizre ve Levent Köker'e de teşekkür etmeden geçemeyeceğim. Önsözler bağlamından gelenekselleşmediği için nasıl yapı-

labileceğini bilmemekle birlikte, şu satırları yazabilmem için gerekli koşulları, kendi özgül koşullarının çok üzerinde bir çabayla yaratan aileme karşı minnet hislerimi de bir biçimde ifade edebilmeyi isterdim.

Ankara, 1983

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ ... VII

ÖNSÖZ ... XI

I. GİRİŞ ... 1

II. KAPİTALİST DEVLET VE «GÖRECE ÖZERKLİĞİ» ... 4

1 — Kapitalist Devlet Kuramındaki Güncel Gelişmeler ... 5

2 — Devletin Altyapı/Üstyapı İlişkisinden Kaynaklanan Özerkliği ... 14

a) Bir Üstyapı Kurumu Olarak Devlet ... 15

b) Siyasal Düzeyin Özerkliği ... 19

3 — Devletin «Güçler Dengesi»nden Kaynaklanan Özerkliği ... 21

a) Bonapartizm ... 22

b) Sezarizm ... 25

c) Bismarckizm ... 29

4 — Bürokrasinin «Görece Özerkliği» ... 33

a) Bürokrasi: Bir «Sınıf» mı? ... 34

b) Bürokrasinin «Görece Özerkliği»nin Niteliği 37

5 — Azgelişmiş Ülkelerdeki Devletin «Görece Özerkliği» 40

III. TÜRKİYE, MISIR VE PERU ÖRNEKLERİ 53

1 — Ele Aldığımız Dönemleri Hazırlayan Koşullar 56

a) Dünya Pazarı İle Bütünleşme 56

b) Yabancı Sermayenin Etkinliği ve Denetimi 59

c) Sınıfsal Yapı 63

i — Türkiye 69

ii — Mısır 75

iii — Peru 81

2 — İncelediğimiz Dönemlerin Başlangıcı 86

a) «Tepeden Devrim» 91

b) Bürokratik Özerklik ve Sınıf Bağlantısı 92

3 — İncelenen Dönemlerin Ekonomi Politiği . 99

a) Mülkiyet Dizgesi ve Sermaye Birikimi 100

b) Yabancı ve Özel Sermayelere Karşı Tutum 109

4 — İncelediğimiz Dönemlerin Değerlendirilmesi 119

a) «Kapitalist Olmayan Yol» 120

b) «Ara Rejim» 125

c) «Devlet Kapitalizmi» 130

i — Ele Aldığımız Dönemlerde «Devlet Kapitalizmi» 132
ii — Bürokrasi Sorunu 141

d) Gelişme Modelinin Niteliği 148
i — «...ni Capitalista ni Communista» ... 148
ii — Ele Aldığımız Dönemlerde Devletin «Görece Özerkliği» 55

5 — Ele Aldığımız Dönemlerin Sona Erişi ... 162
a) Devletçiliğin Sonu 162
b) Nasırcılığın Çözülüşü 167
c) Peru: Bir Dönemin Sonu mu? 170

KAYNAKÇA 185

I. GİRİŞ

Bu inceleme, öncelikle günümüzde oldukça sık duymaya başladığımız «devletin görece özerkliği» kavramına eleştirel bir yaklaşımı amaçlamakta. Devletin özerkliğine ilişkin tartışmalar genelde, kapitalist üretim tarzı ile örtüşen devlet biçimleri bağlamında yer alıyor. Bu nedenle konumuzun önemli bir bölümünü *kapitalist devlet* oluşturmakta. İncelememizdeki temel kuramsal sorun, kapitalist devletin görece özerkliğine ilişkin tartışmaların genel bir değerlendirmesini yaparak bunların azgelişmiş ülkelerde yaşanan belirli geçiş dönemlerinin niteliğini açıklamakta ne ölçüde yararlı olabildiğini belirlemek.

İlgilendiğimiz azgelişmiş ülkeler, önemli yapısal değişimlere sahne olan «geçiş» evresi niteliğindeki belirli dönemlerden geçmiş olanlar. Bu dönemlerde söz konusu ülkelerde, hiçbiri başat bir konumda olmayan birden çok üretim tarzının çakıştığı görülüyor; ancak, bu toplumsal formasyonlar yalnızca farklı tarzların birlikte varolması ile değil, aynı zamanda kapitalizm - öncesi üretim

tarzlarının kapitalist üretim tarzı ile *eklemlenme* içerisine girmiş olması ile de niteleniyor. Birden çok üretim tarzından hiçbirinin topluma damgasını vuramamasına koşut olarak da bu tarzlarla örtüşen sınıfların ya da sınıf bölümlerinin de iktidar bloku içerisinde başrolü oynayamaması sorunu gündeme gelmekte.

Bu bağlamda, incelediğimiz dönemlerde devletin ekonomide giderek artan bir biçimde etkinlik göstermesi, ortak bir nokta olarak karşımıza çıkıyor. Bir yanda devlet, sermaye birikimi sürecini üstlenirken öte yanda kamu sektörünün kapsamını genişletmekte. Bu dönemlerde önemli yerli ve yabancı şirketlerin devletleştirilmesi, rejimlere «anti - emperyalist» ve «anti - kapitalist» yaftalar yapıştırılmasına yol açıyor. Tarım kesiminde gündeme gelen toprak reformunca tamamlanan bir çerçeve içerisinde devlet, ekonominin yaklaşık tüm sektörlerini denetimi altına almakta.

Devletçe yönlendirilen önemli yapısal değişimlerin nitelediği belirli azgelişmiş ülkelere ilişkin olarak Türkiye, Mısır ve Peru, ele almaya oldukça elverişli gözüken örnekler oluşturuyor. Bu çerçevede, kabaca 1920'lerin sonlarından 1940'ların sonlarına uzanan Türkiye'deki devletçilik dönemini, 1950'lerin başlarından 1960'ların sonlarına değin sürdüğü söylenebilen Mısır'daki Nâsır dönemini ve yaklaşık 1960'ların sonları ile 1970'lerin sonları arasındaki süreyi kapsayan Peru'daki Velasko dönemini, karşılaştırmalı olarak inceleyeceğiz.

İlgilendiğimiz geçiş dönemleri kesinlikle bu üç örnek ile sınırlı değil. Meksika'daki Cardenas dönemi, Brezilya'daki Vargas dönemi (her ikisi de 1930'ların ikinci yarısında), Gana'daki Nkrumah dönemi (kabaca 1950'ler), gerek Bin Bella, gerek Bumedyen yönetimi altındaki çağ-

daş Cezayir, oldukça kabarık gözüken örnekler arasında akla ilk gelenler.

Ele aldığımız dönemlerin her biri, kendi başına, çok daha kapsamlı araştırmalara konu olabilir (ki, olmaktadır da). Buradaki amacımız, *geçiş* evrelerinin özelliklerini gösteren bu dönemlere farklı açılardan yaklaşarak bunların titiz eleştirel kuyumculuğunu yapmaktan çok, karmaşık derinliğe inmemeye ve içsel bütünlüğü bozmamaya çalışarak, kuramsal çerçevemizin belkemiğini oluşturan savların somut görünümlerini yansıtmak.

İncelememizin bağlamı içerisinde, dönemlerimize özgü niteliklerin, toplumsal formasyonları kapitalist üretim tarzınca (henüz) belirlenmeyen azgelişmiş ülkelerde kapitalist devlete ilişkin formülasyonların ötesine uzanmayı gerektirip gerektirmediği sorununu ele alacağız. Bu çizgide, uluslararası koşulların farklılık göstermesine karşın incelediğimiz dönemlerde göze çarpan benzerliklerin geçici, konjonktürel gelişmelerin ürünü niteliğinde mi olduğunu, yoksa bu gelişmelerin azgelişmiş ülkelerdeki devletin niteliğini ortaya koyma yönünde önemli ipuçları mı verdiğini saptamaya çalışacağız. Bunu yaparken de devletin «görece özerkliği»nin ne ölçüde yararlı ve açıklayıcı olabildiğini (ya da, bir biçimde önyargısız olmaya çalışarak, bu kavramı kullanmanın anlamlı olup olmadığını) irdeleyeceğiz.

İncelememizde devletin «görece özerkliği» kavramına ağırlık vereceğimizi belirttikten sonra ilk yapmamız gereken, bir yandan bu kavramı açıklamaya girişirken öte yandan da bunun, kapitalist devlet kuramı için önemini ortaya koymaya çalışmak. Bu yolla çizebileceğimiz kuramsal çerçevemizi azgelişmiş ülkelerdeki devlete kaydırmak, konumuza ayrı bir açılım kazandırabilecektir.

II. KAPİTALİST DEVLET VE «GÖRECE ÖZERKLİĞİ» :

Devletle ilgili tartışmaların genelde, kapitalist bir toplumda devletin, kapitalist sınıfın çıkarlarını gözettiği biçimindeki temel gözlemi çıkış noktası olarak aldığı görülüyor. Bu yargı Marx ve Engels tarafından, «Modern devletin yürütme organı, tümüyle burjuva sınıfının ortak işlerini yürüten bir komiteden başka birşey değildir» tümcesiyle ifade edilmekte. Devletin «klâsik» tanımı olarak nitelenen bu tümce çoğu kez akademik çevrelerde, devlet siyasalarının doğrudan ve bilinçli olarak kapitalist sınıfın istemleri doğrultusunda yönlendirildiği biçiminde yorumlanıyor. Sonuçta devlet de, bu sınıfın elinde bir *araç* olmaktan öte bir anlam taşıyamıyor.

Eğer devlet, doğrudan sermayenin çıkarlarını koruyan bir komite olarak anlaşılacaksa, burjuva toplumlarının gelişiminde devletin (görünüşte) sermayeden bağımsız ya da sermayeye karşı bir tutum içerisine girdiği dönemler nasıl açıklanabilecektir? Eğer devlet basit olarak sınıf egemenliğinin bir aracı olarak anlaşılacaksa, emekçi sınıfı yararına devletçe ya da devlet aracılığıyla güdülen siyasalar nasıl yorumlanacaktır?

Bu bağlamda kapitalist devlet, devlete ilişkin tartışmaların günümüzde kazandığı boyutların odak noktasını oluşturuyor. Devlete, yönetici sınıfın elinde bir araç olmaktan öte bir anlam yüklemeyen yaklaşım, günümüzde oldukça ayrıntılı bir biçimde eleştirilmekte. Bu eleştirilerden bazıları yeni ortaya atılmış olmakla birlikte bunların çoklukla Marx'ın daha önceki yapıtları (özellikle 1851 Fransası'nda Louis Bonaparte'ın zaferini incelerken kapitalist devlet ve bunun «görece özerkliği» konusunda önemli ipuçları verdiği *18 Brumaire*) üzerine inşa edildiği görülüyor. Buradaki amacımız, bu eleştirilerin tü-

münü ele alıp incelemek değil, devletin özerkliği çerçevesindeki güncel tartışmaların kuramsal çalışmaların ufkunu nasıl genişlettiğini ortaya koyarak bu tartışmaların, azgelişmiş ülkelerin incelenmesinde yararlı olup olmadıklarının belirlenmesi yönünde bir değerlendirmesini yapmaya çalışmak.

1. Kapitalist Devlet Kuramındaki Güncel Gelişmeler: Kapitalist bir toplumda devlet, emekçi sınıfının çıkarlarına hizmet edebilmesi için yalnızca el değiştirmesi yeterli olan «tarafsız» bir aygıt olarak mı, yoksa ayırdedici özelliği «kapitalist» olması nedeniyle emekçi sınıfının yararına «kullanılması» söz konusu olmayan bir aygıt olarak mı ele alınmalıdır? Bu soru devlet olgusuna, genellikle *kapitalist toplumdaki devlet* ile *kapitalist devlet* ayrımı çerçevesinde ortaya getirilen iki farklı yaklaşımı ifade ediyor: bunlardan biri *devletin kimler tarafından denetlendiği,* öbürü ise *ne tür bir devlet olduğu* üzerinde duruyor.

Birinci yaklaşım (ya da «araççı» devlet anlayışı) çerçevesinde devletin, yönetici sınıfın elinde basit bir araç olduğu savunulmakta: kapitalist bir toplumda yönetici sınıf, üretim araçlarının denetimini elinde bulundurmasından ötürü devleti, topluma egemen olma yönünde bir araç olarak kullanır. Miliband, kapitalist sınıf ile devlet arasındaki ilişkiyi şöyle ortaya koyuyor:

> «Marksist anlayışa göre kapitalist bir toplumdaki 'yönetici sınıf', üretim araçlarının mülkiyetine ve denetimine sahip olan, bu yolla elde ettiği ekonomik gücün yardımıyla devleti, topluma egemen olma yönünde kendi aracı olarak kullanan sınıftır» [1].

(1) Miliband (1969), s. 22.

Bu bakış açısı öncelikle yönetici sınıfın yapısı üzerinde odaklaşıyor, bu sınıf ile devlet aygıtı arasındaki kişisel düzeydeki ilişkilere özel bir yer veriyor. Bu çerçevede devletin işleyişi, özünde, ya doğrudan devlet siyasalarının yönlendirilmesi, ya da dolaylı olarak devlet üzerinde baskı kurmak yoluyla kilit noktalardaki kişilerin araçsal güç uygulamaları olarak yorumlanıyor.

Son yıllarda devlet kuramındaki gelişmelerin başında, «araççı» devlet anlayışına yöneltilen yoğun eleştiriler gelmekte. Araç-devlet anlayışına bu türden eleştiriler yöneltenler içerisinde özellikle «yapısalcı» yaklaşım büyük önem taşıyor. Gold ve arkadaşlarına göre yapısalcı yaklaşımın temel savı, devletin işlevlerinin yönetimdeki kişilerden çok toplumdaki «yapılar» tarafından belirlenmesi. Yazarlara göre *yapı* kavramı, toplumu oluşturan somut kurumları değil, bu kurumlar arasındaki sistematik işlevsel etkileşimi nitelemekte[2]. Ancak, «yapı» kavramının bu biçimde yorumlanması, konumuz açısından önemli yanılgılara yol açabilecek nitelikte gözüküyor. Yapısalcı yaklaşımın, yapıların toplumsal kurumlar arasındaki etkileşimle özdeşleştirildiği bir çerçevede ele alınması, açıklayıcı olamıyor. Bu bağlamda, *yapı* kavramına açıklık getirilebilmesi için Althusserci çerçeveye baş vurulması gerekli.

Althusser'e göre Marksist bütünsellik ne tüm öğelerinin eşdeğer olduğu bir bütün (Hegelianizm), ne de bütün içerisinde bazı öğeler, herhangi bir başka öğenin gölge-olgusu (ekonomizm). Söz konusu öğeler bakışımsız olarak ilişkili ve içlerinden biri başat olmak üzere, *özerkler*. Ekonomik taban «son kertede», toplumsal for-

(2) Gold, vd. (1975a), s. 36.

masyon içerisindeki başat öğeyi belirler. Bu bağlamda üstyapının «görece özerkliği» söz konusudur, ancak son kertede ekonomik düzey belirleyici olur. Buradaki «son kerte» terimi, sonul bir zaman kesitinde ekonominin tümüyle belirleyici olacağı anlamına gelmemekte: «Son kerte hiçbir zaman gelmez». *Yapı*, her zaman tüm öğelerinin ve bunların egemen olma ve bağımlı kılma ilişkilerinin birlikteliği; yani, her zaman önceden veri olarak varolan bir *yapı*[3].

Devletin «görece özerkliği» kavramı, «ekonomizm» (ya da «indirgemecilik») olgusuna bir almaşık olarak, düzeyler arasındaki karmaşık eklemlenmeyi ortaya koyabilmek için öne sürülüyor. Bu özerklik siyasal ve ekonomik düzeyler arasındaki özgül ilişkiden, yani altyapı/üstyapı ilişkisinden kaynaklanmakta. Görece özerkliğin bu denli geniş yorumlanmasının bir uzantısı olarak yapısalcı yaklaşım, devletin basit olarak egemen sınıfın elinde bir araç olduğu anlayışına kategorik olarak karşı çıkıyor. Bu bağlamda, yapısalcı yaklaşımı benimseyenlerce, sermayenin genel ve uzun dönemli çıkarlarını gözetebilmek için devletin, yönetici sınıfın dolaysız denetiminden bir ölçüde bağımsız olması, yani yönetici sınıf karşısında *görece özerkliği* bulunması gerektiği savunuluyor.

Devlet sorununa «araççı» ve «yapısalcı» yaklaşımların, özünde, (kendilerinin bunun böyle olmadığını ileri sürmüş olmalarına karşın) ünlü Miliband - Poulantzas tartışması bağlamında kutuplaştığı görülüyor. Bu tartışmanın yanı sıra, bu yaklaşımları uzlaştırmaya ya da bunları çürütmeye veya her iki yaklaşıma da oturtulamayacağı öne sürülen önermelerle devletin sınıf doğası

(3) Poulantzas (1973), s. 14.

sorunsalının üstesinden gelmeye çalışan başka formülasyonlar da ortaya atılmış.

Bu çerçevede, yapısalcılar gibi Block da öncelikle araççı yaklaşımın savlarını çürütmek için yola çıkıyor, ancak yapısalcı yaklaşımca çizilen «görece özerklik» çerçevesinin yetersiz olduğunu öne sürüyor. Block'a göre, görece özerklik kavramının ortaya konuşundaki temel sorun, yönetici sınıfın kavranmasında yatıyor: bu formülasyon yönetici sınıfın (ya da bu sınıfın bir bölümünün) sınıf bilincine sahip olduğunu, yani değişen tarihsel koşullar içerisinde kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesi için gerekenlerin bilincinde olduğunu varsayıyor. Yazar, yönetici sınıfın kendi sınıf bilinci bulunması durumunda devletin özerklik derecesinin oldukça sınırlı olacağını, bu yüzden de yapısalcı yaklaşımın, araççı anlayışın bir adım ileri götürülmüş bir biçimi olmaktan öte gidemeyeceğini söylüyor. Araççı yaklaşımın yere sağlam basan bir eleştirisi için Block'un önerisi, sınıf bilincine sahip yönetici sınıf olgusuna karşı çıkmak. Bu çerçevede görece özerklik kavramının yerini, «sermaye birikimini gerçekleştirenler ile devlet aygıtını yönetenler arasındaki işbölümü» alıyor:

> «Sermaye birikimini gerçekleştirenler, kapitalistler olarak kendi çıkarlarının bilincinde olmakla birlikte, genelde değişen koşullarda toplumsal düzeni yeniden üretmek için gerekenlerin bilincinde değildirler. Öte yandan, devlet aygıtını yönetenler ise, güçlerinin siyasal ve ekonomik düzenin korunmasına bağlı olması nedeniyle, toplumsal düzenin yeniden üretimi ile ilgilenmektedirler. Bu çerçevede temel kuramsal görev, işbölümüne karşın devletin neden kapitalist sınıfın çıkarlarını gözetme eğilimi bulunduğunu açıklamaktır»[4].

(4) Block (1977), s. 9.

Block'a göre yapısalcı mekanizma, kapitalistler doğrudan ve bilinçli olarak işe karışsalar da karışmasalar da devletin, kapitalist sınıfın çıkarlarını gözetmesini sağlamakta. Yönetici sınıftan bireyler siyasa yapımına katıldıklarında, kendi sınıf çıkarlarına karşı ilgisizleşiyorlar, çünkü dünyaya, devlet yöneticilerinin bakış açısından bakmak durumunda kalıyorlar. Bu açıdan, yönetici sınıftan bireylerin katılımı söz konusu olmadığı zaman bile siyasalar, yönetici sınıfın çıkarları doğrultusunda oluşuyor. Bu, Block'un «yönetici sınıf bilinçliliği» olgusundan ayırdettiği «güven ortamı» nedeniyle olmakta : Bir toplumdaki ekonomik istikrara ilişkin ulusal ekonomi çapındaki değerlendirmelerin tümü, güven ortamının düzeyi olarak tanımlanıyor. Ortamın güvenlik oranı düştükçe yatırım oranı da düşmekte. Bu kavramın uluslararası bir boyutu da var : Uluslararası topluluk, belirli bir ülkenin siyasal - ekonomik durumu üzerinde değerlendirmeler yapıyor, bu değerlendirmeler de güven ortamının uluslararası düzeyini belirliyor. Ortamın güvenliğindeki düşüş Block tarafından, kapitalistlerin yatırımcılar olarak oynadıkları toplumsal rol çerçevesinde «devlet siyasalarının veto edilmesi» olarak değerlendiriliyor ve bu düşüşün devlet yöneticilerini, sermayenin ekonomik çıkarları aleyhine önlemler almaktan caydıracağı varsayılıyor.

Eğer devlet, ortamın güvenliğindeki bir düşüşü göze alamıyorsa, devletin sermaye aleyhine gözüken önlemler alması, «görece özerklik» kavramına değinilmeden nasıl açıklanabilecektir? Bu soruyu yanıtlamak için Block, bunalımlara ve savaş sonrası dönemlere başvurmak zorunda kalıyor : böyle dönemlerde devlet yöneticileri güven ortamını daha az önemseyebiliyor ve kendi güçlerini artırmak için harekete geçerken bir yandan da toplum-

sal baskılara yanıt verebiliyorlar. Ancak, yönetimlerinin sürmesi ekonomiyi yeniden canlandırmalarına bağlı olduğundan, bunların yaptıkları reformlar kapitalistlerin yeniden devlet siyasaları üzerindeki vetolarını kazanmalarına yol açıyor. Bu konuda Block, şunları söylüyor:

> «Bir savaş, bunalım ya da yeniden inşa döneminden sonra sermaye çevrelerinin, eski durumun *(status quo ante)* geri getirilmesi için mücadele etmesi beklenebilir. Bu yeni dönemlerde devlet yöneticileri, ortamın güvenliğindeki bir düşüşün önüne geçebilmek için sermaye çevrelerine belirli ödünler vermeye zorlanacaklardır... Bu süreçte, kapitalizmin çıkarlarına en uygun düşen reformlara dokunulmayacak, sonuçları daha tartışmalı olanlar ise ortadan kaldırılacaktır»[5].

Block'un formülasyonu, yeni kavramlar ortaya atması açısından ilginç olmakla birlikte söyledikleri, önceden söylenmiş ve tartışılmış olanlardan pek farklı gözükmüyor. Öte yandan, yönetilen sınıflara verilen ödünleri bunalım dönemleriyle açıklamaya çalışması, formülasyonunu olumsuz yönde etkilemekte. Gözettikleri egemen sınıf çıkarlarını bunalım dönemlerinde bir kenara bırakarak bu sınıfın ekonomik çıkarları aleyhine hareket etmeye başlayan devlet yöneticileri tartışması pek inandırıcı gözükmüyor. Devletin kapitalist sınıfın ekonomik çıkarlarını gözetmesi ancak, doğrudan üretim sürecinin üzerinde yer alan bir düzey olarak devletin, sermayenin yeniden üretilmesi süreci ve kendi maddî tabanı güvence altına alınmadıkça kendi biçimini koruma olanağı bulunmamasıyla açıklanabilir. Devlet aygıtına egemen sınıf içerisinden gelen bireylerin doğrudan katılmaması durumunda bile kapitalist devletin bir sınıf devleti olarak işlemesinin temel nedeni, bu. Yine bu nedenle, devletin

(5) Aynı yerde, s. 26.

sınıf mücadelesinin bir ürünü olmasına ve burjuva egemenliğini yansıtmasına karşın, egemen sınıf çıkarlarının gerçekleşmesi için kapitalist sınıfın doğrudan yönetmesi gerekmediği gibi, siyasal plâtformda boy göstermesine bile gerek yok.

Bu bağlamda devletin görece özerkliği, iktidar blokunu oluşturan sınıflar ve sınıf bölümleri arasındaki çelişik çıkarları uzlaştırmak ve bir bütün olarak kapitalist sınıfın uzun dönem çıkarlarını korumak için, yönetilen sınıflara gerekli ödünlerin verilmesini olanaklı kılıyor. Özet olarak, kapitalist üretim tarzının işleyişindeki uyumun ve burjuva egemenliğinin örgütleyicisi olarak devlet, her ikisinin de varolmasını ve yeniden üretilmesini, göreli özerkliğinden ötürü sağlayabilmekte.

Bir başka kuramsal formülasyon, «kapitalist devlet»te neyin özellikle kapitalist olduğunun daha kesin olarak belirlenmesi yoluyla araççı ve yapısalcı yaklaşımların sınırlamalarını aşmayı amaçlayan Offe tarafından öne sürülmekte. Offe, devletin «kapitalist toplumdaki devlet» mi, yoksa «kapitalist devlet» mi olduğunun saptanması konusunda hem araççı hem de yapısalcı yaklaşımlara karşı çıkıyor. Yazara göre her iki yaklaşım da yalnızca devlet etkinliğinin *dışsal* belirlenmelerini incelemekte. Araççılar devleti, yönetici sınıfca devlet aygıtının dışsal yönlendirilmesi ile açıklamaya çalışırken yapısalcılar da devleti, sınıf niteliğini güvence altına alan mekanizmaların dışsal zorlamaları ile açıklamaya çalışmaktalar. Offe bunu, çözülmesi gereken kuramsal bir sorun olarak niteliyor.

Devletin içsel yapısını açıklamak için Offe'nin öne sürdüğü kilit kavram, «seçici mekanizmalar». Bunlar, devlet aygıtı içerisinde üç canalıcı işlevi yerine getiren

geniş bir dizi kurumsal mekanizma oluşturuyor: (a) «olumsuz seçicilik»: seçici mekanizmalar sistematik olarak devletin etkinliklerinden anti-kapitalist çıkarları dıştalamakta; (b) «olumlu seçicilik»: sermayenin (bir bütün olarak) çıkarlarını gözeten siyasalar, belirli kapitalist grupların dar görüşlü çıkarlarına hizmet eden siyasalara yeğlenmekte; (c) «maskeleyici seçicilik»: devlet bir yandan anti-kapitalist almaşıkları etkinlikle dıştalarken öte yandan da sınıflar karşısındaki tarafsız görünümünü korumak zorunda.

Offe, seçici mekanizmalar etkinlikle işlerken devletin sınıf doğasını açığa çıkarmanın olanaksızlığına değiniyor. Bu yöntemsel ikilem için önerdiği çözüm, dikkati devletin olağan işleyişinden, «bunalım dönemindeki devlet»e kaydırmak: siyasal bunalım dönemlerinde seçici mekanizmalar etkinliklerini yitirmeye başlıyor ve sınıf niteliğini koruyabilmesi için devletin, giderek artan bir baskıcılığa yönelmesi gündeme geliyor; böylelikle, dıştalanan almaşıkların sınıf doğası da açığa çıkıyor[6].

Formülasyonlarını bunalım dönemleri üzerine inşa eden Block ve Offe'den farklı olarak Therborn, devletin özerkliği olgusunu yadsımıyor. Yazar, devlet yoluyla yapılan işlerin devlet gücünü elinde bulunduran sınıfla örtüşen üretim tarzının yeniden üretilmesine olumlu katkıları bulunduğunu belirtiyor. Yönetici sınıf, diğer sınıflar ve katmanlar üzerindeki yönetsel gücünü devlet kanalıyla, yani devlet gücünü elinde bulundurarak sağlamakta. Bu süreçte iki koşulun yerine getirilmesi gerekiyor: Devlet, *temsil etmeli*, yani yönetici sınıfı ve bu sınıfın sömürü tarzını korumalı ve geliştirmeli. Aynı zamanda devlet, yönetici sınıfın diğer sınıflar ve katman-

(6) Gold, vd. (1975b), s. 39.

lar üzerindeki egemenliğinde ve sömürüsünde *arabuluculuk* etmeli. Therborn, kendi «görece özerklik» anlayışını bu çerçevede sunuyor :

> «Devletin sözde görece özerkliği, ya da daha açık olarak, devletin siyaset-dışı sömürü ve egemenliğe özgül indirgenmezliği, temsil ve arabuluculuk ilişkileri sorunuyla yönetiliyor. Genel olarak, yönetici sınıfın iç bölünmeleri arttıkça temsil sorunu keskinleşiyor ve devletin özgül indirgenmezliği veya 'görece özerkliği' de giderek daha açığa çıkıyor. Aynı biçimde, arabuluculuk sorunu ve devletin 'özerkliği' de yönetilen sınıfların gücü ölçüsünde farklılık gösteriyor»[7].

Therborn'a göre «arabuluculuk» terimi «hakemlik» anlamına gelmiyor, devlet kanalıyla sınıf gücünün kullanımını yansıtıyor :

> «...devlet sınıfların arasına dövüşenleri ayırmak için değil, onları bakışımsız bir egemenlik ve sömürü ilişkisi içerisinde birleştirmek için girer»[8].

Bir başka ilginç formülasyon da araççı ve yapısalcı yaklaşımları uzlaştırmayı amaçlayan Gold ve arkadaşlarınca ortaya konmakta :

> «Devletin, akla uygun bir biçimde, tüm dışsal yönlendirmelerden bağımsız olarak işleyen kendini-üreten bir yapı olarak anlaşıldığı dönemler varken bazı dönemlerde de devleti, yönetici sınıfın elinde bulunan basit bir araç olarak görmek uygun düşer. Devlet aygıtının belirli kesimleri özgül kapitalist çıkarlarca önemli ölçüde yönlendirilebilirken, başka kesimler çok daha fazla yapısal özerkliğe sahip olabilirler. Ancak, devletin etkinliği hiçbir durumda tümüyle araççı ya da yapısalcı nedenselliğe indirgenemez»[9].

(7) Therborn (1978), s. 114 ve 181.
(8) Aynı yerde, s. 220.
(9) Gold, vd. (1975b), s. 46.

Bu bağlamda yazarlar, kendi «görece özerklik» anlayışlarını şöyle ifade ediyorlar :

> «Devlet her zaman *görece* özerktir; ne tümüyle özerktir (yani, kapitalist sınıfın etkin denetiminden bağımsız değildir) ne de, basit olarak, yönetici sınıftan bireylerce yönlendirilmektedir (yani, herhangi bir yapısal zorlamadan bağımsız değildir)» [10].

Görünüşe göre Gold ve arkadaşlarının araççı - yapısalcı tartışmasına bu görüşleri uzlaştırmak yoluyla son verme çabaları, yeterli bir kuramsal formülasyon olmaktan oldukça uzak. Bu tür bir yaklaşımın, yararlı olması şöyle dursun, anlamlı olduğu bile tartışma konusu. Devletin özerkliği veri olarak alınıp bu özerkliğin neden yalnızca «görece» olduğu ortaya konmaya çalışılırken bu kavramın kapitalist devletin incelenmesindeki yeri ve önemi bir kenara itilmekte. Bu bağlamda, «görece özerklik» kavramının temel niteliklerini ele alarak incelememiz gerekiyor.

2. Devletin Altyapı/Üstyapı İlişkisinden Kaynaklanan Özerkliği : Özünde hem Althusser hem de Poulantzas, devletin niteliği konusundaki «klâsik» önermelerin, özellikle bunların devleti basit bir araç olarak görme eğilimleri çerçevesinde, değiştirilmeleri gerektiğini savunmaktalar. Poulantzas'ın ayrılık noktası, her üretim tarzının kendi düzeyleri (ekonomik, siyasal, ideolojik) bulunduğunu öne sürmesi; ekonomik düzey ise son kertede yine belirleyici. Poulantzas'ın görünürdeki amacı, siyaseti üretim ilişkilerinin üstyapısal bir gölge - olgusu (epiphenomenon) olarak tanımlamayan bir çerçevede siyasal ilişkileri incelemek. Bu bağlamda «son kertede belirlenmek» ve belki de daha önemlisi, «görece özerklik»,

(10) Aynı yerde.

kapitalist üretim tarzında siyasal düzeyin ayırdedici özelliği olmakta. Çağdaş kapitalizmde siyaset sorununun, Marx'ın başat (ve son kertede belirleyici) ekonomik düzeyi ele alışını andırır bir biçimde ele alınabilmesini, bu özerklik sağlıyor.

Altyapı / üstyapı ilişkisinden kaynaklanan görece özerkliğin çözümlemesi bu çerçevede, devletin altyapı / üstyapı uslamlamasıyla ilişkisinin incelenmesini ve devletin siyasal düzeye özgül bir özerklik kazandıran işlevinin belirlenmesini gerektirmekte.

a. Bir Üstyapı Kurumu Olarak Devlet : «Klâsik» olarak isimlendirilen altyapı/üstyapı ayrımı çerçevesinde «üretim güçleri» kabaca üretim araçlarıyla, «mülkiyet» ise bunların sahipliği ile örtüşmekte. «Üretim araçlarının mülkiyeti», dolaysız üreticilerin hangi koşullar altında kendi geçimliklerini sağlamak için üretim araçlarını kullanmalarına izin verileceğini belirleyen toplumsal gücü sağlaması nedeniyle yönetici sınıfın ekonomik temeli. Bu koşullar üretim araçlarının sahipleri yararına artık - emeğin kullanımını içerir ve bunların yönetici sınıf olabilmelerini bunlar olası kılar. Böylelikle yönetici sınıfın toplumsal gücü, özünde, *ekonomik* olur. Bu yüzden devlet, yani bu gücün siyasal düzeydeki ifadesi, toplumun üstyapısında yer alır [11].

Poulantzas'ın devleti bir üstyapı kurumu olarak görmesinin tersine, Corrigan ve arkadaşları devletin bir üstyapı kurumu olarak değil, «üretim ilişkilerinin bir dizisi» olarak ele alınması gerektiğini öne sürüyorlar. Üstyapısal ilişkilerin üretime özsel olmadığı ve altyapının üstyapıyı belirlediği görüşlerine karşı çıkan yazarlar

(11) Corrigan, vd. (1978), s. 10.

altyapının, üstyapıyı «belirlemek» bir yana, bağımsız olarak varolmadığını savunmakta ve «Marksizm, klâsik altyapı/üstyapı anlayışı ile kıyaslanabilir 'toplumsal ve siyasal yapı ile üretimin ilişkisi'ne ilişkin herhangi bir genel kuram içeremez» demekteler [12]. Üretim tarzını önsel *(a priori)* olarak altyapı ve üstyapıya, ya da ekonomik düzey ve siyasal düzeye bölen, devlet biçimini de her iki ayrımın ikinci kısmına yerleştiren «ilkel basmakalıp anlayışı» sorgulayan yazarlara göre devlet «üretim ilişkilerinin bir gölge - olgusu değil, bu ilişkilerin ayrılmaz ve gerekli bir parçasıdır» [13].

Corrigan ve arkadaşları, üstyapının doğrudan doğruya altyapı tarafından belirlendiği görüşüne karşı çıkıyorlar. Üretim tarzlarına ilişkin olarak önceden belirlenmiş düzeyler bulunduğu anlayışına karşı çıkma eğilimleri yazarları, altyapı/üstyapı ayrımını yadsımaya varan bir konuma götürüyor. Gerek Corrigan ve arkadaşları, gerek Poulantzas aynı kuramsal soruna açıklık getirmeye çabalamalarına karşın aralarında önemli bir yöntemsel farklılık göze çarpmakta.

Poulantzas, her üretim tarzı içerisinde farklı «düzeyler» bulunduğunu öne sürmesi nedeniyle üretim tarzı kavramı çerçevesinde Althusser'den ayrılıyor. Bu konuda Poulantzas, şunları söylüyor:

> «Üretim tarzı kavramıyla genelde ekonomik düzeyi değil, birlikte çeşitli kerte veya düzeyler (yani, bu [üretim] tarzının çeşitli bölgesel yapıları [regional structures]) olarak beliren, birçok yapı ve pratiklerin özgül bir bileşimini (combination) kasdetmekteyiz. Bir üretim tarzı ... farklı kerte ve düzeylerden (ekonomik, politik, ideolojik ve teorik) oluşur... Bir üretim tarzını niteleyen birliğin tipi, son kertede ekonomik

(12) Aynı yerde, s. 9.

(13) Corrigan, vd. (1977), s. 14-15.

düzey tarafından belirlenen bir *karmaşık bütündür*... Bir üretim tarzını diğerlerinden ayıran, düzeylerinin sürdürdüğü özel eklemlenme biçimidir: bu eklemlenme, bundan böyle, bir üretim tarzı *matrix*'i ile ifade edilecektir» [14].

Corrigan ve arkadaşları gibi Poulantzas'ın da, üretim tarzını ekonomik düzey ile özdeşleştiren formülasyonun yetersizliğinin farkında olduğu görülüyor. Poulantzas'ın formülasyonu, bu kuramsal sorunu çözmeye yönelik olarak üretim tarzı kavramı içerisine farklı düzeyler yerleştirmesi nedeniyle Corrigan ve arkadaşlarınınkinden ayrılıyor. Ancak Poulantzas, çözmeyi başarabildiği sorunlar kadar yenilerini de ortaya getirmekte: Bir yandan Poulantzas, her üretim tarzı içerisinde «düzeyler» bulunduğunu öne sürüyor, öte yandan da «son kertede» ekonominin, hangi düzeyin başat olacağını belirlediği yönünde Althusserci görüşe bağlı kalmaya çabalıyor. Burada, bir üretim tarzı içerisindeki başat düzeyin, söz konusu üretim tarzının «ekonomik düzeyi» tarafından belirlenip belirlenmediği sorunu gündeme geliyor. Bir yanda, bir üretim tarzı içindeki düzeylerden söz ederken öte yanda bir «üstyapı» bulunduğunu öne sürmek (ve özellikle devleti bir üstyapı kurumu olarak görme eğilimi bulunması) Poulantzascı çözümlemede açıklığa kavuşturulması gereken bir belirsizlik oluşturmakta. Poulantzas'ın söz konusu kuramsal soruna üretim tarzları içerisindeki düzeylerden söz ederek bir çözüm getirdiğini öne sürmek, pek anlamlı gözükmüyor [*].

---

(14) Poulantzas (1973), s. 13-15.

[*] Şunu belirtmemiz gerekir ki, Althusser'in «teorik» düzeyi, dördüncü bir düzey olarak görmekten vazgeçmesinin yanısıra, Poulantzas'ın görüşlerinde de zaman içinde bir takım önemli değişmeler olduğu kuşkusuzdur. Bu bağlamda, Poulantzas, gerek altyapı-üstyapı metaforunu temel alan, gerekse üretim tarzı kavramını değişmeyen yapısal özelliklere sahip çeşitli dü-

Bu çerçevede Laclau'nun ekonomik düzey sorununa yaklaşımı, oldukça açıklayıcı. Ekonomik düzeyin iki farklı anlamı bulunduğunu belirten Laclau, şunları söylüyor :

> «Bu yorumlar iki açıdan farklılık gösteriyorlar: Birincisi, bunlar farklı soyutlama düzeylerindedirler... Birinci anlamda 'ekonomik düzey', her tür toplumun koşullarından birini tanımlaması nedeniyle tarihsel maddeciliğin daha genel kuramına aittir; ikinci yorum ise yalnızca meta üreten toplumlara özgüdür. Ancak, her iki kavram yalnızca soyutlama düzeyleri açısından değil, aynı zamanda birbirleri ile doğrudan ilişkili olmadıkları için de farklıdırlar. İkinci anlamda 'ekonomik düzey', birinci anlamdaki ekonomik düzeyin özel bir durumu değildir; tersine, bu iki kavram, aralarındaki birliğin kuramın kendisince kurulması gereken farklı kuramsal yapılara aittir. Bunların birliği için gereken *kuramsal* koşulları dikkate almak, özgül bir üretim tarzının —kapitalist üretim tarzının— özelliğini dikkate almayı içerir» [15].

Laclau, «ekonomik düzey» teriminin ikinci anlam, «üretim» teriminin de birinci anlam karşılığında kullanılmasını öneriyor. Yazara göre bu yolla «tarihsel maddeciliğin, maddî yaşamın üretim tarzının toplumsal yaşamın diğer tüm düzeylerini belirlediği yolundaki temel önermesi, kapitalist olmayan üretim tarzları için 'ekonomik düzey'in üstünlüğünü ortaya koyamayacak, bunların üretim ilişkilerinin temeli, ekonomi - dışı zor olacaktır» [16].

---

zeylerin bileşimi (combination) olarak gören yaklaşımları artık benimsemediğini belirtmiştir. Bu konulara ilişkin görüşlerini açık bir biçimde sunduğu, toparlayıcı bir çalışma olarak, son kitabı olan **State, Power, Socialism** (NLB, 1978)in **Giriş** bölümü aydınlatıcı niteliktedir. [Ed.N.]

(15) Laclau (1975), s. 106. Ayrıca bkz. *Kapitalist Devlet Sorunu* (1977), s. 172.

(16) Aynı yerde, s. 107.

Laclau'nun yaklaşımı, ekonomik düzey üzerindeki tartışmalara önemli ölçüde açıklık kazandırmakla birlikte genelde kapitalist devletin özerkliğinin başlıca altyapı/üstyapı ayrımı çerçevesinde incelenmekte olması nedeniyle çözümlemelerimizi bu yönde sürdürmemiz gerekiyor.

b. Siyasal Düzeyin Özerkliği : Poulantzascı çerçevede devletin işlevi, «bir toplumsal formasyonun düzeyleri arasında birleşme etmeni ... ve bir sistemin evrensel dengesini düzenleyen etmen» olarak oynadığı rol ile tanımlanmakta : Devletin bu işlevinin düzeylere (ekonomik, siyasal, ideolojik) ilişkin belirli yürütülüş tarzları var. Devletin tekno - ekonomik ve ideolojik işlevleri gerçek anlamda siyasal işlevi tarafından (siyasal sınıf mücadelesine ilişkin olarak) «üst - belirlenmekte» ve bir formasyonun birleşme etmeni olan devletin evrensel rolünün tarzlarını oluşturmakta. Poulantzas, devletin bu evrensel rolünün siyasal olduğunu belirterek şunları söylüyor :

> «Devletin belirli birtakım işlevleri ... kuramsal olarak yalnızca bunların karşılıklı ilişkileri içerisinde, yani devletin oynadığı evrensel siyasal rol içerisinde kavranabilir. Bu rol, içerisinde farklı düzeyler arasındaki çelişkilerin siyasal sınıf egemenliğinde yoğunlaşan bir formasyonun birliğini sürdürmesi anlamında, *siyasal* bir nitelik alır. Gerçekten de devletin tekno - ekonomik işlevinin ya da adaleti dağıtım işlevinin siyasal niteliğini, bu işlevleri doğrudan siyasal işlevine (yani, siyasal sınıf mücadelesindeki belirli işlevine) yükleme yoluyla açıkça ortaya koyabilmek olanaksızdır. Bu işlevler, bir toplumsal formasyonun son çözümlemede siyasal sınıf egemenliği temeline dayalı birliğinin sürdürülmesini birincil erek olarak aldığı ölçüde siyasal işlevlerdir» [17].

(17) Poulantzas (1973), s. 53-54.

Bu çözümleme, devletin siyasal işlevlerinin, devletin evrensel siyasal rolünden farklı olduğunu ve bu evrensel rolün devletin işlevine indirgenmemesi gerektiğini vurguluyor. Burada, devletin sınıf ilişkilerine yönetici sınıfın yararına müdahale etmesi ile devletin, bir toplumsal formasyon içerisindeki egemenlik sisteminin dengesini korumaya yönelik önlemler alması arasında kesin bir ayrım yapılması öngörülmekte.

Bu ayrımın uzantıları arasında oldukça önemli bir nokta göze çarpıyor: Devletin rolü, yönetilen sınıflara en azından kısa dönemde egemen sınıfların ekonomik çıkarları ile çelişik gözükebilecek belirli ödünler verilmesini içermekte. Bu tür ödünler devletin, yalnızca egemen sınıfların çıkarlarını değil, yönetilen sınıfların çıkarlarını da gözettiği izlenimini vererek yönetilen sınıfların onayını kazanması açısından bir zorunluluk durumunda. Bu nokta Gramsci tarafından açık bir biçimde ortaya konuyor:

> «...devlet, yönetici sınıfın egemenliğini haklı gösterebilmesini ve bunu sürdürebilmesini sağlayan, bunu yaparken de yönettiklerinin etkin onayını (consent) almayı başaran pratiksel ve kuramsal etkinliklerin karmaşık bütünlüğüdür» [18].

Özünde, egemen sınıfların (kısa dönemli) çıkarlarıyla çelişik gözüken ödünlerin verilebilmesini sağlayan, devletin bu sınıflar karşısındaki görece özerkliği. Bu özerkliğin temelleri, ekonomik ve siyasal düzeylerin özgül ilişkisinde yatmakta. Poulantzascı çerçevede devletin özerkliğini belirleyen, kendi işlevlerinin özgüllüğü: Devletin işlevleri, tümü de toplumsal formasyonun bütünlüğünü koruma gereksinimine yönelik özgül siyasal işlevler. Siya-

(18) Gramsci (1971), s. 244.

sal düzeyin ekonomik düzey karşısındaki özerkliği, kapitalist üretim tarzına özgü bir olgu. Bu özerklik,

> «...kapitalizme özgü olan ekonomik ve siyasal düzeylerin göreli 'ayrışması' tarafından kapitalist devletin yapısı üzerine kazınmıştır; ... kapitalizmin özelliği olan dolaysız üreticilerin üretim araçlarından ayrılmaları ya da yoksun bırakılmalarından kaynaklanır. Bu açıdan, bu görece özerklik sınıfların temsilinde ve egemenliğin siyasal örgütlenmesinde kapitalist devletin oynadığı rol için gerekli bir koşuldur» [19].

Siyasal düzeyin özgül bağımsızlığı, devletin «görece özerkliği»nin yalnızca bir boyutunu oluşturuyor. Öbür boyut, kapitalist üretim tarzında «sınıf ve sınıf mücadelesi bileşiminin özgüllüğü»nden kaynaklanan özerklik. Poulantzas'ın ifade ettiği gibi, «devletin görece özerkliği, ekonomik sınıf mücadelesi karşısında görece özerk olan siyasal sınıf mücadelesi ile ilişkilerinde (ekonomik düzey karşısında görece özerk olan) yapılarının özgüllüğüne bağlıdır» [20]. Devletin bu ikinci anlamdaki özerkliğini, çok yaygın olarak kullanılan «güçler dengesi» kavramı ile ifade edilen özgül bağımsızlık ile karşılaştırarak ve kıyaslayarak daha geniş olarak inceleyeceğiz.

3. Devletin, «Güçler Dengesi»nden Kaynaklanan Özerkliği : «Güçler Dengesi» kavramının, kapitalist devletin özerkliği tartışmalarında kilit bir kavram olmasından ötürü ayrı bir yeri var. Güçler dengesinden kaynaklanan görece özerkliğin doğasına ilişkin iki temel görüş göze çarpmakta : **Birinci** görüşe göre devlet, yalnızca toplumsal güçlerin dengelendiği özel durumlarda görece bir özerklik elde edebiliyor. İkinci görüşe göre ise güçler dengesinden kaynaklanan özerklik özel bir durum

(19) Poulantzas (1975), s. 98.
(20) Poulantzas (1973), s. 257.

olarak değil, kapitalist devletin özünde varolan bir özerklik olarak niteleniyor. Poulantzas tarafından ortaya atılıp savunulan bu ikinci yaklaşım, siyasal düzeyin ekonomik düzey karşısındaki özgül bağımsızlığının bir yansıması durumunda.

Bu bağlamda birbiriyle yakından ilintili kavramlar olan Bonapartizm, Sezarizm ve Bismarckizm'i irdeleyeceğiz. Bu yolla güçler dengesi olgusunun devlet kuramı için önemini ve ele aldığımız dönemlere ilişkin olarak bunun ne ölçüde anlamlı olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

a. Bonapartizm : Draper, Bonapartizm olgusunu irdelerken şunları söylüyor :

> «Eğer burjuvazi, demokratik biçimler çerçevesinde toplumsal çalkantı ve sarsıntıları denetleyemez duruma gelirse, bir sınıf olarak kendi varlığını sürdürebilmesi, *dolaysız* siyasal iktidarı toplumsal-ekonomik yönetimini daha iyi gözetebilecek başka ve daha güçlü ellere devretmesini gerekli kılar. Marx'a göre bu önermeden çıkan klâsik örnek, 1848 Şubat devriminden 2 Ocak 1851'de Louis Bonaparte tarafından gerçekleştirilen bir darbe sonucu kurulan askerî diktatörlüğe uzanan durumdur» [21].

Burjuvazinin siyasal gücü devretmesi olgusu, Engels tarafından Marx'a gönderilen 13 Nisan 1866 tarihli mektupta şöyle ifade ediliyor :

> «Ne de olsa Bonapartizm, burjuvazinin gerçek dinidir. Giderek daha açık bir biçimde görüyorum ki, burjuvazinin doğrudan yönetecek gücü kalmadı ve bu yüzden ... Bonapartist bir yarı-diktatörlük olağan biçim durumuna geldi; burjuvazinin büyük maddi çıkarlarını (burjuvazinin iradesine karşı bile) savunu-

(21) Draper (1977), s. 386.

yor, ancak hükümet gücünde burjuvaziye yer vermiyor»[22].

Bu çok sık alıntılanan parça Poulantzas'a göre Marx ve Engels'in, Bonapartizmi yalnızca kapitalist devletin somut bir *biçimi* olarak değil, aynı zamanda kapitalist devlet tipinin özünde yer alan kuramsal bir nitelik olarak gördüklerini yansıtmakta; Marx, Bonapartizm'den «burjuvazinin dini» * olarak söz ettiğinde, bu devletin ancak yönetici sınıfın farklı bölümleri karşısında göreli bir özerkliği bulunduğu zaman bu sınıfa gerçekten hizmet edebileceğini ve ancak böylelikle bu sınıfın (bir bütün olarak) egemenliğini düzenleyebileceğini göstermiştir.

Bonapartizm'i çözümlemesine ilişkin olarak Poulantzas'ın savında önemli bir belirsizlik göze çarpıyor. Yazar bir yandan görece özerkliğin kapitalist devletin bileşiminde yer alan bir özellik olduğundan söz ederken öte yandan (kapitalist devlet bağlamı içerisinde gördüğü) Bonapartist devletin özerkliğinin *farklı bir düzeyde* olduğunu belirtiyor. Ne var ki, bu görüşleri bağdaştırmak için yukarıdaki alıntıya gönderme yaparak Marx'tan destek arama çabasına giren Poulantzas'ın, bunda pek başarılı olamadığı ortada. Gerçekten de Miliband ve Laclau, bu konuda Poulantzas'ı köşeye sıkıştırıyorlar. Miliband, Bonapartizmin kapitalist devletin tüm biçimlerini nitelemediğini belirtiyor ve «Marx'ın böyle bir yoruma yol açabilecek hiçbir yapıtı yoktur; eğer Marx böyle bir yorumu kabul edecek herhangi bir şey söylemiş olsaydı, kesinlikle yanılgıya düşmüş olurdu» diyor[23].

(22) Poulantzas (1973), s. 258-59.

(*) Bu terim Engels'in olmakla birlikte Poulantzas bunu, Marksizmin genel bir yargısı olarak ele alıyor.

(23) Miliband (1972), s. 260. Ayrıca bkz. *Kapitalist Devlet Sorunu* (1977), s. 98.

Laclau da bu konuda Miliband'ın arkasında yer alarak Marx ve Engels'in Bonapartizm'i tüm devlet biçimlerine özgü bir olgu olarak değil, kapitalist devletin özel bir biçimi olarak gördüklerini belirtiyor.

Bu durumda Bonapartist devletin «görece özerkliği» tüm devlet biçimlerini kapsayan bir nitelik olarak mı, yoksa yalnızca bir «güçler dengesi»nin söz konusu olduğu dönemlerde ortaya çıkan özel bir devlet biçimi olarak mı ele alınmalı? Bu sorunun yanıtı, Bonapartizmin sınıf içeriğinin irdelenmesini gerektiriyor.

Marx'a göre Fransa'da önceki rejimlerde devlet bürokrasisi, «kendi gücü için ne denli çabalarsa çabalasın», burjuvazinin kendi sınıf yönetimini oluşturduğu ve yürüttüğü bir araç olmaktan öte gidememiştir. «Yalnızca İkinci Bonaparte döneminde devlet, kendini tümüyle bağımsız bir duruma getirebilmiştir». Ne var ki bu «bağımsızlık», sınırlıdır: «Ancak devlet, havada asılı durmamaktadır. Bonaparte, bir sınıfı, Fransız toplumunun en kalabalık sınıfını, küçük toprak sahibi köylüleri temsil etmektedir» [24].

Draper'a göre *temsil* olgusu, Bonaparte'ın kendisini köylülüğün koruyucusu olarak sunması ve dolayısıyla gücünü, kendi sınıf çıkarlarını savunma yetenekleri bulunmayan köylülere dayandırması anlamına gelmekte. Therborn da «temsil» olgusu üzerinde durmakta: Burjuvazinin kendi parlamentarizmini terketmesi karşısındaki polemik atılımının sonuçta Marx'ı, geçerliliği kuşku götüren bazı formülasyonları benimsemeye ittiğini, bunun da Marx'ın «hatalı yorumlama geleneği»nin temelini oluşturduğunu belirten Therborn, sözlerini şöyle sürdürüyor:

(24) Marx (1972), s. 105.

«Marx, Bonaparte'ın köylüleri temsil ettiğini söyleyerek temsil sözcüğünün belirsizliği ile oynarken ... yalnızca köylülerin III. Napoleon'u desteklediklerinden söz ediyordu... Burjuvazinin siyasal gücünü Bonaparte'a kaptırdığını söylemekle Marx, Bonapartizmin burjuvazinin sınıf konumunu temsil etmeyi bıraktığını kastetmemiş ... yalnızca burjuva ileri gelenlerinin parlamenter sisteminin yerini baskıcı bir devletin aldığı gerçeğini dile getirmiştir» [25].

Genelde, «güçler dengesi» kavramı üzerindeki tartışmalar Marx'ın Fransa'da, Bonapartizm'in «iktidarı burjuvazinin kaybetmiş, emekçi sınıfının ise henüz kazanamamış olduğu bir dönemde olası tek hükümet biçimi» olduğuna ilişkin yargısında odaklaşmakta. Marx'ın *18 Brumaire*'i tamamladığı sıralarda yazdığı bir makalede Engels, şunu söylüyor:

«Louis Bonaparte'ın başarısındaki tüm sır, isminden gelen gelenekten ötürü, Fransız toplumunda mücadele eden sınıfların dengesini, geçici olarak, elinde tutabilecek bir konuma oturtulmuş olmasıdır» [26].

Marx ve Engels devletin görece özerkliğinden, mücadele eden sınıfların bir dengeye yaklaştıkları zamanlarda söz ediyorlar. Başka bir deyişle, toplumda bir güçler dengesi oluştuğunda devlet, görece bir özerklik elde etmekte. Bu savın karşıtı olarak, toplumda bir güçler dengesi bulunmadığı zaman devletin görece özerkliğinden söz edilemeyeceği sonucu çıkıyor.

Güçler dengesinden kaynaklanan görece özerklik kavramını açmayı sürdürerek, Bonapartist devletin çağrıştırdığı «Sezarizm» ve «Bismarckizm» olgularına da değineceğiz.

(25) Therborn (1978), s. 199.
(26) Draper (1977), s. 406.

b. «Sezarizm» : Sezarizm terimi çoklukla askerî diktatörlükleri çağrıştırmakla birlikte bu kavram, özünde, Bonapartizm'in Romalı andırışması olarak niteleniyor. Sezarizm bağlamındaki güçler dengesine ilişkin olarak Draper, şunları söylüyor :

> «Sezar, patrici demokrasisinin (bir bütün olarak yönetici sınıfın Roma Cumhuriyeti'nce örgütlenen demokrasisinin) varlıklı pleblerin daha çok siyasal güç istemlerinden ve borçlandırılmış plebler ile alacaklı patriçiler arasında sürüp giden savaştan kaynaklanan uzun bir sınıf mücadelesi döneminden sonra gösterdiği düşüşün en son basamağını oluşturuyordu. Sezar'ın devleti bir yandan kendi çıkarlarını gözetirken öte yandan da patriçilerin ve varlıklı pleblerin sınıf baskısı arasında gidip gelmekteydi» [27].

18 Brumaire'in yeni baskısına 1869 önsözünde Marx, eserinin «Sezarizm olarak isimlendirilen, son günlerde özellikle Almanya'da sıklıkla sözü edilen skolastik deyimin ortadan kaldırılmasına katkıda bulunacağını umduğunu», çünkü bu «yüzeysel tarihsel andırışmanın» eski Roma sınıf mücadelesinin yalnızca ayrıcalıklı bir azınlık içerisinde, edilgen köle çoğunluğunun sırtında verildiğini unutmuş gözüktüğünü belirtiyor. Draper, Marx'ın karşı çıktığı bu özgül andırışmanın 1866'da yaygınlaşmaya başlamışken terimin kendisinin, 1851 yılında Bonapartizm'in «basınsal» bir yorumu ile geçerlik kazandığını söylemekte. Marx'ın kendisinin de Bonaparte rejimine «Paris'in Sezarizmi» olarak gönderme yaparak bu terimler arasındaki andırışmayı vurguladığını belirten Draper, şunu da gözden kaçırmıyor :

> «...temel nokta Sezar'ın bir Bonaparte ya da Bonaparte'ın bir Sezar olması değil, her ikisinin de daha

(27) Aynı yerde, s. 466.

kapsamlı bir olguyu, devletin sınıf dengesine dayalı olarak özerkleşmesini örneklemiş olmalarıdır» [28].

Gramsci, III. Napoleon'un Bonapartizmi'ni, Sezarizm'in özel bir biçimi olarak niteliyor. Özgül bir siyasal olgu olarak Sezarizm'i yalnızca herhangi bir güçler dengesine değil, belirli bir dengeye, «katastrofik denge» * ye bağlayan Gramsci, bu dengeyi şöyle açıklıyor:

> «Sezarizm deyiminin, çatışan güçlerin birbirini katastrofik bir biçimde dengelediği bir durumu ifade ettiği söylenebilir; yani, bu güçler arasında öyle bir denge kurulur ki, çatışmanın sürmesi ancak her iki tarafın da karşılıklı olarak birbirini yoketmesi ile sonuçlanır» [29].

Gramsci, Sezarizmin «ilerici» ve «gerici» biçimlerini ayırarak, kavgaya karışmasının ilerici güçlerin yenilgisiyle sonuçlanmasına yardımcı olması durumunda Sezarizmin *ilerici* bir nitelik kazanacağını belirtiyor. Bu çerçevede Sezar ve I. Napoleon ilerici Sezarizm olarak nitelenirken Bismarck ve III. Napoleon, proleter hareketlerini bastırmış olmalarından ötürü, gerici Sezarizmin örnekleri olarak gösteriliyor.

Gramsci, katastrofik dengenin özgül Sezarizm olgusuna götürdüğünü öngörmekle birlikte III. Napoleon'un Bonapartizmini bu özel dengenin sınırları içerisine sokma eğilimini taşıyor ve buna ilişkin olarak şunları söylüyor:

---

(28) Aynı yerde.

(*) Gramsci'ye özgü kavramlar arasında yer alan *«catastrophic equilibrium»* terimini, anlamını koruyarak çevirmek oldukça güç. Dilimize «felâketli denge», «kritik denge», «dehşet dengesi» gibi farklı biçimlerde çevrilmiş olmakla birlikte bu kavramın, söz konusu terimlerin çağrıştırdığından daha kapsamlı bir anlamı var gözüküyor. Bundan ötürü bu kavramı olduğu gibi aktarmayı uygun gördük.

(29) Gramsci (1971), s. 219.

«...katastrofik evre, geleneksel egemen gücün 'geçici' bir siyasal güçsüzlüğe düşmesi sonucu ortaya çıkmış olabilir; zorunlu olarak aşılamaz organik bir güçsüzlükten değil... Olayların sonradan açıkça göstermiş olduğu gibi, varolan toplumsal kuruluşun henüz gelişme olanaklarını tüketmediği... III. Napoleon olayında durum böyle olmuştu. III. Napoleon... bu olayların özünde saklı olan olanakları temsil ediyordu. Bu nedenle Sezarizminin kendine özgü bir renkliliği vardır. Sezar'ın ve I. Napoleon'un Sezarizmi... bir devlet tipinden diğerine geçildiği tarihsel bir evreyi temsil ediyordu... III. Napoleon'un Sezarizmi... bir devlet tipinden diğerine geçişi değil, yalnızca aynı tipin kesintisiz bir çizgi üzerindeki 'evrimini' nitelemekteydi» [30].

Poulantzas'a göre Gramsci oldukça kapsamlı bir açıklama getirmekle birlikte Bonapartizm olgusunun köklerine inemiyor. Poulantzas'ın «görece özerklik» anlayışı açık ifadesini, bu eleştiri bağlamında bulmakta. Yazar, Fransız Bonapartist devletinin egemen sınıflar ve bölümler karşısındaki görece özerkliğinin, yalnızca bu somut biçimin kapitalist devlet tipine, yani bu özerkliği bileşimindeki bir özellik olarak içeren devlete ait olduğu gerçeğinin görülmesiyle anlaşılabileceğini belirtiyor. Bu özellik, kapitalist bir toplumsal formasyon içerisinde devlet ile (kapitalist üretim tarzının özgül bir nitelik kazandırdığı) sınıf mücadelesi arasındaki ilişkiden kaynaklanmakta. Bu yüzden söz konusu özerklik ne genel anlamdaki bir toplumsal dengenin, ne de toplumsal güçlerin katastrofik bir dengesinin bulunmadığı durumlarda bile varlığını sürdürmekte. Poulantzas, bu noktayı şöyle özetliyor:

«...*kapitalist devletin kurumsal işleyişi üzerine bir olanak olarak kazınan ve gerçekleşme çeşitlemeleri ve tarzları toplumsal güçlerin somut konjonktürüne ba-*

(30) Aynı yerde, s. 221-222.

ğımlı olan bu özerklik, ne bu güçlerin genel bir denge şemasına, ne de özelde Sezarizm olgusunu vurgulayan katastrofik bir şemaya indirgenebilir» [31] (vurgu yazarın).

c. «Bismarckizm» : Genelde, Bismarck Almanyası'nda feodalizmden kapitalizme geçiş evresinin bürokrasi tarafından hızlandırılmış olduğu, devletin egemen *Junker* sınıfı karşısında elde ettiği görece özerkliğin, Almanya'da kapitalist ilişkilerin olgunlaşmasını sağladığı öne sürülmekte. Prusya bürokrasisinin bu çerçevede oynadığı rol, Draper tarafından şöyle açıklanıyor :

> «Almanya'da, 1848'de burjuva demokrasisi şansını teptikten sonra modernleşmenin gerekleri kapitalist sanayinin geliştirilmesini zorunlu kıldığında bu görev, dünya görüşü ve Junker sınıfı ile bağları açıkça burjuva aleyhtarı olan, burjuva ruhuna küçümseyerek bakan ve bundan kuşku duyan bir siyasal lider olan Bismarck tarafından yerine getirilmiştir. 'Kan ve güç' ile Bismarck, ekonomik açıdan burjuvalaştırma anlamına gelecek biçimde Almanya'yı modernleşmenin kıyma makinasından, burjuvazinin şu ya da bu kesimine yumuşak davranma gereğini duymadan, geçmeye zorlamıştır. Kapitalizmin kendisi için yapamadığı işi o yapmıştır» [32].

Kendi çözümlemesine ilişkin olarak Draper, şu soruyu ortaya atıyor: «Dıştan biri, kendi sınıfının muhalefetine karşı ve burjuvazinin devlet gücünün dizginlerini eline almasına izin vermeden bunu nasıl başarmıştır?». Yazarın kendi sorusuna verdiği yanıt, Bismarck devletinin görece özerkliğini yorumlayış biçimi ile yakından ilintili: Bismarck'ın ana taktiği, sınıfları olabildiğince uzun bir süre birbiriyle dengelemekti; *Junker* sınıfı burjuvazi ile dengelenecek, burjuvaziye karşı da proleteryanın hoşnutsuzluğu silâh olarak kullanılarak bu

(31) Poulantzas (1973), s. 262.
(32) Draper (1977), s. 327.

yolla bir güçler dengesi oluşturulacaktı. Bu anlamda Bismarck devletinin görece özerkliği, özünde burjuva - proleterya dengesinden kaynaklanan bir özerklik anlayışına yaklaşmakta.

Poulantzas'ın bu konudaki görüşü, farklı bir bağlamda yer alıyor. Yazara göre Prusya'da feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş evresinde Bismarck devleti, bu tarzların karmaşık bir biçimde çakışması sonucunda gündeme gelen «yerinden çıkmalar» *(dislocations)* dan ötürü bir özerklik elde etmiştir. Bu yerinden çıkmalar (i) düzeyler arasında; ve (ii) bu düzeyler ile sınıf mücadelesi alanı arasında. Poulantzas, Prusya devletinin görece özerkliğine ilişkin görüşlerini şöyle sürdürüyor:

> «Yapılarının özerkliği devletin, burjuva sınıfının belirmekte olan ekonomik amaçlarını pekiştirerek ve bu sınıfı siyasal hâkimiyete yükselterek siyasal olarak egemen feodal sınıf karşısında feodalizmden kapitalizme geçişi tamamlamasını sağlamıştır. Böylelikle Prusya devletinin siyasal olarak egemen feodal sınıf karşısında göreli bir özerkliği olmuştur ve bu özerklik de topraklı soylular ile burjuvazi arasındaki bir güçler dengesine indirgenemez» [33].

Bu tartışmalar, Bismarckizm ile Bonapartizm olguları arasındaki ilişkiyi gündeme getiriyor. Bu konuda özellikle, Bismarck ile Napoleon rejimleri arasındaki andırışma üzerinde duran Engels'in görüşleri ön plâna çıkmakta. Engels'e devlet, «kural olarak, en güçlü ve ekonomik açıdan egemen olup, devlet aracılığıyla siyasal açıdan da egemen duruma gelen sınıfın devletidir». Bu bir *kural* gereği olduğundan, ekonomik açıdan egemen olan

(33) Poulantzas (1973), s. 271.

sınıfın siyasal açıdan da egemen olacağı kuralının *istisnaları* olabileceği açık. Bu nokta bizi Bonapartizm'e götürmekte. Bismarckizm'e Bonapartizm'in bir uzantısı ya da Bonapartizm'in modern bir parçası gözüyle bakan Engels, şunları söylüyor:

> «...Ancak, istisna olarak, mücadele eden sınıfların birbirini öylesine yakın bir biçimde dengelediği dönemler ortaya çıkar ki, görünürdeki arabulucu olarak devlet gücü, geçici olarak, her iki sınıftan da belirli bir ölçüde bağımsız olur. Soylular ile yükselen burjuva sınıfı arasındaki dengeyi koruyan onyedinci ve onsekizinci yüzyıllardaki mutlak monarşiler böyleydi; proleteryayı burjuvaziye karşı ve burjuvaziyi proleteryaya karşı kullanan Birinci Bonapartizm (I. Napoleon dönemi) ve daha büyük boyutlarda da İkinci Fransız İmparatorluğu (Louis Bonaparte) böyleydi. Bu tür sergilenmenin en sonuncusu ... Bismarck ulusunun yeni Alman İmparatorluğu'dur: burada kapitalistler ve emekçiler birbiri ile dengelenmişlerdir ve her ikisi de kokuşmuş lahana Junkerlerin yararına eşit olarak aldatılırlar» [34].

Prusya'ya ilişkin olarak Bismarckizm - Bonapartizm andırışmasını irdelerken Engels, «...burada modern Bonapartizm'in modern bir parçası olarak Fransız örneğinde bu denli belirginleşmeyen burjuvazi - proleterya dengesini gören Engels, daha sonraları bu noktayı güçlendirmek için, Bismarck'ın «tüm Bonapartist oyunu, emekçileri burjuvaziye karşı ve burjuvaziyi emekçilere karşı sırasıyla kullanarak her ikisinin de hakkından gelmektir», diyor.

Poulantzas, Bismarckizm olgusunun Bonapartizm'in bir uzantısı olarak yorumlanmasına karşı çıkıyor. Engels'in Bonapartizm'de Mutlakiyetçi Devletinkine ben-

(34) Draper (1977), s. 410.

zer bir işlev arama eğilimini eleştiren yazara göre bu eğilim iki açıdan yanlış : (a) Bismarckizm, devletin *geçiş* evresine ilişkin bir biçimi değil; (b) Bismarckizm'in ortaya çıkışı, feodal devlet *tipi* tarafından nitelenir; bu çifte yanılgısı yüzünden Engels, Bismarckizm ile özümlediği Bonapartizm'i Mutlakiyetçi Devlet'in uzantısı olarak görmekte, sonuçta da Bonapartizm'i Mutlakiyetçi Devlet ile özdeşleştirmekte [35]. Bu çerçevede Poulantzas, Bonapartizm'in kapitalist üretim tarzının pekişmiş bulunduğu bir toplumsal formasyondaki devleti nitelemesi nedeniyle Bismarckizm ile örtüşmediğini öne sürüyor.

Bu tartışmalar Poulantzas'ın, Bonapartist devletin görece özerkliğinin toplumsal güçlerin dengesi bağlamında açıklanmasını yetersiz bulduğunu gösteriyor. Ancak yazar, bu anlamdaki özerkliğin varolabileceğini ve devletin, dengedeki güçler arasında *arabulucu* rolünü üstlenebileceğini kabul etmekte. Devletin görece özerkliğinin kapitalist devletin özünde varolan bir özellik olduğunu yineleyen Poulantzas, sözlerini şöyle sürdürüyor :

> «...bu, kapitalist devlet tipinin özerkliğinin, bu tipin tarihsel bir biçiminde genel ya da katastrofik bir güçler dengesinin işleyebilme olasılığını dıştalamak anlamına gelmez. Açıkça görülmelidir ki, devletin sınıf mücadelesi ile ilişkisinde bu özerklikler aynı düzeyde değildirler : toplumsal güçlerin bir dengesinin söz konusu olduğu durumlarda devlet, Engels'in dediği gibi, bu güçler arasında etkinlikle (nesnel anlamda) *arabulucu* rolü oynayabilir» [36].

Öte yandan Poulantzas, kapitalist üretim tarzındaki sınıf mücadelesine olan özgül ilişkisinde kapitalist devlet tipinin özünde varolan özerkliğin «arabuluculuk» çerçe-

(35) Poulantzas (1973), s. 167.
(36) Aynı yerde, s. 262.

vesinde anlaşılamayacağını belirtiyor. Yazar, «bu görece özerklik tarzları kapitalist devletin somut biçimleriyle *uzlaşabilmekle* birlikte, çelişkili de olabilirler» diyor ve şunu ekliyor:

> «...kapitalist devlet tipine ait olması nedeniyle bu devletin bir biçiminin varolan toplumsal güçler arasındaki bir dengeden kaynaklanan görece özerkliği, egemen sınıflar ve bölümler karşısındaki işlevini ve dolayısıyla buna intikal eden görece özerklik tarzını tehlikeye sokabilir»[37].

Bu çözümlemenin tamamlayıcısı olarak Poulantzas, kapitalist devletin özü gereği içerdiği görece özerkliğin: (a) geçiş evresindeki bir toplumsal formasyonun üstyapısının özerkliğinden ve (b) toplumsal güçler arasındaki dengeden kaynaklanan özerklikten, ayırdedilmesi gerektiğini savunuyor. Böyle bir ayrım, ele aldığımız dönemlerdeki devletin kapitalist olarak nitelenip nitelenemeyeceği sorusunu gündeme getirmekte. Bu noktayı yeri gelince açarak geçiş evresindeki bir devletin doğası ile kapitalist devletin görece özerkliği konusundaki tartışmaların ne ölçüde bağdaşabilir olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

4. Bürokrasinin «Görece Özerkliği»: İster güçler dengesinden kaynaklandığı, isterse de kapitalist devletin özünde yer aldığı savunulsun, devletin özerkliği sorunu bürokrasinin özerkliği sorununu da birlikte getiriyor. Bürokrasinin hem içerisinden geldiği toplumsal sınıflar, hem de egemen sınıflar karşısındaki görece özerkliğinin niteliği, bürokrasinin bir sınıf olup olmadığı konusundaki tartışmalar ile yakından ilintili. Bürokrasinin sınıf

(37) Aynı yerde.

niteliğine ilişkin bir tartışma ise bizi, Mutlakiyetçi Devlet'e götürüyor.

Feodalizmden kapitalizme geçiş evresinde Batı Avrupa'nın Mutlak Monarşilerinde bürokrasinin son derece önemli bir rol oynadığı görülüyor. Bu geçiş evresinde bürokrasi, ancak devletin *siyasal* işlevlerini üstlendikten sonradır ki, terimin bugünkü anlamında ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Mutlakiyetçi Devlet'teki bürokrasinin «sınıf» niteliğine ilişkin tartışma, bu bağlamda ele alınmalı. Bu çerçevede bürokrasiyi toplumsal bir güç olarak nitelemek, genelde bürokrasiye toplumsal bir tabaka olarak bakılması olgusu ile çelişmez. Bu noktayı biraz daha açmaya çalışalım.

a. Bürokrasi : Bir «Sınıf» mı? : Hegel bürokrasiyi yalnızca bir sınıf olarak değil, bireyci çıkarlar karşısında toplumun çıkarlarını bir bütün olarak gözeten *Evrensel Sınıf olarak* nitelemekteydi. 1843 yılında Marx, Hegel'in bürokrasi konusundaki görüşlerini eleştirmeye giriştiğinde bürokrasinin bir sınıf olup olmadığını sorgulamamış [*], yalnızca bunun diğerleri gibi bireyci olduğunu ve bundan ötürü üzerindeki «Evrensel Sınıf» yaftasını hak etmediğini ortaya koymaya çalışmıştır[38].

Marx'a göre, mutlak monarşilerin yüksek derecede özerkleşmiş devletinde bürokrasi, bu toplumların özgül

(38) Draper (1977), s. 488.

[*] Burada, Marx ve Engels'e dayanılarak yapılan bu ve buna benzer yorumlara katılmadığımızı belirtelim. Bürokrasinin bir **'sınıf'** olup olmadığı sorusu, Marksizm içinde (sınıf kavramı bağlamında ve de tanımı gereği) epistemolojik olarak yanlış sorulmuş bir sorudur. Çünkü bürokrasi **bir sınıf** değil, sınıfsal özü bulunan bir tabaka **(kast)**'dır. Karışıklığa yol açan, Bonapartist devlete ilişkin yorumlardaki bu kastın **bağımsızlığına** atfedilen olgudur. Oysa bürokrasinin bağımsızlığı, sadece Bonapartist döneme özgüdür ve bu dönemdeki **devletin** «sınıf doğası»ndan da bağımsız değildir. **Engels'den yapılan buradaki alıntıdan da anlaşıldığı üzere, bürokrasi hiçbir zaman bir sınıf olmamış; Bonapartist dönemde topluma (sınıflara) karşı bağımsız olmuştur. [Ed.N.]**

yapısı içerisinde bir sınıf öğesi olarak işleyebilecek bir konumda bulunuyordu. Ancak, burjuvazinin artmakta olan toplumsal ve siyasal gücü karşısında bürokrasi, giderek toplumsal bir tabakaya dönüşmeye başlamıştır. Bu bağlamda Prusya'da III. Wilhelm döneminde devlet bürokrasisinin bir sınıf olarak işlev görmesine karşın burjuvazinin giderek güçlenmesi, bürokrasinin sınıf konumunu yitirerek toplumsal bir tabakaya dönüşmesine yol açan toplumsal ilişkileri ortaya çıkarmıştır.

1850 yılında Engels, Almanya'daki 1849 mücadelesinden söz ederken, «gerici sınıflar, aristokrasi, bürokrasi ve büyük burjuvazi, sayıca azdı» demekte; burada bürokrasi (ya da daha özgül olarak, Mutlakiyetçi Devlet bürokrasisi) duraksanmadan, toplumsal sınıflardan biri olarak sıralanıyor. Daha sonraları, 1872'de Engels, şunları söylüyor:

> «...hem mutlak monarşide hem de Bonapartist monarşide gerçek hükümet yetkesi, subayların ve memurların özgül bir *kast*ının elindedir... Toplumun dışında ve deyim yerindeyse, üstünde bir konumda görünen bu *kast*ın bağımsızlığı devlete, toplum karşısında bağımsız bir görünüm vermektedir» [39].

Burada Engels, bürokrasinin kendi sınıfsal gücü bulunduğunu bir kez daha vurguluyor. Dahası, 1884 yılında Engels, 1848 devrimini betimlerken Alman burjuvazisinin düşmanları olarak «mutlak monarşi, bürokrasi ve ödlek küçük burjuvazi»yi sıralıyor, böylelikle bürokrasinin Ondokuzuncu yüzyılın ortalarındaki sınıfsal yapının bir parçası olduğunu yineliyor. Görüldüğü gibi Engels de Mutlakiyetçi Devlet bürokrasisini bir sınıf olarak niteliyor ve gelişen burjuvazinin konumunu pekiştirmesi

(39) Poulantzas (1973), s. 352.

sonucunda bürokrasinin giderek toplumsal bir tabakaya dönüştüğü görüşünü paylaşıyor.

Alman ve Fransız bürokrasilerini ele alan Marx ve Engels, topraklı soylular ile burjuvazi içerisinden gelenlerin oluşturduğu bürokrasinin doruğunu, küçük burjuvazi içerisinden gelenlerin yer aldığı alt kesimlerden ayırıyorlar. Bürokrasinin doruğu olarak nitelendirdikleri kesimin içerisinden geldiği sınıfların önemini «devlet gücünü elinde tutan sınıf» kavramı ile açıklayan Marx ve Engels, bu sınıfın kendisini «hâkim sınıf» (hegemonic class) ile özdeşleştirmeyebileceğini belirtiyorlar: bunun tipik örneği olarak, egemen sınıfın burjuvazi olmasına karşın bürokrasinin doruğunda toprak sahibi sınıfın içerisinden gelenlerin yer aldığı Bismarck sonrası Almanya gösteriliyor.

Poulantzas'a göre bürokrasinin işleyişi nihaî olarak hâkim sınıf veya bölümün siyasal çıkarlarıyla örtüşüyor; ancak bu, bürokrasinin sınıf bağlantısından ötürü değil, bu sınıfın ya da sınıf bölümünün siyasal gücü ile devletin *aracılığının* karmaşık ilişkilerinden ötürü böyle. Bu yüzden bürokrasinin kendi sınıfsal gücü bulunmadığı gibi, içerisinden geldiği sınıfların gücünü de kullanamamakta.

Hâkim sınıf ya da bölüm ile devlet yönetimindekilerin özdeş olduğu durumlarda bile bürokrasi ile yöneticilerin siyasal gücü arasındaki ilişki her zaman doğrudan bürokrasinin sınıf bağlantısınca belirlenmez, devletin *aracılığından* geçer. Özgül bir toplumsal tabaka olarak bürokrasiye özgü birlik ve bütünlük nitelikleri, bürokrasinin devlet ile olan ilişkisinden ve devlet aygıtına ait olduğu gerçeğinden kaynaklanır; bu yüzden bu nitelikler yönetimdeki sınıfın sınıf bağlantısına indirgenemez. Bürokrasinin hâkim sınıf ya da bölüm karşısında görece bir özerklikle işlev görebilmesini sağlayan bu-

dur [40]. Özetle, Poulantzascı çerçevede, egemen sınıflar karşısında (görece) özerk olması ve kendisine özgü bir birliği bulunması bürokrasiye özgül bir toplumsal tabaka niteliğini kazandırmakta.

Bu savlar çerçevesinde bürokrasinin toplumsal sınıflar karşısındaki görece özerkliğini ele almayı sürdürerek bu özerkliğin doğasını ortaya koymaya çalışacağız.

b. Bürokrasinin «Görece Özerkliği»nin Niteliği: Devlet gücü ile *devlet aygıtı* arasındaki ayrım, bürokrasinin bir sınıf olmadığını ve bundan ötürü kendi siyasal gücünün bulunamayacağını ortaya koyuyor. Bu çerçevede *bürokratik güç*, devletin işlevlerinin yürütülmesinden başka birşey değil; çünkü devlet, siyasal gücün temeli değil, merkezi. Kendi sınıfsal gücü bulunmadığından bürokrasinin görece özerkliği, sınıf mücadelesi içerisindeki güç ilişkilerinden kaynaklanıyor: devlet gücünün sınıflar elinde bulunması nedeniyle bürokrasinin egemen sınıf karşısındaki görece özerkliği, kapitalist devlet ile sınıf mücadelesi arasındaki ilişki tarafından belirlenmekte.

Bürokrasinin görece özerkliğine ilişkin olarak Marx ve Engels'in görüşleri, devletin özerkliği konusunda söylediklerinin bir uzantısı durumunda. Devletin özerkliğini yalnızca toplumsal güçler arasında bir dengenin oluştuğu özel durumlarda kabul ettiklerinden, buna koşut olarak bürokrasinin özerkliğinden de ancak bu dengeden ötürü söz edilebileceği görüşünü taşımaktalar. Bu çerçevede Marx, Fransız Bonapartizminin bürokrasisini incelerken şunları söylüyor:

> «...Mutlak Monarşi, Birinci Fransız Devrimi ve Napoleon dönemlerinde bürokrasi yalnızca burjuvazinin sınıf iktidarını hazırlama aracıydı. Restorasyon, Louis Philippe ve Parlamenter Cumhuriyet dönemlerinde (bü-

(40) Aynı yerde, s. 336.

rokrasi) güç kazanabilmek için büyük bir mücadele vermesine karşın yönetici sınıfın bir aracı durumunda olmuştur. Ancak İkinci Bonaparte döneminde devlet, tümüyle bağımsız bir durum elde etmiş gözüküyordu» [41].

Devletin toplumdan *bağımsız* olması ile devletin toplumdaki egemen sınıflar karşısında *özerk* olması arasında çok önemli bir fark var: Devletin toplumdan bağımsız olması, onun yönetici sınıfa bağımlı olması ile eşdeğer. Engels, «...bu organ (devlet gücü) kendisini toplum karşısında bağımsız kılmaktadır; gerçekten de, bu bağımsızlığını artırdıkça giderek belirli bir sınıfın organı olmakta, giderek bu sınıfın egemenliğini daha dolaysız olarak kabul ettirmektedir» [42] derken, «bağımsızlık» olgusunu bu anlamda kullanmakta. Ancak, yukarıdaki alıntıda Marx'ın, «bağımsızlık» terimini kullanmasına karşın gerçekte devletin *özerkliğini* kastetmekte olduğu açık.

Poulantzas'a göre, devlete yalnızca bir güçler dengesi durumunda özerklik yükleyen görüş hem kapitalist devletin, hem de özgül bir toplumsal tabaka olarak bürokrasinin egemen sınıflar karşısındaki görece özerkliğini açıklamakta yetersiz kalıyor. Güçler dengesinin söz konusu olmadığı durumlarda bile bu özerkliğin, özü gereği kapitalist devletin bileşiminde yer alacağını söyleyen yazar, şunları ekliyor:

> «...bürokratik kategorinin yönetici sınıflardan görece özerkliği, kapitalist devlet tipine ve bunun kapitalist formasyonlardaki biçimlerine ilişkindir...Toplumsal bir kategori olarak bürokrasinin kendisi bu özerkliği elde ederek egemen sınıfların siyasal gücünü yansıtmakta ve bu formasyonlardaki sınıf mücadelesine özgü ekonomik, siyasal ve ideolojik koşullarda bunların çıkarlarını temsil etmektedir» [43].

(41) Marx (1972), s. 105.
(42) Draper (1977), s. 312.
(43) Poulantzas (1973), s. 354.

Bürokrasinin toplumsal sınıflar karşısındaki görece özerkliğine ilişkin bu tartışmalar, incelememiz boyunca sürekli olarak karşımıza dikilen bir sorunu, ele aldığımız dönemlerdeki devletin kapitalist olarak nitelenip nitelenemeyeceği sorununu gündeme getirmekte. Kapitalist bir toplumdaki bürokrasi ile (henüz) kapitalist üretim tarzınca nitelenmeyen toplumlardaki bürokrasinin nitel farklılıklar göstermesi nedeniyle bu sorun, büyük önem taşıyor. Bu çerçevede, gelişmiş ülkelerdekinden farklı özellikler gösteren azgelişmiş ülkelerdeki bürokrasiye ilişkin olarak Poulantzas'ın yaklaşımı ilginç gözükmekte. Kapitalist devlet bağlamında bürokrasinin işleyişinin, devlete olan özgül ilişkisince ve devlet aygıtına ait olduğu gerçeğince belirlendiğini belirten yazar, sözlerini şöyle sürdürüyor:

> «Bazen bürokrasinin ayrıcalıklı bir niteliği olarak görülen şey (yani, devlet ile özel ilişkisi) bürokrasiyi yalnızca toplumsal bir sınıf ya da bir sınıf bölümü olarak yerleştirmekle kalmaz, onu bir kategori olarak belirlerken işleyiş biçimini bu devletin sınıf gücü ile kısıtlayarak siyasal düzeyde bir sınıfın özerk bölümü olmaktan tam olarak alıkoyar»[44].

Ancak Poulantzas, devletin ekonomik işlevlerinin bazı durumlarda bürokrasiye üretim ilişkilerinde özgül bir yer verebildiğini kabul ediyor. Verdiği örnek, belirli azgelişmiş ülkelerdeki «devlet burjuvazisi»; bu ülkelerde:

> «...bürokrasi, devlet yoluyla, varolan üretim ilişkileri içerisinde, hatta henüz varolmayan üretim ilişkileri içerisinde kendisine belirli bir yer sağlayabilir. Ancak bu durumda bürokrasi, *bürokrasi* olmasından ötürü değil, *etkin bir sınıf* olmasından ötürü bir sınıf oluşturabilir»[45] (vurgu eklenmiştir).

(44) Aynı yerde, s. 334.
(45) Aynı yerde.

Poulantzas, bu savını destekleyecek daha öte birşeyler söylemiyor, bu yüzden de azgelişmiş ülkelerdeki bürokrasinin bir sınıf olduğu yargısına götürebilecek tartışmalara girmekten kaçındığı izlenimini bırakıyor. Ancak, azgelişmiş ülkelerdeki bürokrasinin gösterdiği özelliklerin, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki bürokrasiye ilişkin formülasyonlar çerçevesinde açıklanmasındaki güçlüklerin farkında olduğunu ortaya koyması nedeniyle Poulantzas'ın kaçışı, pek başarılı olamıyor. Dahası, yazarın azgelişmiş ülkelere ilişkin olarak «henüz varolmayan ilişkiler» olgusunu ortaya atması, bu toplumların kapitalist niteliği konusundaki kuşkularını dile getirmekte.

Bu bağlamda incelememizin ağırlığını azgelişmiş ülkelerdeki devlete doğru kaydırarak, kapitalist devlete ilişkin formülasyonların bu toplumlardaki devletin incelenmesinde ne ölçüde yararlı ve anlamlı olabildiğini ortaya koymaya çalışacağız.

5. Azgelişmiş Ülkelerdeki Devletin «Görece Özerkliği»: Başlıca ilgimiz azgelişmiş ülkelerdeki devletin doğası olduğu için, yukarıdaki tartışmaları izleyen bu bölümdeki tartışmalar, söz konusu toplumlardaki devletin «kapitalist devlet» olarak ele alınıp alınamayacağı üzerinde odaklaşmakta.

Azgelişmiş ülkelerdeki devlete ilişkin güncel formülasyonların yaklaşık tümü, devletin bu toplumlarda giderek artan etkinliğine dikkati çekmekteler. Bu bağlamda temel sorun, bu toplumlardaki içsel sınıf yapısı, dünya pazarına olan bağımlılık ve devletin işlevi arasındaki ilişkinin niteliğini ortaya koyabilmek. Söz konusu toplumlarda devletin giderek artan rolünü açıklayabilen formülasyonlar ancak bu ilişkinin niteliğinin ortaya konmasından sonra geliştirilebilir.

Azgelişmiş toplumlardaki devletin niteliğini ortaya koyabilecek bir kuramın eksikliği büyük ölçüde hissediliyor. Ancak, «sömürge - sonrası devlet» in doğasına ilişkin güncel tartışma ve formülasyonların bu konuda önemli adımlar atılmasını sağladığı da gözardı edilemeyecek bir gerçek. Bu bağlamda Alavi, sömürge - sonrası toplumlar çerçevesinde «klâsik» Marksist devlet kuramını birkaç temel noktada sorgulaması sırasında, azgelişmiş ülkelerdeki devletin işlevi ve görece özerkliği konusunda dikkate değer tartışmalar ortaya atıyor.

Alavi'ye göre, sömürge - sonrası toplumlardaki devlet, tek bir sınıfın aracı değil; devlet görece özerk olup bir yandan mülk sahibi üç sınıfın (metropol burjuvazisi, yerli burjuvazi ve toprak sahibi sınıfların) çelişik çıkarları arasında arabuluculuk yaparken öte yandan da bu sınıfların yararına hareket ederek (özel mülkiyet kurumunu ve başat durumdaki kapitalist üretim tarzını içeren) toplumsal düzeni korumakta. Böylelikle Alavi'nin, sömürge - sonrası toplumda kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu sonucuna vardığı ortaya çıkıyor. Yazar, şunları söylüyor :

> «Eğer bir sömürgenin güçsüz ve azgelişmiş bir yerli burjuvazisi varsa, bu, bağımsızlık kazanıldığında, metropoldeki iktidar gücünün egemenliğini sürdürmesini sağlayan göreli olarak gelişmiş sömürgeci devlet aygıtını egemenliği altına almayı başaramayacaktır. Ancak, mülk sahibi üç sınıfın çıkarlarının yeni bir biçimde birbirine yaklaşması bürokratik - askerî bir oligarşinin, bunların çatışan ancak bundan böyle çelişik olmayan çıkar ve istemleri arasında arabuluculuk yapmasına olanak sağlamaktadır. Bu özellikten ötürü (oligarşi) görece özerk bir rol elde etmekte ve üç sınıftan herhangi birinin basit bir aracı durumuna düşmemektedir» [46].

(46) Alavi (1972), s. 60.

Görüldüğü gibi, Alavi'nin sözünü ettiği özerkliğin bir güçler dengesinden mi, yoksa bir başka yolla mı ortaya çıktığı açık değil. Sözgelimi, Alavi bir yanda, «devlet aygıtının bu tür görece özerk bir rolünün yeni - sömürgeci burjuvaziler açısından özel bir önemi vardır, çünkü sömürge - sonrası toplumlarda bunların kendi sınıf çıkarlarını gözetmesi, bu olgu nedeniyle gerçekleşebilmektedir» diyerek bürokrasinin özerkliğinin, egemen sınıfların çıkarlarını korumak açısından önemini vurgulamakta. Öte yanda yazar, «bağımsızlık kazanıldığında güçsüz yerli burjuvaziler kendilerini, devletin bürokratik - askerî aygıtının doruğunda yer alanların toplumdaki egemen güçlerini sürdürebilmelerini ve sürekli genişletebilmelerini sağlayan bürokratik denetimler arasında sıkışıp kalmış bulmaktadırlar» [47] diyerek mülk sahibi üç sınıftan biri olmasına karşın yerli burjuvaziyi burada ikinci plâna itmekte. Bu çerçevede hem bürokratik - askerî «oligarşi»nin mülk sahibi üç sınıfın çıkar çatışmaları arasında arabuluculuk yaptığından, hem de bürokrasinin, mülk sahibi üç sınıftan biri olan yerli burjuvazi *pahasına* toplumdaki başat konumunu sürdürmek amacı taşıdığından sözedilmekte; çelişik gözüken bu savlar da sonuçta Alavi'nin «görece özerklik» anlayışını bulanıklaştırıyor.

Sömürge - sonrası toplumlarda devletin önemine ilişkin olarak Alavi, şunları söylüyor:

> «Burjuva devrimi ... metropol burjuvazisince sömürgeci yönetime zorla kabul ettirilme sonucu gerçekleşen bir olaydır. Ancak, sömürgedeki burjuva devriminin görevlerini yürütürken metropol burjuvazisi, sömürgeci duruma özgü olan ek bir görevi de yerine getirmek zo-

(47) Aynı yerde, s. 61.

runda kalır. Sömürgedeki görevi yalnızca kendisinin metropol ülkede oluşturduğu devletin üstyapısını yansılamak değildir. Buna ek olarak, sömürgedeki *tüm* yerli toplumsal sınıflar üzerinde egemenlik kurabileceği bir devlet aygıtı yaratmak zorundadır. Bundan ötürü sömürgedeki 'üstyapı'nın, sömürgedeki 'yapı'ya kıyasla 'aşırı-gelişmiş' olduğu söylenebilir. Sömürgeci devlet böylelikle, olağan işleyişi yoluyla yerli toplumsal sınıfları bağımlı kılabileceği güçlü bir bürokratik-askerî aygıt ve hükümet mekanizması ile donatılmış olur. Sömürge-sonrası toplum, yerli toplumsal sınıfların etkinliklerinin düzenlenmesini ve denetlenmesini sağlayan bu aşırı-gelişmiş devlet aygıtını ve bunun kurumsallaşmış uygulamalarını devralır»[48].

Alavi'nin sözünü ettiği «aşırı-gelişmişlik» kavramını eleştiren Leys, bu terimin, devralınan devlet aygıtının tüm yerli sınıfları bağımlı kılmak zorunda kalmaması durumunda bu denli dallanıp budaklanmış olması gerekmeyeceğini ifade ettiğini belirtiyor. Sömürgeci devlete güçlü bir askerî-bürokratik aygıt yüklemekle Alavi, bunun «yüzeysel inanılabilirliğini» güçlendirmekte, bu devletin aşırı-gelişmişliği de böylelikle Alavi için, tarihsel kökenleri kendi sınıf çözümlemesi çerçevesinde açıklanabilen bir veri durumuna gelmekte. Leys'e göre bu, oldukça yanıltıcı: sömürgeci devlet aygıtının askerî ve yönetimsel açılardan olması gerektiğinden daha güçlü olduğu kabul edilse bile, bağımsızlık kazanıldığında ortaya çıkan durumda devletin kullanımındaki gücün, topluma egemen olma görevi için gerektiğinden çok olduğu anlamına gelmez. Yazara göre kapitalist üretim tarzı sömürgeci toplumsal formasyonda, bağımsızlığın kazanılmasından önce başat bir duruma gelerek sınıf mücadelesine yeni ve gelişen bir yapı kazandırmıştır. Bu çerçevede

(48) Aynı yerde.

sömürgeci devletin, gerektiğinde metropolden gelecek yardımcı güçlere bel bağlamış olduğundan, bunun böyle olmaması durumunda gereksinme duyacağından daha az askerî güç kullandığını öne sürmek, Leys'e daha akla yakın geliyor[49]. Özünde, Leys'in sömürge - sonrası devleti «aşırı - gelişmiş» olarak görmediği ve bundan ötürü bu terimin kullanımını onaylamadığı görülmekte.

Sömürge - sonrası toplumlarda devletin önemini vurgulamayı sürdüren Alavi, şunları söylüyor :

> «Askerî - bürokratik oligarşiler (devlet aygıtı) ayrıca klâsik burjuva devletinde koşutu olmayan yeni ve görece özerk *ekonomik* bir rol üstlenirler. Sömürge - sonrası toplumda devlet, ekonomik artığın büyük bir bölümüne doğrudan el koyar ve bunu, ekonomik gelişmeyi özendirme adına, bürokratik olarak yönlendirilen ekonomik etkinlikte kullanır»[50].

Leys bu noktada da Alavi'yi eleştirerek devletin, dolaysız olarak edindiği artık - değerin * oranı arttıkça, sınıf mücadelesine doğrudan katılma olasılığının da arttığını, ancak bu katılımın, sömürge - sonrası devletin *aşırı - gelişmiş* olarak isimlendirilmesiyle açıklığa kavuşamayacağını belirtiyor. Bu çerçevede Leys'in eleştirilerinin, sömürge - sonrası devletin «aşırı - gelişmiş» olduğu görüşünü çürütme noktasında takılıp kaldığı görülüyor.

---

(49) Leys (1976), s. 41.

(50) Alavi (1972), s. 62.

(*) Leys'in *artık - değer* terimini kullanışı, bu toplumlarda kapitalist üretim tarzının egemen olduğu biçiminde bir yargıya götürüyor. Gerçekte ise devlet, bu toplumlarda (artık - değerin yalnızca *bir bölümünü* oluşturduğu) *artık - ürünü* edinmekte. Bu yüzden incelememizde, söz konusu toplumlarda kapitalizmin egemen olduğu savı veri olarak alınmayarak tartışmaya açık bırakılıyor.

Alavi'nin çözümlemelerini tamamlama çabası içerisindeki Saul, sömürge - sonrası devlete üçüncü bir özellik olarak devletin *ideolojik* işlevini eklemekte. Yazara göre «çevre (periferik) kapitalizmin, gelişmiş kapitalizm gibi ülkesel bütünlüğe ve meşruiyete gereksinimi vardır ve bu koşulları *yaratma* sürecinde sömürge - sonrası devletin merkezîliği, Alavi'nin devletin önemine ilişkin savlarını daha öte güçlendirmektedir» [51].

Alavi'ye göre, sömürge - sonrası toplumlardaki görece özerklik olgusu, «klâsik» Marksist kuramın temelini oluşturan tarihsel örneklerden farklı. «Görece« ve «özerklik» terimlerini ayrı ayrı ele alan yazar, şunları söylüyor :

> «Sömürge - sonrası toplumlarda bürokratik - askerî oligarşinin rolü, sınıflı bir toplumun dışında değil, bunun matrisi içinde belirlenmesinden ötürü, yalnızca *görece* özerktir ... Bürokratik - askerî oligarşinin rolü, hiçbir sınıfın bunun üzerinde mutlak egemenliği bulunmamasından ötürü, görece özerktir»[52] (vurgu yazarın).

Alavi, görece özerkliğin yalnızca bu olumsuz koşuldan değil, aynı zamanda sömürge - sonrası toplumların ekonomilerindeki devlet müdaheleciliğinin doğurduğu olumlu koşullardan da ortaya çıkabildiğini belirtiyor. Yazara göre bu koşullar, bürokratik - askerî oligarşinin özerkliğinin maddî temellerini oluşturmakta.

Saul'a göre Alavi'nin, devletin çerçevesinde «kümelenen» öğelerin özerkliğini sömürge - sonrası toplumdaki sınıfların etkileşimi çerçevesinde açıklama çabaları, yeterince inandırıcı değil; bununla birlikte bu öğelere, sömürge - sonrası devletin merkezîliğinde kök salmış bulunan bir nebze özerklik kalıyor. Yazara göre bu nokta,

(51) Saul (1974), s. 351.
(52) Alavi (1972), s. 72.

devletin üretim sürecindeki çıkarlarına ilişkin tartışmaları, Alavi'nin «ekonomik gelişmeyi özendirme» adına artığın kullanılış biçimi konusundaki «oldukça yumuşak» yargısının ötesine uzatılarak güçlendirilebilir; devletin ekonomideki (bürokratik - askerî aygıtın artığa el koyabilmesini sağlayan) stratejik konumu, devlet aygıtının çıkarlarını bir sınıfın çıkarları olarak tanımlayabilir. Saul, belirli azgelişmiş ülkelerde bürokrasinin, bürokrasi olmasından ötürü değil, etkin bir sınıf olmasından ötürü bir sınıf oluşturabileceğini söyleyen Poulantzas'ın bunu kastetmiş olabileceğini belirtmekte[53]. Bu savın uzantıları, incelememiz boyunca karşımıza çıkıyor.

Ziemann ve Lanzendörfer'e göre Saul, «devlet» kavramını açıklamakta yetersiz kalıyor ve bu yüzden devletin görece özerkliğinin doğasını kavrayamıyor. Kendi görece özerklik anlayışlarını getirebilmek için yazarlar, devlet - toplum ilişkisinin iki niteliğine dikkati çekiyorlar : (a) ekonomik sürece ve sınıf hareketlerine bir tepki olarak kurumsal gücün (kuramsal bir formülasyon biçiminde) toplumdan işlevsel *ayrımı;* (b) Toplumsal yeniden üretim sürecine yönelik devlet etkinliğinin işlevsel *ilişkisi.* «Ayrım» ve «ilişki», devletin toplum karşısındaki görece özerkliğinin özünü oluşturuyorlar ve bunlar toplumsal yeniden üretim süreci içerisinde «yapısal olarak kök salmış» bulunmaktalar. Yazarların görece özerklik anlayışları, şunları kapsamakta : (i) devletin maddî üretim ve yeniden üretime ilişkin olan görece özerkliği; (ii) devletin tüm sınıflar karşısındaki görece özerkliği (bunun içerisine devletin baskıcı ve ideolojik işlevleri ile «siyasal düzenleyici ve birleştirici» rolü ve «uzlaşmaların duyarlı dengesi»nin oluşturulmasını sağlayan bir etmen ol-

(53) Saul (1974), s. 354.

ması giriyor); ve (iii) görece özerkliğin zorunlu bir uzantısı olarak, yani toplumsal güç yapısının kurumsal bir ifadesi olarak devletin, güç kullanımındaki görece özerkliği [54].

Yazarların oldukça farklı bir görece özerklik formülasyonu ortaya atma çabalarına karşın çözümlemelerinin, özünde Poulantzas'ınkileri çağrıştırdığı görülüyor. Yazarlar da Poulantzas gibi siyasal düzeyin ekonomik düzey karşısında görece özerkliği bulunduğunu ve devletin tüm sınıflar karşısında göreli özerk olduğunu öne sürmekteler.

Ziemann ve Lanzendörfer'den farklı olarak Patankar ve Omvedt, sömürge-sonrası devletin tüm sınıflar (özellikle bir bütün olarak burjuvazi) karşısında görece özerk olamayacağını savunuyorlar. Yazarlara göre devlet, burjuvazinin herhangi bir kesimi ile özdeşleştirilemez; bu yüzden tüm hükümetler, burjuvazinin her kesiminin çıkarlarını korumak durumunda kalırlar. Bu anlamda devlet, burjuvazinin herhangi bir kesimi karşısında göreli özerk olabiliyor, ancak bir sınıf olarak burjuvazi karşısında böyle bir özerklikten söz edilemiyor.

Patankar ve Omvedt'e göre, üretim tarzlarının çakıştığı formasyonlarda toplumun bütünselliğini korumak amacıyla burjuvazi, diğer egemen sınıflara belirli ödünler verir. Ekonomik gereksinmeler kapitalizm-öncesi tarzların ortadan kaldırılmasını zorunlu kılmakla birlikte toplumsal durağanlığın korunabilmesi için feodal veya kapitalist olmayan sınıflara belirli ödünler verilmesi zorunluluğu, buna izin vermez. Ancak, söz konusu ödünler nedeniyle kapitalizmin gelişme sürecinde gündeme

(54) Ziemann ve Lanzendörfer (1977), s. 151-152.

gelen gecikmeler, devletin bir burjuva devleti olmadığı anlamına gelmez.

Bu savların uzantısı olarak «sömürgeci burjuva devleti»nin feodal ve kapitalizm-öncesi unsurlar ile siyasal bir ittifak içerisine girdiği öne sürülüyor. Bu tür ittifaklar nedeniyle sömürgeci devlet, yerli burjuvazinin palazlanmasına set çekmekte. Bu yüzden, burjuva devleti varolduğu sürece kapitalist üretim tarzı toplumsal formasyona egemen olamıyor. Bu çerçevede azgelişmiş ülkelerdeki canalıcı sorunların başında «sömürgeci burjuva» devletinden «burjuva» devletine geçiş süreci yer alıyor. Kapitalist üretim tarzının tam anlamıyla egemen olmadığı bir toplumsal formasyonun nasıl olup da bir (sömürgeci) «burjuva» devleti olarak nitelenebileceği üzerinde durmak gereğini duymayan yazarlar, dikkatlerini başka bir noktaya yöneltiyorlar:

> «Doğrudan sömürgeci yönetimde çıkarları gereği yerli burjuvazi emperyalizme karşı koyabilmekte ve ulusal kurtuluş cephesinde yer alabilmekteyken önceden 'ulusal' denen burjuvazinin devlet gücünü denetimi altına alması ve emperyalizm ile bütünleşmesinin farklı nitelikte olması nedeniyle artık 'ulusal' ve 'komprador' gibi kategoriler anlamlı olmaktan çıkmıştır. Söz konusu burjuvazi bundan böyle devrimci hareketin içerisinde değil... karşısında yer alır. Bu, üçüncü dünya ülkelerinden birçoğunun canalıcı bir özelliğidir» [55].

Bu çözümleme ile Alavi'ninki arasında ilginç koşutluklar göze çarpıyor. «Ulusal» ve «komprador» gibi kategorilerin geçerliliği üzerinde Alavi de durmakta. Yazara göre «klâsik» kuram, gelişen «ulusal» burjuvazinin çıkarlarının metropol burjuvazisi ve bunun uzantısı olan yerli «komprador» burjuvazi ile çatışma içerisine gire-

(55) Patankar ve Omvedt (1977), s. 2165.

ceğini öngörüyor; bu da sonuçta, bağımsızlık hareketine «anti-emperyalist» ve «anti-feodal» bir nitelik kazandırıyor. Alavi ise sömürge-sonrası devlette durumun böyle olmadığını öne sürmekte: yerli burjuvazi gerçekten de anti-emperyalist bir rol oynuyor ve sömürgeci güce karşı yürütülen bağımsızlık hareketine katkıda bulunuyor, ancak bu durum yalnızca bağımsızlığın kazanılmasına kadar geçerli olabiliyor. Bu noktada Alavi ile Patankar ve Omvedt'in görüşleri, birbirine çok yakın. Ancak, kapitalist ve kapitalizm-öncesi unsurların «siyasal ittifakı» söz konusu olduğunda, yazarların görüşleri ayrılıyor. Patankar ve Omvedt'e göre, bağımsızlık hareketi sonucunda sömürgeci burjuva devletinin dönüşüme uğraması ve buna koşut olarak toplumsal durağanlığı sağlayan koşulların değişmesi, bu ittifakın çözülmesine yol açıyor. Alavi ise bu ittifakın bağımsızlık hareketince çözülmediğini, tersine, ittifakın bu yolla sağlanabildiğini savunuyor:

> «Yerli burjuvazi ile 'feodal' toprak sahibi sınıflar arasında bir uzlaşma, ulusal bağımsızlığın kazanılmasından sonra olanaklı duruma gelmiştir... 'Feodal' toprak sahipleri sınıfı, egemen olduğu kırsal alanda ulusal düzeydeki devlet ile yöresel düzeydeki güç yapıları arasındaki bağın oluşturulmasında önemli bir rol oynamasından ötürü yerli burjuvazinin, sömürge-sonrası devletin 'demokratik' işleyişine ilişkin siyasal amaçlarını tamamlamaktadır» [56].

Sömürge-sonrası devlete ilişkin çözümlemeler değerlendirildiğinde, Alavi'ye yöneltilen eleştirilerin daha çok ikincil noktalarda odaklaştıkları görülüyor. Bu eleştiriler, sömürge-sonrası devletin doğasını sorgulamak yerine Alavi'nin formülasyonundaki birtakım belirsiz-

(56) Alavi (1972), s. 73.

likler ile uğraşmaktalar. Özünde, Alavi'nin çözümlemelerinin başlıca eksikliği, sömürge - sonrası devletin niteliği üzerinde yeterince durmamasından kaynaklanıyor.

Sömürge - sonrası toplumda devletin işlevi nedir? Alavi'ye göre devlet, yerli burjuvazi, yeni - sömürgeci metropol burjuvazisi ve toprak sahibi sınıflardan oluşan mülk sahibi üç sınıfın çıkar çatışmalarında arabuluculuk yapmakta; sömürge - sonrası toplumlarda devletin tarihsel olarak özgül işlevi, bu. Mülk sahibi üç sınıftan hiçbirinin devlet aygıtını tek başına eline geçirememiş olması veya diğer ikisine egemen olamaması nedeniyle devlet, «arabulucu» ve «hakem» durumunda. Bu özgül tarihsel durum, bürokratik - askerî aygıta «görece özerk» bir konum sağlıyor.

Burada, birden çok üretim tarzının birlikte varolduğu sömürge - sonrası toplumu niteleyen üretim tarzının ne olduğu sorusu gündeme gelmekte. Alavi'nin mülk sahibi üç sınıfı göz önüne alındığında, yerli burjuvazi ile metropol burjuvazisi kapitalist üretim ilişkilerince temellenirken toprak sahibi sınıfın, gücünü kapitalizm - öncesi üretim ilişkilerinden aldığı görülüyor. İttifak içerisinde metropol burjuvazisi, kökleri metropolde olan ve bundan ötürü gücünü sömürge - sonrası devlet dışından alan kanadı oluşturmakta. Alavi'nin yerli burjuvaziyi üretim ilişkilerine dayalı bir sınıf olarak görme eğilimi nedeniyle yerli burjuvazi ile metropol burjuvazisi arasındaki temel farklılık «sömürgedeki kapitalizm» ile «metropoldeki kapitalizm» arasındaki bir ayrımdan değil, metropol burjuvazisinin dayandığı temelin sömürge - sonrası toplumsal formasyonun dışında bulunmasından kaynaklanmakta. Dolayısıyla bunların arasındaki farkın üretim ilişkileri çerçevesinde değil, dayandıkları *temel* çerçevesinde olduğu öne sürülmekte. Bu anlamda sö-

mürge - sonrası devletin üç ayrı üretim tarzınca nitelendiği gibi bir sonuç ortaya çıkıyor. Başat olması durumunda bu tarzlardan herhangi biri, kendisiyle örtüşen özgül devlet tipini (ya da biçimini) belirleyebilecekken hiç birinin başat olmaması nedeniyle devlet, her üç tarzca da niteleniyor gözükmekte. Bundan ötürü sömürge - sonrası devlet, üç farklı sınıfın çıkarları ile bunlarla örtüşen üretim tarzlarının varlığını gözeten ilginç bir devlet biçimi olarak karşımıza çıkıyor. Bu belirsizlik, Alavi'nin formülasyonu üzerine hak etmediği bir gölge düşürmekte [*]

Bu savlar çerçevesinde, ele aldığımız ülkelerin sömürge - sonrası devlet bağlamında incelenmesinin anlamlı olup olmadığı sorunu karşımıza çıkıyor. Ziemann ve Lanzendörfer, bu soruna yerinde bir soruyla açıklık getiriyorlar. Eğer, diyor yazarlar, aşırı - gelişmiş devlet *devralınmış* ise, Latin Amerika ülkeleri gibi yüzelli yıldan daha uzun bir süredir bağımsız olan ya da Türkiye gibi hiçbir zaman *gerçek anlamda sömürgeleşmemiş* ülkelerdeki devlet oluşumları nasıl açıklanabilecektir? [57].

---

(57) Ziemann ve Lanzendörfer (1977), s. 145.

[*] Bu arada yeri gelmişken şunu belirtelim: Alavi, bu kitap tamamlandıktan sonra yayınlanan iki makalesinde, bu konudaki görüşlerini yeniden formüle etmiştir. Bu yeni formülasyona göre, «sömürge-sonrası [postcolonial]» yerine «çevre kapitalist [peripheral capitalism]» olarak tanımlanan toplumsal formasyonlarda, egemen olan **tek bir** üretim tarzından söz etmektedir. Söz konusu üçlü sınıf yapısı ise, bu üretim tarzı çerçevesinde, bu tarza özgü, farklı, fakat hepsi de **kapitalist** olan egemen sınıflar olarak tanımlanmaktadır. Alavi, bu üç kesimi aynı üretim tarzı çerçevesinde, birbirleri ile antagonistik çelişkileri olmayan ayrı **sınıflar** olarak görmekte ısrarlıdır. Çevre kapitalist toplumsal formasyonları, gelişmiş kapitalist toplumsal formasyonlardan ayırdeden temel özelliklerden biri olarak bu «üçlü egemen sınıflar» kavramı kullanılmaktadır. Bkz: Hamza Alavi, «The Structure of Peripheral Capitalism», **Introduction to the Sociology of «Developing Societes»**, Alavi, H., Shanin, T. (eds), MacMillan 1982; ve aynı derlemede, «State and Class Under Peripheral Capitalism». [Ed.N.]

Azgelişmiş ülkelerin çoğu gibi ele aldığımız ülkeler de birden çok üretim tarzının çakıştığı formasyonların özelliklerini yansıtmaktalar. Belirli bir devlet biçiminin, kendisiyle örtüşen üretim tarzının egemenliğini yansıtmasına karşın *geçiş dönemlerinde* devlet biçimlerinin (ya da tiplerinin) özgül doğası, belirsizlik gösterebilmekte. Bu çerçevede, geçiş dönemlerinin tarihsici bir yolla üretim tarzının ortaya çıkışına indirgenemeyen özgül bir sorunsala bağımlı olduğunu belirten Poulantzas, şunları ekliyor :

> «Geçiş dönemlerine ilişkin kuram, öğelerinin soylarının kuramı (yani, kökenlerinin kuramı) değil yeni bir yapının başlangıç kuramıdır. Geçiş dönemleri, geçiş evresindeki formasyonda birkaç üretim tarzının karmaşık birlikteliğinden doğan düzeylerin özgül eklemlenmesi ve egemenliğin göstergesinin, bir üretim tarzından öbürüne geçişte *sürekli (çoklukla örtülü) ortadan kaldırılışı* olarak kendine özgü biçimlerini ortaya koyar» [58] (vurgu yazarın).

Poulantzas'ın uslamlamasında geçiş dönemi, bir toplumsal formasyon içerisinde devletin bütünleştirici işlevine sıkı sıkıya bağlı. Birden çok üretim tarzının birlikte varolduğu bir toplumsal formasyon göz önüne alındığında bu işlevin açıklık kazanacağını belirten yazar, şunu ekliyor :

> «...bu üretim tarzlarından birinin, bir formasyonun genişletilmiş yeniden üretim aşamasının başlangıcına ve gerçek anlamda geçiş aşamasının sona erişine damgasını vurarak egemenliğini kurmayı başarmış olması durumunda bile farklı üretim tarzları arasındaki *gerçek bir güç ilişkisi* ve formasyonun düzeyleri arasındaki kalıcı yerinden çıkmaların varlığı ile karşı karşıya kalmaktayız» [59] (vurgu yazarın).

(58) Poulantzas (1973), s. 157.
(59) Aynı yerde, s. 47.

Burada devletin işlevi, yani karmaşık bir biçimde çakışan üretim tarzlarını bütünleştirici etmeni belirleyici. Devletin bir toplumsal formasyonu bütünleştirici işlevi, farklı üretim tarzlarının çakıştığı her oluşuma *kalıcı* bir biçimde damgasını basıyor. Bu durum özellikle «kapitalist üretim tarzının, yapısının egemenliğini —özelde de düzeylerinin görece özerkliğini— varolan birden çok üretim tarzı üzerine bastığı» kapitalist formasyonlara ilişkin olarak önem kazanmakta [60].

Görünüşe göre azgelişmiş ülkelerdeki devletin görece özerkliği konusu, Poulantzas'ın kafasında pek açıklığa kavuşamamış bir sorun. Bu yüzden yazar, savlarının yere sağlam basabilmesi için, devletin özerkliği konusundaki tartışmaları kapitalist üretim ilişkilerinin başat olduğu toplumsal formasyonlar ile sınırlandırıyor ve bu çerçeve dışına taşmaktan özenle kaçınıyor.

Kapitalist devlet bağlamına oturtulmaya çalışılan devletin görece özerkliği tartışmaları bizi, bir geçiş evresinin özelliklerini yansıtan bazı azgelişmiş formasyonlarda bu olgunun somut görünümünü irdeleme noktasına getirmekte. Bu çerçevede «geçiş» dönemlerinin niteliğinin belirlenebilmesi ve bu yolla «görece özerklik» kavramının bazı azgelişmiş ülkelerde gözlemlenen geçiş dönemlerinin incelenmesinde kullanılabilirliğinin saptanabilmesi için kuramsal çerçevemizi, ele aldığımız dönemlere oturtmamız gerekiyor.

III. TÜRKİYE, MISIR VE PERU ÖRNEKLERİ :

Devlet konusundaki tartışmaların genelde kapitalist devlet üzerinde yoğunlaşmış olması nedeniyle azgelişmiş ülkelerdeki devlete ilişkin çözümlemelere önemli ölçüde

(60) Aynı yerde.

gereksinim duyulmakta. Özellikle, söz konusu ülkelerin önemli yapısal değişimlere uğradığı geçiş dönemlerinde devletin özgül doğasına ilişkin çözümlemelerin azlığı dikkati çekiyor. Bu bağlamda, ele aldığımız ülkeler bu tür geçiş dönemlerinin ve bu dönemlerde devletin yönlendiriciliği altında gündeme gelen yapısal değişimlerin incelenmesinde yararlı gözüken örnekler oluşturmaktalar.

Ele aldığımız dönemlerdeki rejimlerin niteliğini belirleme konusunda önemli görüş ayrılıkları bulunmasına karşın ortak bir nokta, devletin bu toplumların ekonomilerinde giderek artan bir rol oynamış olduğu gözlemi.

1930'lar boyunca Türkiye, dev boyutlara varan devlet müdahaleciliğine sahne olmuştur. Bu dönemde devlet yeni sanayi kuruluşları oluştururken varolanları devletleştirmiş, yeni bankalar kurmuş, madencilik, ulaşım ve iletişim alanlarında etkinlik göstermiştir. Demiryolu ağı giderek ülke çapına yayılırken devlet tekelleri birçok alanı kapsayacak biçimde genişletilmiş, madenler devlet eliyle işletilmeye başlanmıştır. Devlet, tarım sektörüne de el atmış, çiftçiyi destekleme siyasalarının yanı sıra bir de toprak reformu programı oluşturulmuştur. Özetle, devlet müdaheleciliği yaklaşık tüm sektörleri kapsayacak biçimde genişlemiş, buna koşut olarak devlet, sermaye birikimini gerçekleştirmeyi de üstlenmiştir. Türk ekonomisindeki bu geniş çaplı devlet müdaheleciliği genelde *devletçilik* olarak isimlendirilmekte.

23 Temmuz 1952 sabahı «Özgür Subaylar», bir darbe sonucunda Mısır'da yönetimi ellerine geçirmişlerdir. Darbeden sonra yeni rejimin aldığı kararların başında, bir toprak reformu programının uygulamaya konması gelmiştir. 1956 yılında Süveyş Kanalı'nın devletleştirilmesini, özellikle bankacılık ve sigortacılık sisteminin ka-

mu sektörünce denetlenmesine yönelik bir dizi devletleştirme işlemi izlemiştir. 1960'ların başında ithalat devlet tekeline alınırken pamuk ihracatı da devletleştirilmiştir. Temel sayılabilecek tüm sanayi kuruluşları devletleştirilmiş ve devlet denetimi altına alınmış, devletleştirme işlemleri ulaşım ve inşaat sektörlerine de uzanmıştır. Kamu sektörü, diğerleri arasında, tüm malî kuruluşlar ve altyapı tesisleri ile ulaşım, ağır sanayi ve ithalat - ihracat sektörlerini içerecek biçimde genişlemiştir. Türkiye'de olduğu gibi Mısır devleti, Başkan Nâsır'ın önderliğinde, ekonominin yaklaşık tüm sektörlerini devletleştirmesinin yanı sıra sermaye birikimini gerçekleştirmeyi de üstlenmiştir.

1968 Ekiminde Peru'da General Velasko'nun öncülüğünde gerçekleştirilen bir darbe sonucu Belaunde'nin etkisiz kalan «reformcu» hükümeti devrilerek yerine askerî bir yönetim kurulmuştur. Mısır'da olduğu gibi, darbenin hemen sonrasında bir toprak reformu programı uygulamaya konmuştur. Darbeyi izleyen yıllarda hızlı sanayileşme ereğine yönelik olarak yoğun girişimler başlatılmıştır. Demiryolları, limanlar, telefon sistemi, elektrik santralleri devletleştirilirken karayolu ağı genişletilmiştir. Sanayi ve madencilik sektörlerinde etkinlik gösteren önemli yabancı şirketlerde devletleştirilmiştir. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde Peru devleti ekonominin temel sektörlerini tümüyle denetimi altına almış gözüküyordu. Türkiye ve Mısır'ı andırır bir biçimde devlet, ekonominin tüm sektörlerinde etkinlik göstermesinin yanı sıra sermaye birikimini gerçekleştirmeyi de üstlenmiş bulunmaktaydı.

Ele aldığımız dönemlere böylesine genel bir bakış bile bu toplumlarda devletin ne denli önemli bir konuma yükseldiğini gösteriyor. Ancak, devlet müdaheleciliğini

başlı başına bir amaç olarak nitelemek, yanıltıcı. Güncel araştırmalar gelişmiş kapitalist ülkelerde devlet müdahelesinin, kapitalist gelişme çizgisini güçlendirdiğini ve kapitalist sınıfın çıkarlarına hizmet ettiğini ortaya koymakta [61]. Dönemlerimize ilişkin olarak devlet müdaheleciliğinin benzer sonuçlar verip vermediği, tartışılması gereken bir sorun. Bu soruna açıklık getirilmesi, bu dönemlerdeki sınıfsal yapı, dışa bağımlılık ve devletin işlevi arasında ne tür bir ilişki bulunduğunun saptanmasına bağlı. Bu çerçevede, devlet müdaheleciliğine ortam hazırlayan toplumsal, ekonomik ve siyasal koşulları belirleyerek «geçiş» dönemlerinde devletin konumunu ortaya koymaya çalışacağız.

1. Ele Aldığımız Dönemleri Hazırlayan Koşullar: İncelediğimiz dönemlerin doğasını ortaya koyabilmek için bunların ortaya çıkışındaki özgül tarihsel koşulları hazırlayan iç ve dış dinamikleri göz önüne almamız gerekiyor. Bu bağlamda, incelediğimiz toplumların dünya pazarı ile bütünleşmeleri, bu pazara olan bağımlılıkları ve bu bağımlı ilişkinin, bunların sınıfsal yapıları üzerindeki etkilerini gözden geçireceğiz.

a. Dünya Pazarı ile Bütünleşme: Türkiye'nin dünya pazarı ile bütünleşme süreci, Osmanlı bağlamında yer alıyor. Genelde, 1535 yılında Batılı ülkelere kapitülasyonlarla tanınan ayrıcalıklar yabancı sermayenin etkinliğinin giderek derinleştiği bir sürecin başlangıcı, İngiltere ile imzalanan 1838 Andlaşması da bu etkinliğin pekişmesine yol açan bir gelişme olarak nitelenmekte. Bu çerçevede Osmanlı - Türk toplumunun dünya pazarı ile bütünleşme sürecinin Onaltıncı yüzyılda başladığı, bütünleşmenin de Ondokuzuncu yüzyılda tamamlandığı belirtiliyor.

(61) Hein ve Stenzel (1973), s. 31.

Onaltıncı yüzyıldan başlayarak Osmanlı ekonomisinin hammadde ve tarım ürünleri ihracına karşılık sanayi ürünleri ithal etme yoluyla Batılı ekonomilere giderek daha bağımlı bir duruma geldiğini söyleyen Ökçün, bu durumun («Gelişme Kuramları»nı andırır bir biçimde) «Osmanlı azgelişmişliğinin kısır döngüsü» olarak nitelenebileceğini belirtiyor. Bu döngüde ticaret sermayesi, ister yabancılara, isterse de azınlıklara ya da Türklere ait olsun, sanayi sermayesine dönüşmeye istekli değil. Bu çerçevede yazar, Ondokuzuncu yüzyılda hızlanan altyapı yatırımlarının yabancı etkinliğini güçlendirerek Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlılığını pekiştirdiğini de eklemekte [62].

Ökçün gibi Sunar da Onaltıncı yüzyılda başlayan hammadde - sanayi ürünleri değişimini vurgulayarak sonuçta Osmanlı tarımsal yapısının giderek uluslararası pazarlara yöneldiğini belirtiyor. Ancak bu bağımlılığın köklerini «kısır döngü» içerisinde değil, Osmanlı toplumunun sömürgeleşmesinde aramak eğiliminde:

> «...pamuk ve mısır gibi yeni ürünlerin ekimine başlanması, tahılın mültezimlerce özgür değişiminin özendirilmesi, ticarî etkinliğin ara bir işleve dönüşmesi, artbölgedeki nüfusun kıyıdaki kentlere akması; tüm bunlar bir sömürge ekonomisinin belirtileriydi» [63].

Dünya pazarıyla bütünleşme ile kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesine ilişkin olarak yazarların, özünde farklı çözümlemeler getirmedikleri görülüyor. Bu çizgide, ihracata yönelik tarımsal üretimin yaygınlaşmasına koşut olarak Osmanlı devletinin dünya pazarı ile bütünleşme sürecinin, yaklaşık Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında tamamlandığı söylenebilir. Batı Anadolu'da ti-

(62) Ökçün (1974), s. 7-9.
(63) Sunar (1974), s. 46.

caretin Rumların tekelinde, Doğu illerinde de en verimli toprakların Ermenilerin elinde bulunduğu göz önüne alındığında, azınlıkların Türkiye'nin dünya pazarı ile bütünleşme sürecinde aracı bir rol oynadıkları ortaya çıkıyor[64].

Genelde Mısır'ın da dünya pazarıyla Ondokuzuncu yüzyılda bütünleştiği öne sürülmekte. İhracata yönelik pamuk üretiminin başlaması Mısır'da bir ihraç-ekonomisinin belirmesine yol açarken Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında «en küçük çiftçinin bile dünya pazarı için üretim yapmaya başlaması» sonucunda dünya pazarı ile bütünleşme süreci, tamamlanmış gözüküyor[65]. Pamuk üretiminin giderek Mısır'ı tek bir ürünün ihracatçısı durumuna dönüştürerek dışa bağımlılığını artırmış olduğu da sıklıkla yinelenen bir olgu.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yeni demiryolları ve liman tesisleri yapımı hızlandırılmış, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın da hizmete girmesiyle Mısır'ın dünya pazarına olan bağları güçlenmiş, Mısır'ın tüm ekonomik yaşamı giderek dünya pazarı ile olan ilişkisince biçimlenmeye başlamıştır. Hüseyin'e göre,

> «İhracat için üretime verilen mutlak öncelik, Mısır ekonomisinin temel sektörlerinin ülke içi gereksinmelere değil, Batının pazarlarına yönlendirilmesi anlamına gelmekteydi ve bu yüzden de bu pazarların dalgalanmalarına ve bunalımlarına bağımlı idi. Ekonomi tümüyle pamuk ürününün finansmanı, ticareti, ulaşımı ve sanayide işlenmesi ile ilgili tekellere bağımlı duruma gelmişti»[66].

Peru'nun dünya pazarı ile bütünleşme olgusuna, Latin Amerika bağlamı içerisinde bakılmalı. Latin Amerika,

(64) Keyder (1979), s. 7.
(65) Hansen ve Marzouk (1965), s. 1.
(66) Hussein (1977), s. 16.

çağdaş dünya ekonomisinin oluşmasındaki merkantilist dönemde çok önemli bir rol oynamış. Latin Amerika'yı günümüzde niteleyen temel yapılar, özünde merkantilist dönemin izlerini taşımaktalar. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca bu yapılar, İngiltere ile ticaret bağları yoluyla varlıklarını sürdürmüşler. Bu bağlar çerçevesinde kıtanın bir ucundan öbür ucuna kadar ithalât - ihracat firmalarından ve bankalardan oluşan bir ağ örülmüş. Yirminci yüzyıla gelindiğinde A.B.D.'nin «yeni metropol» olarak İngiltere'nin yerini aldığı ve kıtanın dünya ekonomisiyle bağlarını güçlendirdiği görülmekte. Latin Amerika bağlamı içerisinde Peru'nun dünya pazarı ile bütünleşmesi, Quijano tarafından şöyle ifade ediliyor:

> «Latin Amerika toplumunun ve özellikle Peru'nun bugünkü görünümünün tarihsel gelişimindeki en belirleyici etmen, uluslararası kapitalist pazara olan bağımlı konumudur. Bundan ötürü bu toplumun gelişmesinin tüm tarihi, büyük ölçüde, bu bağımlılık ilişkisinin ardıl değişimlerinin tarihi olarak düşünülebilir. Sömürgeci güce bağımlılığın kırılmasının hemen ardından Peru, kapitalizme bağımlı bir duruma gelmiştir» [67].

Ele aldığımız ülkelerin dünya pazarıyla bütünleşmelerinin güncel bir olgu niteliğini taşımadığı görülüyor. Bu toplumlar yüzyıllar boyu dünya ekonomisi ile etkileşim içerisinde bulunmuşlar. Bu etkileşimin ayak izlerini sürmek için yabancı sermayenin bu ülkelerdeki konumuna bir göz atmak yeterli.

b. Yabancı Sermayenin Etkinliği ve Denetimi: Osmanlı - Türk toplumunda yabancı sermayenin etkinliği incelenirken kapitülâsyonlardan ve 1838 Anlaşmasından söz ederek işe başlamak, gelenekselleşmiş. Kapitülâsyonlarla yabancıların elde ettikleri ayrıcalıklar yanında

(67) Quijano (1968), s. 291-292.

İngiliz ve Fransız sermayesinin, Osmanlı devletini borçlandırarak pekiştirmeye çalıştığı denetime koşut olarak borcun ödenmesinin bütçenin yaklaşık yarısına ulaşması sonucu 1881 yılında oluşturulan Düyun-u Umumiye sisteminin ülkedeki etkinliği de çok iyi bilinen bir gerçek. 1 Mart 1922 günü Büyük Millet Meclisi'ndeki konuşmasında Atatürk, yabancı sermayenin Osmanlı - Türk toplumu üzerindeki etkinliğini şöyle ifade etmekteydi :

> «...Ekonomik alandaki özel değerler ve kuruluşlar yönünden bizden çok kuvvetli olanlar memleketimizde, bir de fazla olarak imtiyazlı durumda bulunuyorlardı. Kazanç vergisi vermiyorlardı. Gümrüklerimizi ellerinde tutuyorlardı. İstedikleri zaman istedikleri eşyayı, istedikleri şartlar altında memleketimize sokuyorlardı. Bu sebeplerle ekonomik hayatımızın bütün bölümlerinin mutlak hâkimi olmuşlardır».

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yabancı sermaye yatırımlarında belirgin bir azalma göze çarpmıyor. İthalat - ihracat hâlâ İtalyan, Alman, Fransız ve İngiliz şirketlerinin denetiminde. 1924 yılında yabancı sermaye 7 demiryolu şirketi, 6 maden, 23 banka, 11 belediye işletmesi, 12 sanayi işletmesi ile ticaretle uğraşan 35 şirketten oluşan 94 şirketi denetlemekte. Çoklukla Alman, Fransız ve İngiliz kökenli yabancı sermaye yatırımlarının toplamı aynı yıl 63.444.000 sterline ulaşmış bulunuyordu [68].

İmparatorluğun bir parçası olarak kapitülâsyonlardan doğrudan etkilenmesi nedeniyle Mısır'da yabancı sermayenin etkinliği, Osmanlı bağlamından soyutlanamaz. Mısır'ın kapitülâsyonlar sonucu kolaylaşan dünya pazarıyla bütünleşme süreci, ihraç ekonomisine özgü bir ser-

(68) Herslag (1968), s. 40-41.

maye birikimi dizgesi ortaya çıkarmıştır. Tüm sermaye yatırımları ya doğrudan ihracat sektörünce ya da bankacılık ve sigortacılık sistemince emilmiştir. Ülkenin ihraç artığının önemli bir bölümü, kamu borçlarının ödenmesinde kullanılmıştır. Bu ödemeler Yirminci yüzyılın başlarında hükümet gelirlerinin yaklaşık % 37'sini oluşturmaktaydı.

Abdülmâlik, 1914 yılında yabancı sermaye yatırımlarının 92 milyon sterline ulaşmış olduğunu, bu miktarın 67 milyonunun toprağa yatırılmış olduğunu belirtiyor[69]. Yaklaşık otuz yıllık bir süre sonrasından söz eden Issawi'nin hesaplamaları ise daha düşük. Issawi'ye göre 1933 yılına gelindiğinde toplam yabancı sermaye, 81 milyon sterlini bulmakta[70]. Bu rakamlar arasındaki fark bir çelişkiyi yansıtmaktan çok, Issawi'nin Süveyş Kanalı'na yönelen yabancı yatırımları hesaplamalarının dışında bırakmasından kaynaklanıyor. Sözü edilen 81 milyonun yaklaşık 39 milyonunu, özellikle bankacılık alanında yoğunlaşan Fransız sermayesi oluşturmaktaydı. Yine öncelikle bankacılığa, ikincil olarak da sanayiye yönelen İngiliz sermayesi 32 milyon ile Fransa'yı izlemekte, bunların ardından 7 milyon ile İsviçre sermayesi gelmekteydi. Süveyş Kanalı hesaba katılmazsa, 1948 yılında Mısır'daki yabancı sermayenin miktarı yaklaşık 100 milyon sterline ulaşmış bulunuyordu. Amerikan sermayesi (geleneğini bozmayarak) kimyasal maddeler, oto lâstiği ve petrol gibi kilit sektörlerde etkinlik göstermekteydi. Genelde yabancı sermaye yatırımlarının Mısır'a 1950'lerin başlarına dek giderek artan bir hızla aktığı görülmekte.

(69) Abdel-Malek (1968), s. 13.
(70) 'Issawi (1963), s. 236.

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Peru'daki A.B.D. etkinliği daha çok ticarî nitelikte. Yirminci yüzyılın hemen başlarında Amerikan sermayesi, madencilik olanaklarından yararlanmak amacıyla akmaya başlamıştır. O zamana değin Peru'nun ithal ettiği malların önemli bir bölümü ile ülkedeki yabancı sermaye yatırımlarının çoğu, aynı zamanda en büyük alıcı durumunda da olan İngiltere tarafından sağlanmaktaydı. Yirminci yüzyılın hemen başından itibaren Peru'nun ithalât ve ihracatında İngiltere'nin payı düşerken A.B.D.'nin payı giderek artmış ve 1926 yılında Amerikan yatırımları, İngiltere'nin'kileri aşmıştır.

Amerikan sermayesi en büyük atılımlarını Başkan Leguia'nın 1908 - 12 ve 1919 - 30 yıllarını kapsayan iki yönetim döneminde yapmıştır. Astiz'e göre, Peru'nun «geleneksel yukarı sınıfı» başlangıçta «güvenmediği» Leguia'nın yönetim dönemlerinde geldiği için Amerikan sermayesine karşı cephe almasına karşın kısa sürede «Amerikalılar ile birlikte yaşamasını öğrenmiştir»[71]. Dünya Buhranının hemen öncesinde Amerikalı yatırımcılar bakır ve vanadyum madenciliği, petrol üretimi, iletişim, bankacılık gibi alanları tekellerinde bulundurmakta, şeker, pamuk, dokumacılık ve liman tesisleri alanlarında önemli bir konuma sahip bulunmaktaydılar.

1950'li yıllarla birlikte yabancı sermaye yatırımları madencilik alanında yoğunlaşmaya başlamış, daha önceleri en çok yabancı sermaye çeken tarım kesimi, yatırımlar açısından geri plâna itilmiştir. 1964 yılına gelindiğinde ihracat sektöründeki toplam yatırımlar içinde % 47'sini yabancı sermaye oluşturmaktaydı. Yabancı sermaye yatırımlarının payı petrol ve demirde % 100'e,

(71) Astiz (1969), s. 244.

bakırda % 88'e, çinko, kurşun ve gümüşte % 50'ye, balıkçılık alanında % 30'a, şeker üretiminde % 23'e ve pamukta % 8'e ulaşmıştır. Sanayide Amerikan sermayesi 1960 ile 1966 yılları arasında 35 milyon dolardan 92 milyon dolara yükselmiştir. Bu artışa koşut olarak bankacılık alanında yabancı sermayenin payı % 36'dan % 62'ye yükselmiştir. 1966 yılına gelindiğinde Amerikan yatırımları 750 milyon dolara, Peru'daki tüm dolaysız yabancı yatırımların yaklaşık üçte ikisine ulaşmış bulunmaktaydı. 1968 yılında Amerikan firmalarının 291 yan kuruluşu ve şubesi olup bunlardan 247'sinin tümü (% 95—100), 31'inin çoğunluğu (% 50—94) ve 13'ü de kısmen (% 5—49) Amerikalılara aitti. Madencilik sektörü yaklaşık tümüyle üç Amerikan firmasınca (Cerro de Pasco, Marcona ve Southern), petrol bir firmaca (IPC) denetim altında bulundurulmaktaydı[72]. Bu dizge, balıkçılık sektörünün yanı sıra bankacılık, ticaret ve iletişim alanlarına da uzanmış bulunmaktaydı. Velasko darbesi öncesinde yabancı sermayenin (başka bir deyişle Amerikan sermayesinin) etkinliği, en azından Peru açısından pek iç açıcı gözükmeyen bu tabloyu çizmekteydi.

Her biri farklı bir zaman kesitinde yer almasına karşın dönemlerimizin arifesinde yabancı sermayenin, bu ekonomilerin en verimli sektörlerini denetim altına alacak bir biçimde etkinlik gösterdiği görülüyor. Yabancı sermayenin etkinliği, bu ülkelerin dünya ekonomisine olan bağımlılıklarının göstergesi durumunda. Bu bağımlılık, kendi başına, ele aldığımız toplumlarda kapitalist ilişkilerin egemenliği konusunda bir ölçüt olmamakla birlikte dünya pazarı ile ilişkilerin önemi, bu toplumla-

(72) Bu veriler için bkz. Qijano (1971), s. 22; Cotler (1978), s. 185; Zink (1973), s. 77; Fitzgerald (1976a), s. 11.

rın sınıfsal yapıları incelenirken daha belirgin olarak ortaya çıkmakta.

c. Sınıfsal Yapı: Dünya pazarı ile bütünleşmeleri açısından her üç örneğimiz de benzer özellikler göstermekle birlikte bu toplumların sınıfsal yapılarında bazı önemli farklılıklar göze çarpıyor. Osmanlı bağlamında yer almalarından ötürü Türkiye ile Mısır'ın sınıfsal yapılarının, Peru'ya kıyasla birbirlerine daha çok benzeyeceği düşünülebilirse de, gerçekte durumun pek de öyle olmadığı görülmekte. Bu noktayı ve genelde bu ülkelerdeki sınıfsal yapıyı açıklığa kavuşturmak için, Osmanlı devletinin sınıf yapısına göz atmakla işe başlayalım.

Avrupa'da Ondördüncü ve Onbeşinci yüzyıllar boyunca süren bunalım dönemi, feodal üretim tarzının giderek yerini kapitalist üretim tarzına bırakış sürecini yansıtmakta. Bu dönemin çalkantıları Batı'da, mutlakiyetçi devletlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mutlakiyetçi Devlet, kapitalizme geçiş döneminde yükselen burjuva sınıfının giderek pekişen ekonomik egemenliğine karşın siyasal plâtformda feodal soyluların yönetiminin sürmesince nitelenmekteydi. Toplumsal formasyonlar, kapitalist ve feodal üretim tarzlarının karmaşık birlikteliğini yansıtıyordu. Kapitalist üretim tarzının toplumsal formasyonlara damgasını vurma süreci, önemli yapısal değişimlere sahne olmuştur.

Diğer Asya toplumları gibi Osmanlı devleti de Avrupa'daki gelişme dizgesini yansılamamış, bu değişimlerin dışında kalmıştır. Feodal üretim tarzını Avrupa bağlamı dışında görme eğilimi bulunmayan Marx ve Engels, Doğu'yu niteleyen özgül bir «Asya tipi üretim tarzı» bulunduğu görüşündeydiler.

Marx ve Engels'in Asya tipi üretim tarzı konusunda söylediklerinin çokluk satır aralarından çıkartılması ge-

rekliliği, bu tarzın oldukça farklı nitelikler çerçevesinde yorumlanmasına yol açmakta. Genelde bu üretim tarzının en belirgin özelliği olarak toprakta özel mülkiyetin kurumsallaşmamış olması gösteriliyor. Bunun kendine özgü bir mantığı var: Asya ülkelerindeki iklim ve toprak koşulları, temel ve tek üretim aracı olan topraktan ürün alınabilmesi için, geniş sulama tesisleri gerektirmekte. Başka bir deyişle yapay sulama, tarımın ön-koşulu. Bu yüzden devlet devreye girmekte ve buna koşut olarak toprakta özel mülkiyet kurumsallaşamamakta. Tüm Asya hükümetlerine düşen temel görev, kamu işlerinin yürütülmesi. Böylelikle devletin toplum üzerindeki mutlak egemenliği gündeme geliyor. Bu özellikler birçok akademisyeni, Osmanlı toplumunu Asya tipi üretim tarzı bağlamında incelemeye yöneltmekte.

Bu çerçevede Divitçioğlu, Asya tipi üretim tarzındaki bir toplumu, *sınıflı* bir toplum olarak görüyor. Bu üretim tarzı bağlamı içerisinde incelediği Osmanlı toplumunda egemen sınıfın, devlet ya da onu temsil edenler olduğunu belirten yazar, bu noktaya ilişkin olarak şunu ekliyor:

> «Soyut bir kavram olan devletin kendiliğinden bir 'sınıf' olamayacağı açıktır. Devlet ancak, verilmiş mülkiyet ilişkilerinden ve dolayısiyle devlet tarafından ele geçirilen toprak rantından yararlanan zümreler tarafından temsil edildiği sürece, bir sınıf niteliğini kazanır» [73].

Devleti temsil eden bu zümreler, başka bir deyişle Osmanlı toplumsal formasyonundaki «iktidar bloku», Divitçioğlu'na göre Saray (sultan), asker ve ulemâdan oluşuyor. Toprakların mülkiyeti devlete ait olduğundan, ya-

(73) Divitçioğlu (1981), s. 60.

ratılan artık - ürün de devletin (yani, saray - asker - ulemâ sacayağının) elinde toplanıyor. Ancak,

> «...Osmanlı ekonomisinde kişinin kişiyi sömürmesi söz konusu değildir. Sömürme devletin işlevlerini ifa eden bir sınıfın, üretim işlevlerini ifa eden reaya sınıfını sömürmesi şeklinde ortaya çıkar»[74].

Ne var ki, gerek Divitçioğlu, gerek başka yazarlar devletçe edinilen artık - ürünün çok önemli bir bölümünün kamu işlerine harcandığı görüşünden ödün vermeme konusunda kararlı gözüktüklerinden, bu «sınıflı» toplumdaki «sömürü» ilişkileri üzerine büyük bir soru işareti yerleşmekte. Artığın bu yolla bir anlamda topluma geri dönüşü, gerçek bir sömürü ilişkisinin varolup olmadığı konusunda kuşkular yaratıyor. Bu yüzden Asya tipi üretim tarzı sorununa farklı bir açıdan yaklaşmamız gerekmekte.

Bir kapitalizm - öncesi üretim tarzı olarak Asya tipi üretim tarzının ele alınışındaki temel yanılgı, bu tarzın diğer kapitalizm - öncesi üretim tarzlarıyla —özellikle feodal üretim tarzıyla— aynı kefeye oturtulması. Osmanlı toplumunda feodal unsurlar arama (ve çoğu kez *bulma*) eğilimi, üzerinde daha çok durulmasını gerektirmeyecek kadar sıklıkla yinelenegelen bir bakış açısı. Osmanlı toplumunda Asya tipi üretim tarzının ayak izlerini arayan yazarlar ise genelde benzeşik bir sorunsalın kalın kabukları içerisinde kalmış gözüküyorlar. Örneğin, Asya tipi ve feodal üretim tarzları, toprak mülkiyeti, sınıflaşma, devletin etkinliği, işbölümü, köylülüğün durumu gibi özellikler çerçevesinde kıyaslanıyor, benzeştikleri ve ayrıştıkları noktalar ortaya konmaya çalışılıyor. Bu çabanın altında yatan temel endişe, açık: Her iki tarzın da

(74) Aynı yerde, s. 92-93.

kapitalizm - öncesi olması nedeniyle bu tarzların damgasını bastığı toplumsal formasyonlarda artık - ürünün, ekonomi - dışı yollarla edinilmesi gerekiyor. Bundan ötürü ürünün «ekonomi - dışı zor» yoluyla edinildiği feodal oluşumları *siyasal düzeyin başatlığı* niteliyor. Buna koşut olarak Osmanlı toplumundaki artık - ürünün edinilmesinde de siyasal düzeyin başatlığından söz ediliyor[75]. Avrupa feodalizmi ile Osmanlı toplumsal yapısı arasındaki farklar da genelde, Asya ülkelerinin kendine özgü koşullarına (özellikle doğa koşullarına) dayandırılıyor. Bu çerçevede Osmanlı - Türk toplumunu niteleyen üretim tarzı ve sınıfsal yapı üzerindeki tartışmalar, savlar/karşı - savlar biçiminde kendini yineleyen bir kısır döngüye dönüşüyor.

Asya tipi üretim tarzının varoluş sorunu, somut toplumsal formasyonlara bakılarak çözümlenemez; bu, gerçek anlamda *kuramsal* bir sorun. Kapitalizm - öncesi bir üretim tarzı olarak Osmanlı toplumsal formasyonunu niteleyen üretim tarzında da artık - ürünün devletçe edinilmesi sürecinde ekonomi - dışı unsurlar gündeme gelmekte; * ancak Osmanlı toplumsal formasyonu (vd.), siyasal düzeyin başatlığınca nitelenen feodal üretim tarzından farklı olarak, *ideolojik* düzeyin başatlığınca niteleniyor. Kemal Tahirci «Devlet Ana» tezinde en açık ifa-

(75) Örneğin, Keyder (1976), s. 184.

(*) Bu noktaya ilişkin olarak, Osmanlı devletinin özellikle fetih yoluyla talana dayalı bir düzeni sürdürdüğü, fetihlerin durmasıyla İmparatorluğun gerilemeye başladığı sıklıkla söyleniyor. Ne var ki, Osmanlı üretim tarzını bu yolla açıklama çabaları yetersiz gözüküyor. Her üretim tarzı, toplumdaki artığa bir el konuş tarzını yansıtır, ancak artığın her edinilme tarzı, bir üretim tarzının temelini oluşturmaz. Bu yüzden fetih yoluyla talan, artığın bir edinilme tarzı olmasına karşın bir «talan üretim tarzı» yoktur.

desini bulan bu olgunun temelini, devletin artığa el koyma sürecine ideolojik düzeyde meşruiyet kazandırılması oluşturuyor. Devleti tüm topluma kanat geriyor olarak görme eğilimi, çeşitli tartışmalar bağlamında sıklıkla görüldüğü gibi, günümüze değin uzanmakta.

Bu çerçevede, artığa el koyan Osmanlı devletini bir sınıf devleti olarak görme eğilimini Osmanlı toplumunda kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmeye başladığı evre için saklayarak, özünde bu dönemden önceki oluşumun, *sınıfsız bir toplumdan sınıflı bir topluma geçiş* sürecini yansıttığını belirtelim. Böyle bir oluşumun kapitalist üretim ilişkileri ile çakışması sonucu giderek karmaşıklaşan toplumsal yapının yansımaları ister istemez Avrupa feodalizminden farklı olmakta. Böylesine karmaşık bir yapıda da artık-ürünü edinen devleti temsil eden kesimlerin ne zaman egemen bir sınıfa dönüştüklerini saptamak son derece güç. Artık-ürünün topluma dolaylı yoldan geri dönmesi sürecinin ne zaman kesintiye uğramaya başladığını ve bu çerçevede gerçek anlamda sınıfsal bir «sömürü» olgusunun ne zaman gündeme geldiğini ortaya koyabilmek de aynı derecede güç. Oldukça kapsamlı ve ilerideki çalışmalarımıza konu olacak bu önemli noktalara değinip geçmek bile Osmanlı toplumuna damgasını vuran üretim tarzını belirleme sorununun ne denli karmaşık olduğunu ortaya koyuyor.

Bu tartışmanın dışında gözüken Peru'nun sınıfsal yapısı ise, diğer birçok Latin Amerika ülkesinde olduğu gibi, kapitalist ve kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının çakışması sonucu «ikili» (Dual) bir toplum görünümünce belirlenmekte. Genelde, Peru'nun kıyı kesimleri ekonominin «modern» sektörünün yer aldığı, Sierra yaylaları da «geleneksel» sektörün bulunduğu bölge olarak niteleniyor. Bu «ikili» toplum içerisinde kıyıdaki büyük

şekerkamışı çiftlikleri dünya pazarı için üretim yapan *kapitalist* işletmeler olarak nitelenirken Sierra yaylalarındaki çiftliklerin *feodal* ya da *yarı-feodal* olduğu öne sürülmekte. Bu çerçevede Quijano, Sierra bölgesindeki kapitalizm-öncesi ilişkilerin giderek ortadan kalktığını belirterek şunları söylüyor:

> «İçsel 'yarı-feodal' ilişkileri bulunan büyük yurtlukların ortadan kalkışı çok yavaş olmaktadır... Gene de bu büyük çiftlikler bundan böyle yalnızca kendileri ve yöresel tüketim için üretim yapmamakta, bölgesel, hatta uluslararası pazarları beslemektedirler... Bu yüzden bu büyük çiftlikler gerçekte, kapitalist amaçlar için feodal emek ilişkilerinden yararlanan küçük kapitalist işletmeler durumundadırlar»[76].

Peru toplumunun «ikili» olarak nitelenmesinin altında yatan temel neden, giderek etkinliklerini artıran kapitalist ilişkilerin yanı sıra kapitalizm-öncesi ilişkilerin de varlıklarını sürdürmesi. Ancak sorun yalnızca üretim tarzlarının birlikte varolması ya da çakışması değil, kapitalizm-öncesi ilişkilerin kapitalist üretim tarzı ile *eklemlenme* içerisine girmiş olması. Azgelişmiş ülkelere özgü bu durumun, bu toplumların özgül bir geçiş evresi yaşamalarına yol açan koşulların temelini oluşturmakta. Bu noktanın açılabilmesi için, ele aldığımız dönemlerin sınıfsal yapılarının literatürdeki inceleniş biçimleri üzerine eğilmemiz, gerekli gözüküyor.

i. Türkiye: Timur'a göre Osmanlı devleti, kuruluş biçiminden kaynaklanan birtakım özelliklerini koruyarak bir «sınıf devleti»ne dönüşmemiştir. Ancak bu, Osmanlı toplumsal formasyonu içerisinde sınıfların bulunmadığı veya devletin varolan sınıflara karşı «tarafsız» olduğu anlamına gelmiyor: Onbeşinci ve Onaltıncı yüzyıl-

(76) Quijano (1968), s. 313.

larda devlet en başta, yüksek düzeydeki devlet görevlilerinden oluşan «şehir aristokrasisi»nin çıkarlarını korumuştur. Ancak bu «sınıf», türdeş bir yapı taşımamakta ve iç çelişkilerle bölünmüş durumda bulunmaktaydı; bu yüzden kendi sınıfsal hukukunu oluşturamamış ve devleti tam bir sınıf aracı durumuna getirememiştir[77].

Timur'un savlarından ortaya şu çıkıyor: Eğer «şehir aristokrasisi» kendi sınıfsal hukukunu getirebilmiş olsaydı, bu durumda devlet, bu sınıfın elindeki basit bir araç olmaktan öte bir anlam taşımayacaktı. Devletin bu sınıfın bir aracı durumuna gelememesi Timur'u, siyasal bir iktidar boşluğu aramaya yöneltmekte. Yazara göre merkezî otorite, farklı bir üretim temelinde ve farklı bir sınıfsal yapıda ortaya çıkan Bonapartist devlette olduğu gibi, çeşitli sınıflar arasında bir denge kurmaya çalışmıştır[78]. Osmanlı devletinde Bonapartist bir unsur görmekle birlikte Timur, Bonapartizm'i farklı bir bağlamda ele alıyor ve böylelikle, sonuçta Osmanlı toplumundaki egemen üretim tarzını kapitalist olarak nitelemeyi gerektirecek olan bir tuzağa düşmekten kurtuluyor.

Timur'a göre Osmanlı toplum yapısında devlet, toplumsal sınıfların «klâsik» biçimiyle oluşmasını engelleyerek tutucu bir rol oynamakta. Bu bağlamda devletin, feodalleşme sürecinde olan ağalarla, bir ticaret burjuvazisi oluşturmakta olan tüccar-sarraf zümrelerine karşı reayayı koruyarak sömürü açısından olumlu bir rol oynadığı öne sürülüyor[79]. Timur, Osmanlı devletinin sınıflar arasında kurmayı amaçladığı dengeden bu anlamda söz ediyor. Bu çizgide devletin tüm sınıfların üzerinde yer alması, bunların gelişmelerini düzenlemesi ve

(77) Timur (1979), s. 179.
(78) Aynı yerde.
(79) Aynı yerde, s. 194.

denetlemesi gündeme geldiğinden bu tür bir yorum, «güçler dengesi»nden kaynaklanan özerkliğe ilişkin olarak bir belirsizlik yaratıyor. Sonuçta da, devletin başat toplumsal güç olarak nitelenmesi, başlangıçta yazarca öne sürülen, Osmanlı devletinin bir «sınıf devleti» olmadığı savına gölge düşürüyor.

Timur'un savlarının tersine, Arıcanlı'ya göre Osmanlı devleti, «üretim ilişkileri içerisindeki başat rolü (artığın edinimi) ve toprağın 'sahipliği' (üretim araçları) ve toplumun geri kalan kesimi karşısındaki dayanışması ve bilinçliliği nedenleriyle bir sınıf olarak nitelendirilebilir». Yazara göre devletin yönetici sınıf olarak varlığı ve üretim sürecine müdahale etmeden artığı edinimi, söz konusu üretim tarzının kapitalist olmaması nedeniyle kapitalist devlet kuramı ile çelişmiyor; bundan ötürü Arıcanlı, «geleneksel» biçimiyle Osmanlı devletini kapitalist devlet kuramı ile karşılaştırmanın bir anlamı olmadığını söylüyor [80].

Arıcanlı'nın savından, Divitçioğlu'nun çözümlemelerini de çağrıştıran önemli bir soru ortaya çıkmakta: «Sınıf olarak devlet» bir soyutlama olduğuna göre, bu soyutlamadan gerçekte kimler kastediliyor? Egemen sınıf olarak devlet dendiğinde ilk akla gelen, devlet gücünü elinde bulunduran yüksek düzeydeki devlet görevlileri; bu yüzden egemen sınıf, bürokrasi olmakta. Ancak, kapitalist devlete ilişkin çözümlemeleri Osmanlı devletine uyarlama sorunu, bürokrasi söz konusu olduğunda bir kez daha gündeme geliyor. Osmanlı devlet aygıtını kapitalist devlet bürokrasisi ile aynı çizgilerde ele almak, önemli yanılgılara yol açabilecek bir sorun. Osmanlı devlet görevlilerine «bürokrasi» denip denemeyeceği bile

(80) Arıcanlı (1976), s. 3 ve 17.

tartışma konusu. Gerçekten de Osmanlı devletinde Batılı anlamda bir bürokrasinin ancak Ondokuzuncu yüzyılın birinci çeyreğinde belirginleşmeye başladığı görülüyor.

Bu çerçevede, «eski sivil toplum»daki bürokrasi dikkate alınabilir. Marx, 1844 yılında yayımlanan Alman - Fransız Yıllığı'nda yer alan «*Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*» adlı yapıtında, «Sivil statüsü ile siyasal statüsünün doğrudan özdeş olduğu Ortaçağ anlamındaki sınıf, yalnızca bürokrasinin kendi sınırları içerisinde kalmıştır» [81] demekte. Ortaçağda, yani tüm üretim tarzlarının kapitalizm - öncesi olduğu dönemdeki toplumlar, ekonomik ile siyasal düzeylerin kaynaşmışlığınca nitelenmekteydi. Ekonomik ve siyasal düzeyler ancak kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışından sonra birbirinden ayrılmış gözükmekteler. Bu yüzden, kapitalizm - öncesi toplumlarda bürokrasi, ekonomik konumunun doğrudan siyasal düzeye dayanması nedeniyle, diğerleri arasında, bir toplumsal sınıf niteliğini taşımaktaydı. Bu bağlamda bürokrasiyi toplumsal bir sınıftan toplumsal bir tabakaya dönüştüren, kapitalist toplumun bürokrasiye yüklediği siyasal işlev. Ne var ki, ideolojik düzeyin başatlığınca nitelenen Osmanlı toplumsal formasyonunda ekonomik ve siyasal düzeylerin kaynaşması olgusunun, devlet görevlilerinin sınıfsal niteliğine ne ölçüde açıklık getirebildiği de tartışma konusu.

Osmanlı rejimini açıklamaya yönelik «merkezî feodalizm» gibi hangi temele oturduğu pek belli olmayan uç tartışmalar bir yana bırakılırsa, genelde İmparatorluk içerisinde Batılı anlamda bir toprak aristokrasisinin oluşamama nedenleri somutta daha belirgin olarak ortaya konabiliyor. Toprak rejimine koşut olarak Osmanlı

(81) Draper (1977), s. 489.

devleti, merkezî otoriteden bağımsız olma eğilimi gösteren tüm güçlere karşı açık bir tavır almıştır. Onsekizinci yüzyılda önemli sayılabilecek bir siyasal güç elde edebilmiş bulunan birkaç büyük toprak sahibinin etkinliği, Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında kırılmıştır. Osmanlı sistemi, giderek değişen üretim ilişkilerinin dinamiğinden kaynaklanan ve devletin toplumdaki konumunu sarsabilecek tüm güçleri bünyesinde eritmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı toplumsal formasyonunda feodal üretim ilişkilerinin gelişme koşulları ortadan kaldırılmış, başka bir deyişle siyasal düzeyin başatlığına götüren gelişme dizgesine yaşam hakkı tanınmamıştır.

İmparatorluğun yayıldığı topraklardaki kırsal kitleler, dolaysız üreticiler olarak, kendilerinden koparılan ekonomik artığın oranında bir düşüşün söz konusu olması nedeniyle fetihlerin ilk etkilerinden yararlanmakla birlikte aynı tarihsel sürecin öbür yüzü, toplumun gelişmiş bir feodal düzene doğru evrimine set çekilmesini yansıtmakta. Bu olgu Batıda Mutlakiyetçi Devletin gerçekleştirdiği (ve sonuçta kapitalist üretim tarzının pekişmesini sağlamış olan) ilkel birikim sürecinin Osmanlı devletinde ortaya çıkmasını engellemiştir. Ancak Osmanlı devletinin, kendi konumunu sarsabilecek güçleri ortadan kaldırma eğiliminden hareket ederek İmparatorluğun yüzyıllar süren yönetimi boyunca aynı kaldığı biçiminde bir yargıya varmak, son derece yanıltıcı. Değişen üretim ilişkilerine koşut olarak devletin kendisinin de nitelik değiştirdiği görülmekte. Özellikle Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra, hukuksallaşmamış olmasına karşın toprakta özel mülkiyet kurumunun giderek yerleşmeye başlaması, Osmanlı sisteminin güçlenen kapitalist üretim ilişkilerince nasıl etkilendiğinin göstergesi durumunda.

Toprakta özel mülkiyetin kurumlaşması ve giderek toprak ağalarının ortaya çıkışı, sonraki dönemlere ilişkin olarak üzerinde çok durulan bir olgu. Bu çizgide Kemalistlerin, köylülerin ulusal kurtuluş hareketine katılmalarını ancak eşraf ve ayân ile yaptıkları ittifak sonrasında sağlayabildikleri öne sürülüyor. Bu nedenle, Cumhuriyet'in ilânından sonra bu kesimlerin köylüler üzerindeki etkinliğini tanımak zorunda kalmışlar, aralarındaki örtülü ittifakın gereği olarak karşılığında bürokratların öncü konumlarının benimsenmesini sağlayabilmişlerdir. Bu çerçevede, tek parti kurulduğunda toplumsal hiyerarşide ulusal düzeyde askerî - bürokratik entellektüel seçkinlerin, yöresel düzeyde de eşraf ve ayânın egemen olduğu söyleniyor[82].

Kongar'a göre, yeni hükümetin eşraf ve ayânla gerçekleştirdiği bu ittifak, bu kesimlerin o zamana dek merkezî bürokrasi ile sürekli olarak çatışma durumunda olmaları nedeniyle Osmanlı - Türk toplumunun iç dinamiği açısından son derece önemli. Merkezî bürokrasinin baskısı sonucunda bir türlü (Batıdaki benzerlerinin yaptığı gibi) sermaye birikimini gerçekleştirememiş olan bu kesimler henüz burjuvalaşamamıştı. Toplumdaki etkinlikleri zayıf kalan bu sınıflar, değişmenin itici gücü olma niteliğini edinememişler, böylelikle (Batıda örneği görülmeyen) bir «ara sınıf» oluşturmuşlardı. Eşraf ve ayân hem artık - ürünü merkezî bürokrasiye aktardıkları için, hem de tarihsel olarak «geçiş» evresinde bulundukları için «ara» nitelik taşıyorlardı[83]. Kongar'ca öne sürülen bu «geçiş», özünde, eşraf ve ayânın burjuvaziye *dönüşümünü* niteler gözüküyor. Devletçilik dönemi öncesinde bu

(82) Sunar (1974), s. 76.
(83) Kongar (1977), s. 144.

dönüşümün tamamlanmış olamayacağı dikkate alındığında, burjuvazinin bu bağlamda egemen sınıf olarak nitelenmesi (henüz) söz konusu değil.

Genelde hangi bağlamda ele alınırsa alınsın, Osmanlı - Türk toplumunda devletin başat bir konumda olduğu konusunda bir görüş birliği bulunduğu görülüyor. Bu görüşün bir uzantısı olarak devlet aygıtında yer alanlara çoğu kez egemen sınıf gözüyle bakılıyor; (ancak, önceden de değindiğimiz gibi, Osmanlı toplumunda gerçek anlamda sınıfların ne zaman ortaya çıktığı konusu neredeyse, tümüyle gözardı edilmekte). Osmanlı devletinin toprakta feodalleşme eğilimlerini törpülemesi ise genelde kapitalist üretim ilişkilerinin yerleşmesi için gereken sermaye birikimi sürecine ket vurulması olarak yorumlanıyor. Toprakta özel mülkiyetin kurumsallaşmasına koşut olarak, devletçilik dönemi öncesinde toprak ağalarının giderek artan etkinlikleri de üzerinde sıklıkla durulan bir nokta olarak karşımıza çıkmakta.

ii. Mısır: Osmanlı toplumu içerisinde yer alması nedeniyle Mısır toplumu, feodal üretim tarzınca nitelenip nitelenmediğine ilişkin olarak Türkiye ile aynı sorunu paylaşmakta. Türkiye'den farklı olarak Mısır toplumunda feodal üretim ilişkilerinin başat olduğu yönünde, konuya eğilen akademisyenler arasında yaygın bir kanı olduğu görülüyor. Ne var ki merkezî otoritenin, İmparatorluk içerisinde kendi konumunu sarsabilecek toplumsal güçleri bastırmak yönündeki kararlılığı göz önüne alındığında Mısır'ın feodal ilişkilerce nitelendiği savının yere sağlam basmadığı ortaya çıkıyor.

Mısır toplumunun sınıfsal yapısı üzerindeki tartışmalar genelde, ünlü Mehmet Ali olayında düğümlenmekte. 1804 yılında Mısır'a vali (hidiv) olarak atanan

Mehmet Ali'nin, Ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde merkezî otoriteye baş kaldırması sonucunda İmparatorluk içerisinde önemli yapısal değişimlerin gündeme geldiği öne sürülüyor. Mehmet Ali çoklukla, merkezî otoriteden bağımsız bir feodal beye dönüşme uğraşı veren bir asî olarak nitelenmekte. Bu görüşün uzantısı olarak da Mehmet Ali'nin amacına ulaşmış olması durumunda tüm Osmanlı sisteminin bağımsız feodal beyliklere dönüşeceği biçiminde bir yargıya varılıyor.

Görüşümüze göre, Mehmet Ali olayının kapsamı göz önüne alınmadan yapılan yorumlar, hareketin niteliği konusunda yanıltıcı sonuçlara götürmekte. Özünde, İmparatorluktan kopmayı amaçlayan bir Mehmet Ali'nin, bunu başarabilecek güçte olduğu söylenebilir. Ancak, söz konusu olanın bir kopma değil, merkezî otoritenin el koyduğu artığın denetimi olduğu göz önüne alındığında, hareketin amacı daha belirgin olarak ortaya çıkıyor. Mehmet Ali'nin, Osmanlı sisteminin ayağını kaydırmayı değil, tersine, devlet aygıtını eline geçirerek sistemin işleyişini denetimi altına almayı amaçladığını öne sürmek, bu çerçevede daha anlamlı gözükmekte.

Bu bağlamda, tırmanmakta olan kapitalist üretim ilişkilerine koşut olarak Osmanlı devletinde gözlemlenen değişimleri, İngiltere'nin Mehmet Ali karşısında merkezî otoriteye sağladığı diplomatik destek ile doğrudan ilişkilendirerek açıklamaya çalışmak, oldukça kısır kalan bir çaba. Osmanlı İmparatorluğunun dünya pazarı ile bütünleşmesiyle ilintili olarak Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında toprakta özel mülkiyetin gündeme gelmeye başladığına değinmiştik. Aynı dönemde Mısır toplumunda da toprakta özel mülkiyet sisteminin giderek yaygınlaşması ve büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkması,

bir raslantı değil. Osmanlı - Türk ve Mısır toplumlarındaki bu koşut gelişme, merkezî otoriteden bağımsız bir feodal beye dönüşmek isteyen bir Mehmet Ali imgesini çürütüyor. Bu hareketin çözümleniş biçimi ise özünde Osmanlı devletinin, Mısır tarımında ihracata yönelik pamuk üretiminden doğan ekonomik artığı İngiltere'nin edinimine terketmek zorunda kalmasını nitelemekte.

Mısır'ın sınıfsal yapısını irdelemeye girişen Mabro ve Radwan, bu toplumdaki sermaye birikimi dizgesini ihraç ekonomisine özgü olarak betimlemelerine karşın çözümlemelerinde ihracat sektörü ile büyük toprak sahipleri arasında herhangi bir bağ kurma çabasına girmiyorlar. Yazarlara göre büyük toprak sahipleri ortak ekonomik çıkarların birleştirdiği, toplumda benzer ayrıcalıklardan yararlanan ve aynı toplumsal ve siyasal dünya görüşünü paylaşan bir sınıfı, «tarım burjuvazisi»ni oluşturmaktalar. Toprak sahibi olmaları nedeniyle bu sınıftan olan kişiler toplumsal hiyerarşinin üst kademelerinde ayrıcalıklı bir konum elde etmekte ve ülkedeki siyasal kurumlara egemen olmaktalar[84].

Feit de toprak sahipliliğini, toplumda güç sahibi olmanın önkoşulu olarak görüyor ve «Arjantin ve İspanya'daki oligarşiye benzer bir biçimde yukarı sınıfın zenginliği, başlıca servet kaynağı olan toprağı elinde bulundurmasında yatmaktaydı; bu sınıfın siyasal gücünün anahtarı, toprak sahibi olmasıydı» diyor. Mısır'daki egemen sınıfı zengin toprak sahipleri olarak gördüğü açık olan yazara göre, «Kabinedeki bakanların ve parlamento üyelerinin çoğu zengin toprak sahipleri idiler. Bürokrasinin, ordunun ve polisin en yüksek kademeleri ya zengin toprak sahiplerince elde edilmiş bulunmakta, ya

(84) Mabro ve Radwan (1976), s. 24.

da bu kişilerce denetlenmekteydi. Bunlara ek olarak toprak sahipleri, aydınların ve bürokratların lâikleştirme eğilimlerinden korkan dinî liderlerce de desteklenmekteydi» [85].

Hüseyin, zengin toprak sahipleri ile büyük burjuvaziden oluşan yerli bir yönetici sınıf görme eğiliminde. Bu sınıfın belkemiğini toprak sahibi kesimin oluşturduğunu belirten yazara göre, «Bunların Türk kökenli en ileri gelen aileleri saraya bağlı aristokrasiyi oluşturmakta, devlet aygıtını yöneten seçkinler de bu ailelerden gelmekteydiler. Bu toprak sahibi sınıfın en az geleneksel olan kesimi, gelirinin bir kısmını yabancı ve Mısırlılaşmış sermaye ile ortaklık içinde kentsel yatırımlara ayırmıştır» [86].

Bu tartışmalar genelinde ise Mısır toplumundaki üretim ilişkilerinin, «feodalizmden kapitalizme geçiş»i niteliediği belirtilmekte. Feodal olarak isimlendirilebilecek üretim ilişkilerinin artık başat olmadığı, Mısır tarımının ihracata dönük pamuk üretiminde uzmanlaşmasının, giderek birkaçı dışında tüm feodal ilişkileri ortadan kaldıran bir geçiş süreci başlatmış olduğu öne sürülüyor. En genel hatlarıyla, tarımsal yapılarda feodal bağların önemli ölçüde çözülmüş olmasına karşın başat üretim ilişkilerinin tümüyle kapitalist niteliğe dönüşememiş olduğundan söz ediliyor.

Bu savlar Mısır toplumunu, aristokrasinin gücünü ve zenginliğini devleti geçici olarak ele geçirmesinden değil, toprağın sahipliliğinden elde ettiği Doğu Avrupa'nın mutlakiyetçi devletleri bağlamına yaklaştırmakta. Benzer

(85) Feit (1973), s. 134.
(86) Hussein (1977), s. 17-18.

bir çizgide Mısır toplumunda toprak sahibi olmanın, toplumsal ve siyasal gücün anahtarı niteliğini taşıdığı öne sürülüyor. Dahası, Mutlakiyetçi Devlet'in temel niteliği olan feodalizmden kapitalizme geçiş evresi, Mısır toplumuna ilişkin olarak da gündeme getirilmekte. Ancak, Mısır toplumunu nitelediği belirtilen «feodal» ilişkilerin, Batılı ülkelerde tarihin tozlu sayfaları arasında kalan feodal üretim tarzı ile aynı kefeye oturtulabileceği kuşkulu. İmparatorluk bağlamında yer almasından ötürü yaklaşık Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Mısır, toprakta özel mülkiyetin kurumsallaşmadığı bir ülke olma görünümünü korumuştur. İmparatorluğun Mısır'ı da içeren genel çerçevesi içerisinde merkezî otorite, konumunu sarsabilecek feodal eğilimlerin güçlenmesine izin vermemiştir. Osmanlı toprak sisteminin çöküşü bile kendiliğinden feodal ilişkilerin doğmasına yol açmamıştır. Bu yüzden «feodalizm» teriminin, Mısır toplumundaki kapitalizm - öncesi ilişkileri nitelemek için kullanıldığını söylemek, daha akla yakın gözüküyor. Bu çerçevede Amin, Mısır tarımındaki üretim ilişkilerini şöyle betimlemekte :

> «...kapitalizm, sermayenin belirli kişiler elinde toplanması (ve yoğun kullanımı) olarak tanımlanabildiği ölçüde kapitalizm - öncesidir ve bu da, ücretli emeğin kullanılmasını öngörmektedir. Tersine, burada sermayenin kullanımı çok az gelişmiştir ve ücretli emek yoktur; kiracı her köylü ailesi yalnızca çalışmasıyla değil, tarım için gerekli ilkel çalışma aletleri ve çiftlik hayvanlarıyla da katkıda bulunur. Aynı zamanda ...kırsal ekonominin... yaklaşık tümüyle kapalı olmasından ötürü de kapitalizm - öncesidir. Bu kapitalizm - öncesi sistemi 'feodal' olarak nitelemek ise, 'feodalizm' olgusunun özel anlamını korumak isteyenler açısından sakıncalı gözükmektedir» [87].

(87) Bu alıntıya Abdel-Malek (1968), s. 401'de gönderme yapılıyor.

Mısır burjuvazisine ilişkin olarak ise iki farklı kesimden söz ediliyor. Bu kesimlerden göreli eski olanı ya Avrupa kökenli kişilerden ya da Levantenlerden oluşmakta. Bu kesim, «sömürgeci gücün dayandığı yöresel iş çevreleri» olarak nitelendiriliyor. Daha yeni olan kesim, yani Mısır kökenli ticaret burjuvazisi, zengin toprak sahipleri ile bağlarını koparmadan gelişmiş, Bu yüzden Mısır burjuvazisinin, emperyalizmin egemenliği altında geliştiği öne sürülüyor[88]. Bir başka ayrım da «ulusal burjuvazi» ile «yukarı burjuvazi» arasında yapılmakta. «Yukarı burjuvazi»nin sanayici kanadının İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızla geliştiği belirtiliyor. «Yukarı burjuvazi» ile büyük toprak sahiplerini bir ittifak çerçevesinde aynı kefeye oturtmak yerine, siyasal plâtformda egemenliklerini sürdüren zengin toprak sahiplerinin, sanayi sektörünü baltalamak ve böylelikle Mısır burjuvazisinin sanayici kanadının etkinliğini azaltmak için her çabayı gösterdikleri öne sürülmekte[89].

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru dünya pazarıyla bağlarının temelde İngiliz yönetimince biçimlenmesi nedeniyle Mısır, Türkiye'den farklı bir durum gösteriyor. Ancak, elimizdeki çözümlemelerde Mısır'ın bu bağımlı ilişkisi çerçevesinde metropol burjuvazisinden söz edilmemesi, oldukça ilgi çekici. Geriye, Mısır'daki egemen sınıf olarak büyük toprak sahiplerinin gösterilmesi kalıyor. Burjuvazinin ya toprak sahipleri ile ittifak içerisinde olduğu, ya da siyasal güç elde etmek için bunlara karşı mücadele verdiği belirtilmekte. Her iki durumda da burjuvazinin, başat toplumsal güç olarak yorumlanması söz konusu değil. Diğer ilginç bir

(88) Hussein (1977) s. 22-23.
(89) Abdel-Malek (1968), s. 10 ve 38.

nokta da, Türkiye'deki egemen sınıf ile devlet aygıtında yer alan kişiler arasında bir bağ kurabilmek yönünde yoğun çabalar bulunduğu görülebilirken Mısır'da bu tür çözümlemelerin göze çarpmaması. Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezî otoritenin Mısır'ın bağlamı dışında bulunması, bu konuda ilk akla gelen açıklama oluyor. Sınıfsal yapıya ilişkin canalıcı bir nokta, Mısır toplumundaki yerli sınıf tabanının göreli gelişmişliği. Bu noktanın önemi, ele aldığımız toplumlardaki «geçiş» dönemlerinin doğası incelenirken daha belirginleşecek.

iii. Peru: 1968 öncesi Peru'nun sınıf yapısı üzerinde çok farklı görüşler bulunmakla birlikte genelde kabul gören ortak nokta, Peru toplumundaki egemen sınıfların ihracat sektörü ile doğrudan veya dolaylı ilişkisi bulunan kesimlerden oluştuğu. Bu çerçevede, Peru'daki ekonomi siyasalarının ihracatçılarca yönlendirildiği konusunda bir görüş birliği bulunmakta. Bağımsızlığın kazanıldığı 1821 yılından bu yana Peru ekonomisinin temel bir özelliği, göreli serbest ticaret ve mübadele siyasalarının varlığı olmuş. Bu noktayı vurgulamak amacıyla Vandendries, ilginç bir örnek sunuyor: 1948 Eylül'ünde hükümetin denetimleri sıkılaştırmak istemesi üzerine Gildemeister Şeker İşletmesi, yeni döviz kısıtlamalarını tanımayacağını resmen açıklamış. Yaklaşık bir ay sonra askerî bir darbe sonucunda hükümet devrilmiş, yeni rejimin aldığı önlemlerin başında da döviz denetim sisteminin ortadan kaldırılması yer almış[90].

Bresani'ye göre Peru'daki «yukarı» sınıfların bağımsız bir gücü bulunmuyor; bunların gücü yabancı ekonomik çıkarların aracıları durumunda olmalarından kay-

(90) Vandendries (1973), s. 273.

naklanıyor. Bundan ötürü, toprak sahibi olmak kendi başına bir güç kaynağı oluşturmaktan çıkmakta. Yazara göre toprağın toplumsal güç sağlayabilmesi için servet üretmesi gerekiyor; bu durum ise ancak ihracata yönelik üretim yapıldığı geçmiş dönemlerde söz konusu olmakta *. Bresani'nin uslamlamasını izleyen Piel, gerçek toplumsal gücün toprak sahiplerinde değil, Peru'lu uzantıları ile birlikte ihracata dönük tarımsal üretim için gerekli sermayeyi sağlayan uluslararası kredi kuruluşlarının elinde bulunduğunu belirtiyor [91].

Peru ekonomisinde ihracat sektörünün önemi, başat toplumsal gücün «oligarşi» olduğuna ilişkin tartışmalarda da vurgulanmakta. Bu çerçevede «oligarşi»nin yalnızca toprak sahiplerini değil, bankerleri, iş adamlarını ve sanayicileri de içerdiği, yalnızca iç pazar için değil, ihracata dönük üretim de yaptığı ve bundan ötürü bir «ihraç oligarşisi» olduğu belirtiliyor. Cotler, söz konusu oligarşiyi, kapitalizm - öncesi üretim ilişkilerinin bağlamı dışında görme eğiliminde. Yazara göre ihraç oligarşisi, Sierre bölgesindeki «yarı - feodal» toprak işletmelerinin sahipleri ile siyasal bir ittifak içerisinde bulunuyor. Farklı toplumsal ve ekonomik biçimlerin böylesine kaynaşması da Peru toplumunun «ikili» ya da «feodal - burjuva» [92] olarak isimlendirilmesine yol açmakta.

(*) «Tek ürünün ihracatçısı» durumundaki Mısır toplumu için pamuk üretiminin ne denli önemli olduğu göz önüne alındığında bu çözümlemenin, söz konusu toplumda toprak sahibi olmanın toplumsal gücün önkoşulu olarak değerlendirilmesi konusundaki yaygın eğilime ışık tuttuğu görülüyor.

(91) Hunt (1971), s. 380.

(92) Cotler (1975), s. 47.

Bağımsızlığın kazanılmasından bu yana Peru'nun, bunalım dönemlerinde toplumsal hareketleri bastırması ve geçici olarak yönetimi devralması için orduya bel bağlamış olan ve yabancı sermayeye bağımlı bulunan ihraç oligarşisi tarafından yönetildiği belirtilmekte. Yabancı sermayenin giderek artan etkinliği sonucunda 1960'ların başında, «oligarşi»nin etkinliği zayıflamıştır: Yabancı sermayenin en önemli etkilerinden biri, Peru'yu dünya pazarı içerisine «hapsetmesi» ve «bağımsız» bir sanayici kesimin ortaya çıkmasını engellemesi olmuştur. Bundan ötürü ulusal bir burjuvazi gerek büyük burjuvazinin ayrı bir bölümü olarak, gerek küçük burjuvazinin bir kesiminin büyümesi sonucu ortaya çıkmayı başaramamıştır [93].

Quijano, «oligarşi» ile «ulusal burjuvazi» biçiminde, çelişik çıkarları olan iki ayrı sınıf görme eğiliminde olan «geleneksel» yaklaşıma karşı çıkıyor. Yazara göre burjuvazinin ihracata yönelik tarımsal üretim yapan kesimi ile sanayici kesimi aynı sınıfsal çıkarları paylaşmakta, aralarındaki yakın ailevî, toplumsal ve ekonomik bağlarla iç içe geçmiş ve kaynaşmış bir durumda bulunmaktalar [94].

Peru'nun sınıfsal yapısının kapsamlı bir incelemesini sunan Weeks, 1968 öncesinde ekonominin hem kapitalist hem de kapitalizm-öncesi üretim tarzlarınca nitelenmesi anlamında Peru toplumunun «yarı-feodal» olarak isimlendirilebileceğini belirtiyor. Bu çerçevede burjuvazi, mülk sahibi kapitalizm-öncesi sınıflar ile ittifak içerisinde bulunmakta. Yabancı sermayenin de taraf olduğu bu ittifak yerli burjuvazinin tümünü değil, yalnızca ih-

(93) Bkz. Fitzgerald (1976b).
(94) Quijano (1968). s. 309.

racat ve ticaret ile ilgili olan kesimlerini içeriyor. Yazara göre, kapitalizm - öncesi sınıflar ile ticaret burjuvazisinin söz konusu ittifakı, azgelişmiş ülkelerin kapitalist üretim tarzına geçiş aşamasının bir göstergesi durumunda [95].

Weeks'in gözünde, bu ittifakın gerçekleşebilmesinin temel nedeni, kapitalizm - öncesi sınıflar ile kapitalist sınıfın ortak çıkarları bulunması. Bu çerçevede, kapitalist üretim tarzı büyük toprak işletmeleri ve madencilik sektörü ile sınırlı kaldığı sürece ittifak, yere sağlam basmaktaydı. Bu ittifakı, Peru ekonomisinin değişen maddî tabanı ortadan kaldırmıştır: 1950'lerin sonlarından başlayarak sanayi sektörü büyük bir hızla gelişmiştir. Sanayideki sermaye birikimi, yabancı sermaye akımı ile gerçekleştirilmiştir. Söz konusu birikim, kapitalist üretim ilişkilerinin hızla yayılmasına yol açmıştır. Yabancı sermayenin giderek artan akışı sırasında yerli bir sanayi burjuvazisi ortaya çıkmıştır. «Yarı - feodal» düzenin Peru'lu ortakları, bu yerli sanayi burjuvazisinin gelişmesine set çekmeye çalışmışlardır. Ancak 1960'lar boyunca sanayideki hızlı gelişme, yerli sanayi burjuvazisinin toplumsal gücü eline geçirmesi için gerekli ortamı hazırlamıştır [96].

Weeks'in varlığından söz ettiği ittifakı oluşturan sınıfların, Alavi'nin sömürge - sonrası devlet formülasyonundaki mülk sahibi üç sınıftan (metropol burjuvazisi, yerli burjuvazi ve toprak sahibi sınıflardan) özünde farklı olmadığı, ilginç bir nokta olarak karşımıza çıkıyor. Weeks de kapitalizm - öncesi üretim ilişkilerine dayalı toprak sahibi bir sınıf ile her ikisi de kapitalist üretim

(95) Weeks (1976), s. 57.
(96) Aynı yerde, s. 58.

ilişkilerince nitelenmesine karşın güçlerini farklı tabanlardan alan yerli burjuvazi ve metropol burjuvazisinden söz ediyor, ancak Alavi'den farklı olarak, «görece özerklik» olgusuna yer vermiyor. Bu çerçevede Weeks'in çözümlemelerinden, iktidar blokunu oluşturan egemen sınıflara ilişkin olarak Alavi'ninkinde olduğu gibi, devlet biçiminin «ittifak»ı oluşturan sınıflarla örtüşen farklı üretim ilişkilerince nitelendiği sonucu çıkıyor. Dolayısıyla, Peru'da varolduğu belirtilen «oligarşi»den, özünde, farklı üretim ilişkileriyle örtüşen ve ekonomik ve siyasal güç elde etme uğraşı içerisinde olan sınıfların kastedildiği görülüyor.

Genelde, ele aldığımız ülkelerdeki sınıfsal yapı, azgelişmiş ülkelerden birçoğu için geçerli olan önemli bir ortak özellik göstermekte: Bu ülkelerin tümünde, hiçbiri tam anlamıyla egemen olamayan birden çok üretim tarzının birlikte varolduğu gözlenmekte. Bundan ötürü iktidar bloku içerisinde bu tarzlarla örtüşen sınıflar ve bunların bölümleri hâkim sınıf veya bölüm durumuna gelemiyorlar. Söz konusu ülkelerde kapitalist üretim tarzının çok belirgin bir tırmanış içerisinde olduğu gözlenmekle birlikte bu tarzın egemenliği, tartışma konusu. Kapitalist ilişkiler büyük ölçüde yabancı sermaye tarafından özendirilmekte; ancak bu, kapitalist üretim tarzının egemenliğiyle eşanlamlı değil. Bu toplumlar kapitalist üretim ilişkilerinin yanısıra kapitalizm-öncesi üretim ilişkileri ve bunlarla örtüşen sınıflarca da niteleniyor. Kapitalist sınıfın kendisi de sanayici kesim çevresinde odaklaşabilmiş değil. Yerli kapitalistler birbirinden nitelik açısından oldukça farklı alanlara yatırım yaparlarken yabancı sermaye, ekonominin en kârlı ve en üretken sektörlerinde yoğunlaşıyor. Sonuçta, yerli egemen sınıfların farklı alanlara yayılmış bir ekonomik

tabanı bulunması ve bunların dünya pazarına olan bağımlılığı, burjuvazinin sanayici kesiminin gelişmesine ket vuruyor.

Ne var ki, sanayi burjuvazisinin güçsüzlüğünden söz etmek 1960'lardaki Peru bağlamında açıklayıcı olabilmekle birlikte bu çözümleme, yerli burjuvazinin güçsüzlüğünün değil, *yokluğunun* söz konusu olduğu 1920'ler Türkiye'si için anlamlı gözükmemekte. Gerçekten de bu yıllarda Türkiye'de güçlü bir tarım - ticaret ittifakı bulunduğunu öne sürmek bile geçerliliği tartışabilecek bir yargı. Bu bakımdan Türkiye, yerli sınıf tabanları göreli olarak gelişmiş bulunan Mısır ve Peru'dan ayrılıyor. Bu çerçevede, incelediğimiz dönemlerin başlangıcını oluşturan zaman kesitinde Türkiye'nin görece güçsüz bir yerli sınıf tabanına karşılık Mısır ve Peru'da, kendi sınıfsal çıkarlarını tüm toplumun çıkarları gibi gösterebilen güçlü kapitalizm - öncesi ve kapitalist ilişkilere dayalı sınıflar bulunduğu görülüyor.

2. İncelediğimiz Dönemlerin Başlangıcı : Ele aldığımız dönemler genelde, sürekliliğin (çoğu kez «ilerici» olarak nitelenen askerî darbelerle) kesintiye uğratılması sonucunda bir önceki dönemin devamı olarak değil, önceki dönemlerden farklı ve yeni başlatılan bir toplumsal hareket olarak yorumlanmakta. 1952 yılında Mısır ve 1968 yılında Peru'da gerçekleştirilen askerî darbelerin, bu ülkelerde incelediğimiz dönemlerin başlangıç tarihlerini açıkça ortaya koymalarına karşın Türkiye'deki devletçilik döneminin kesin olarak ne zaman başladığı, tartışma konusu.

Genelde, devletçi siyasaların benimsendiği tarihe ilişkin iki temel görüş bulunmakta. Birinci görüşe göre devletçilik, Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte gelen bir si-

yasa uygulamasını değil, yaklaşık on yıl sonra, devlet müdaheleciliği yoluyla Dünya Buhranının etkilerini en aza indirgeyebilmek için benimsenen önlemleri içeriyor. Sözgelimi, «1929 dünya buhranı Türk devletinin, kapsamı giderek genişleyen ekonomik etkinliklerde bulunmasını gerektirmiş ve 1931 yılında devletçiliğin, programın temel taşı olarak benimsenmesine yol açmıştır; aynı zamanda bazı Avrupa ülkelerinde dikta rejimlerinin ve hareketlerinin ortaya çıkması hem siyasal hem de ekonomik liberalizmi gözden düşürmüş ve Türk devletinin yeni ekonomik sorumluluklarına koşut olan yeni siyasal güçleri elde etmesini ve kullanmasını kolaylaştırmıştır» [97], denilmekte.

İkinci görüş kendi içerisinde ana hatlarıyla ikiye ayrılıyor, her iki alt kesim de devletçiliğin, Cumhuriyet'in kuruluşundan on yıl sonra değil, çok daha önce gündeme geldiğini savunuyor. Bunlardan ilki, devletçiliğin köklerini 1908 yılına, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin İkinci Meşrutiyet nedeniyle elde ettiği olanaklardan yararlanarak bir «ulusal ekonomi» oluşturma çabalarına dayandırmakta. Bu çerçevede Cemiyet'in, amacına ulaşmak için askerî-bürokratik aygıtı kapitalist sermaye birikimini gerçekleştirmek doğrultusunda yönlendirdiği öne sürülüyor. Bu çabanın, büyük ölçüde, ekonomik kaynaklar üzerindeki yabancı denetimi nedeniyle başarısızlığa uğradığı belirtilmekle birlikte devletçilik uygulaması, bu dönemin bir uzantısı olarak yorumlanıyor [98].

Devletçiliği dünya bunalımına bağlamayan ikinci görüş, devletçiliğin kökenini İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nde aramamasına karşın bu uygulamanın Cumhuri-

(97) Lewis (1968), s. 469-70.
(98) Keyder (1979), s. 6.

yet'in kuruluş yıllarına özgü olduğunu savunmakta. Bu görüşün ilginç bir uzantısı olarak Kongar, devletçiliğin 1930'lu yıllara özgü bir uygulama olmayıp, Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze değin uzanan ekonomik siyaseti simgelediğini belirtiyor[99].

Jön Türk Hareketini ve Kurtuluş Savaşı'nın dinamiğini incelememizin kapsamı içerisine almak, konumuz açısından uygun düşmemekte. Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen dönem yeri gelince irdeleneceğinden bu noktada yalnızca, gerek İttihat ve Terakkî Cemiyeti, gerek Cumhuriyet Türkiyesi bağlamında devletçilik olgusuna ilişkin olarak askerî - bürokratik aygıta verilen önemin vurgulanmasıyla yetineceğiz.

1923 yılında biçimsel bağımsızlığın kazanılmasının hemen ardından Mısır'da bir anayasa hazırlanmış ve bir parlamento oluşturulmuştur. Kitle tabanı bulunan parti olarak yalnızca, İngiliz ordusunun varlığına bir tepki olarak ortaya çıkan ve bağımsızlıktan sonra bir siyasal parti niteliğini kazanan Vafd göze çarpmakta. 1924 ile 1950 yılları arasındaki her seçimde ezici bir çoğunluk sağlamasına karşın Vafd hükümetlerinin 1952 yılına kadar olan sürede toplam yönetimleri, yedi yılı aşamamıştır. Toplumsal kımıltılar sarayca denetlenebilir boyutlarda kaldığı sürece Kral, Vafd hükümetlerini çekilmeye zorlamış ve yerlerine kukla denebilecek hükümetler kurulmuştur.

«Küçük burjuva ordu seçkinleri»nin, Mısır'ın 1948 Filistin savaşında uğradığı yenilgiden duydukları utançtan ötürü gizli Özgür Subaylar örgütünü kurdukları be-

(99) Kongar (1977), s. 163.

lirtilerek 1952 darbesinin kökleri buna dayandırılmakta. Bu subayların bir yandan İsrail tehdidini engellerken öte yandan da huzursuzluğu giderek artan kitlelerin denetimini yeniden ele geçirerek bunların yurtseverlik güdülerinin «ulusal burjuva yolu»nun pekiştirilmesine yönlendirilebilmesini sağlayacak modern ve güçlü bir ordu düşledikleri belirtiliyor[100]. Bu çerçevede 23 Temmuz 1952 günü Özgür Subaylar, ordunun El Abbasa'daki genel merkezini basarak yüksek rütbeli subayları tutuklamışlardır. Üç gün sonra Kral Faruk tahttan çekildiğini açıklayarak Mısır'dan ayrılmak zorunda kalmış, böylelikle darbe, başarıyla sonuçlanmıştır.

Peru'da 1968 darbesine götüren siyasal gelişmeler genelde 1960'lı yıllar çerçevesinde değerlendirilmekte : 1962 seçimlerinde, 1950'lerin ortalarına kadar Peru'nun en başta gelen «anti - oligarşik» partisi olarak nitelenen APRA *'nın, iki temel hasmına, «Halkçı Eylem» hareketini yöneten Belaunde ile tutucu «Ulusal Birlik» hareketinin başını çeken eski diktatör Odria'ya üstünlük sağlayacağı kesinleştiğinde ordu yönetime el koymuş, seçimleri geçersiz sayarak bir yıl kadar yönetimde kalmıştır. Fitzgerald'a göre, 1968 darbesinin köklerini burada aramak gerekir : 1957 - 62 yıllarını kapsayan Beltran yönetimini «eski oligarşik rejimlerin en sonuncusu» olarak niteleyen yazar, 1962 askerî darbesinde ordunun ilk

(100) Hussein (1977), s. 77-78.

(*) Bu parti, Leguia hükümetince Peru'dan uzaklaştırılan Haya de la Torre tarafından 1924 yılında Meksika'da kurulmuştur. Kuruluşundan bu yana çoğunlukla yasa dışı bir parti olarak işlev görmek durumunda kalmasına karşın önemli bir siyasal güç olma niteliğini korumuştur. Uzun bir süre «ilerici» olarak nitelenen bu parti, süreç içerisinde, giderek bu yaftasını yitirmiştir.

kez görece bir özerklik elde ettiğini belirtiyor[101]. Fitzgerald'ın sözünü ettiği özerklik, ordunun «oligarşi» karşısındaki özerkliği anlamında.

1963 seçimlerinden sonra yönetime gelen Belaunde, toprak ve vergi reformlarını içeren önemli toplumsal değişiklikler vaad etmekteydi. Ancak, güttüğü siyasalar kapsam açısından oldukça sınırlı ve uygulamada etkisiz kalmıştır. Yönetimi boyunca bütçe büyük açıklar vermiş ve birbiri ardına gelen develüasyonlarla ekonomi bir çıkmaza sürüklenmiştir. Belaunde'nin artan ekonomik bunalım karşısındaki tutumu son derece ilginç olmuş, bir konuşmasında, «tarihimizin en görkemli sayfaları, Peru hazinesinin tamtakır olduğu zamanlarda yazılmıştır»[102] diyebilmiştir. Ancak bu güçlü yorumu bile Başkanın, «Marie Antoinette'den bu yana en iyi ekonomist» olduğu söylentilerinin yayılmasına engel olamamıştır. Belaunde, paranın değerini korumaya, yatırımları özendirmeye, bürokratların sayısını azaltmaya ve bütçeyi denkleştirmeye yönelik önlemler alınacağı konusunda güvence vermesine karşın, bu doğrultuda önemli sayılabilecek adımlar atılmayınca; Başkanlık koltuğuna 1962 askerî darbesi ile oturtulduktan sonra, 3 Ekim 1968 tarihinde bir başka askerî darbe sonucu görevinden uzaklaştırılmıştır.

Bu tartışmalar, ele aldığımız dönemlerin başlangıçlarına ilişkin olarak askerî-bürokratik aygıta verilen önemi ortaya koymakta. Bu çizgide bürokratlar, toplumа «tepeden inen» köktenci reformlar getiren «ilerici» kişiler olarak görülmekte. Bu yaklaşım, bürokratların sınıf bağlantısına ilişkin tartışmalarda odaklaşıyor.

(101) Fitzgerald (1976c), s. 5.
(102) Grayson (1970), s. 68.

a. «Tepeden Devrim»: Chailand, bazı ülkelerin tepeden inen ulusal bir devrimden geçtiğini belirtiyor ve Nâsır dönemindeki Mısır ile Velasko dönemindeki Peru'yu bu çerçeveye oturtuyor. Bu ülkeler arasında doğrudan adı geçmeyen Türkiye, listeye dolaylı yoldan girmekte:

> «Tepeden tabana bir devrimi yürüten, yabancı denetimi ve kokuşmuş yerli yönetici sınıflara karşı koymak yoluyla önderlik niteliklerini kanıtlarken ekonominin geniş sektörlerini devletleştiren Nâsır'ın 'özgür subayları', yaklaşık otuz yıl önce Türkiye'de (1923-36) Kemal Atatürk tarafından gerçekleştirilen bir süreci yinelemişlerdir» [103].

Chailand'ın sözünü ettiği tepeden devrim olgusu, Trimberger tarafından çok daha sistemli bir biçimde ortaya getiriliyor. Yazar bu kavramı, siyasal gücün yasadışı bir biçimde ele geçirilmesi, katılımın çok az olması, pek az güç kullanımı, köktenci ideolojiye başvurunun çok sınırlı olduğu pragmatik bir tarzda değişimin başlatılması ve aristokrasinin ya da yukarı sınıfın ekonomik ve siyasal tabanının ortadan kaldırılması biçiminde özetlenen niteliklere sahip özgül bir süreç olarak tanımlamakta [104].

Aynı kavram bir başka ifadesini, iktidar ele geçirilmedikçe köktenci değişimlerin başlatılmasının olanaksızlığından ötürü tüm devrimlerin «tepeden» gelmesi gerektiğinden söz eden Astiz'de buluyor. «Tepeden devrim»in koşullarından biri olarak yönetici sınıfın ekonomik ve siyasal tabanının ortadan kaldırılması gerektiğini vurgulayan Trimberger'in tersine Astiz, bu kavramdan,

(103) Chailand (1977) s. 104.
(104) Trimberger (1978), s. 3.

geniş çaplı ekonomik, siyasal ve toplumsal değişimlerin yönetici sınıf *eliyle* yürütülmesini anlıyor. Astiz'e göre, yönetici sınıfın yerine bir başka yönetici tabakanın geçmesi ancak «tabandan devrim» sonucunda gerçekleştirilebilir: tüm örneklerde yeni yöneticilerin ya Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi orta sınıflardan, ya da Türkiye ve Mısır'da olduğu gibi iktidar seçkinlerinden geldiği öne sürülüyor [105].

Astiz'in savı Trimberger'inkinden farklı gözükmesine karşın yazarların özünde kavramsal açıdan değil, isimlendirme açısından farklılaştığı söylenebilir. İlginç bir biçimde, Astiz'in «tabandan devrim» kavramından anladığı bir kitle hareketi değil, orta sınıflara ilişkin bir hareket. Dolayısıyla Trimberger'in «tepeden devrim» kavramı ile anlatmaya çalıştığını Astiz «tabandan devrim» kavramı ile açıklamakta. Bu da, temel bir ayrılık noktasından çok, terminolojideki bir esnekliği yansıtıyor. Astiz'in bu kuramsal sorun üzerinde yeterince durmaması, «tepeden devrim» kavramına yapacağımız göndermelerin genelde Trimberger'in söz konusu kavramı kullanış biçimini yansıtmasını gerektiriyor.

b. Bürokratik Özerklik ve Sınıf Bağlantısı: Trimberger'e göre, devlet aygıtı ya da bunun bir bölümü, yüksek kademelerdeki sivil ve/veya askerî bürokratlar: (i) egemen sınıf içerisinden gelmedikleri; ve (ii) yüksek bir kademeye geldikten sonra bu sınıf ile yakın kişisel ya da ekonomik bağlar kurmadıkları durumlarda «görece özerklik» elde edebilirler [106]. Dolayısıyla, bürokratların egemen sınıf kökenli olmaları ya da bu sınıf ile yakın ilişkiler kurmaları durumunda bürokrasinin özerkliğinden söz edilemeyeceği açıktır. Bürokrasinin bir ke-

(105) Astiz (1969), s. 254-58.
(106) Trimberger (1978), s. 4.

siminin olduğu kadar tümünün de özerklik elde etme olasılığı, ilginç bir nokta olarak karşımıza çıkıyor. Bununla anlatılmak istenen, bürokrasi içerisindeki bir bölünme değil, bürokrasinin geneldeki özerkliğinin, bürokratların kendi sınıf bağlantıları çerçevesinde elde ettikleri tekil özerkliklerin biraraya gelmesi sonucu oluştuğu. Bu çizgide bürokratların, köklü değişimler başlatabilmek için, böyle bir özerklik elde etmeleri zorunluluğu bulunmakta.

Trimberger, Osmanlı-Türk toplumunda bürokratların, kentlerde yerleşmiş bulunmalarından ötürü tarihsel olarak kırsal kesimdeki üretim araçlarının denetiminden uzaklaştıklarını, bu yüzden ekonomik açıdan egemen olan sınıfın elinde basit bir araç olmadıklarını söylüyor. Bu çerçevede, devlet gücüne olan kişisel bağımlılıkları bunalım dönemlerinde bürokratları, devleti «kurtarma» stratejisi uğruna «geleneksel statü gruplarını gözden çıkarmaya» itmekte[107].

Trimberger'in çözümlemelerini derinleştiren Keyder, Türkiye'de «tepeden devrim»in köklerini İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nde arıyor, Kurtuluş Savaşı'nı da Cemiyet'in «tepeden devrim» geleneğinin bir uzantısı olarak yorumluyor:

> «...bağımsızlık hareketini tabandan yükselen bir toplumsal devrim olarak görmek olanaksızdır: köylülüğün çoğunluğu, zorunlu askerlik dışında bu harekete katılmamış, hareketin önderleri de İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin, devleti özerk bir bürokratik-askerî seçkinler grubunun savunması geleneğinden esinlenmişlerdir... Bu, devletin, tepeden modernleştirmenin başlatıcısı olarak oynadığı rolü sürdürmesi ve parasal kaynak-

(107) Aynı yerde.

larını bir 'ulusal ekonomi'nin oluşturulmasını sağlama yönünde kullanma çabasına girmesi anlamına gelmekteydi» [108].

Trimberger gibi Keyder de toplumda köklü değişiklikler yapabilmenin önkoşulu olarak bürokratların görece bir özerklik elde etmeleri gereğine değiniyor. Bürokratların sınıf bağlantıları üzerinde durma eğilimi Mısır toplumuna da uzanmakta. Mısır'da ordunun 1936 yılında Askerî Akademi'ye giriş koşullarının yumuşatılması sonucu subayların daha geniş bir toplumsal tabandan seçilmeye başlamasından sonra bir özerklik geliştirdiği öne sürülüyor. Bu çerçevede, Özgür Subayları oluşturan onbir üyenin tümünün de akademiye 1936 yılında yapılan değişimi izleyen ilk üç yıl içinde girmiş olmalarının basit bir raslantı olmadığı belirtilmekte [109] Trimberger, bunların kökenlerini şöyle ortaya koyuyor:

> «1948 yılında Mısırlı subayların üçte ikisi, maaşlı memurların oğullarıydı... Bunlar Mısır'ın aydınları ile aynı toplumsal çevreden gelmekte ve kendilerini 'üniformalı aydınlar' olarak görmekteydiler. Subay sınıfının geri kalan üçte biri, çoğunlukla küçük çiftçilerin oğullarıydılar... Mısır'daki en büyük toprakların sahipleri olan ikiyüz aile içerisinde otuzu 1942-52 yılları arasında Parlamentoda temsil edilmiş, onsekizi 1924-50 yılları arasında kabineye bakan vermiş, ancak hiçbirinden subay çıkmamıştır» [110].

Peru ordusunun elde etmiş olduğu söylenen özerklik ise, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana subayların kamu yönetimi, ekonomik plânlama ve siyasal bilimler gibi askerî konular dışına taşan bir eğitim görmelerine bağlanmakta. 1950 yılından başlayarak söz konusu eği-

(108) Keyder (1979), s. 9.
(109) Dekmejian (1971), s. 20.
(110) Trimberger (1978), s. 152-53.

timin merkezi CAEM (Yüksek Askerî Araştırmalar Merkezi) olmuştur. 1968 darbesinin dayandığı fikirlerin kaynağı olarak gösterilen CAEM tarafından 1963 yılında yayımlanan bir belgede şöyle denilmekte: «Acı ve karamsar gerçek şudur ki, Peru'daki gerçek güçler Yasama, Yürütme ya da Yargı organları değil, büyük çiftlik sahipleri, ihracatçılar, bankacılar ve Amerikalı yatırımcılardır» [111].

Trimberger'e göre, Mısır ile kıyaslandığında Peru ordusunun elde etmiş olduğu özerkliğin tarihi daha gerilere gitmekte; yazar, şunları söylüyor:

> «Oligarşi, geleneksel olarak orduya tepeden bakmış ve toplumsal açıdan onunla kaynaşmaktan kaçınmıştır. Peru ordusu uzun bir süre subaylarını taşralı aşağı - orta - sınıf ailelerinden sağlamıştır... Daha önemlisi, askerî seçkinler ile yukarı sınıf arasında çok az toplumsal ve ekonomik bağlar kurulmuştur. Subaylar, Peru'daki özel kulüplerin üyeleri arasında bulunmadıkları gibi, en büyük şirketlerin yönetim kurullarında da boy göstermemişlerdir» [112].

Bürokratların elde ettikleri görece özerkliğin, kendi başına, askerî müdaheleyi açıklamakta yetersiz kaldığının bilincinde olan Trimberger, bunun nedenini «düş kırıklığı» ile açıklamaya çalışmakta. Yazar, şunları söylüyor:

> «...Peru ve Mısır orduları uzun yıllardan beri dış bir düşmanla savaşmamışlardı. 1899'dan 1948'e kadar Mısır ordusu tek bir kurşun bile atmadığından Filistin Savaşında, Birinci Dünya Savaşında Türkiye'nin yenilgisini andırır bir biçimde, alçakça yenilgiye uğratılmıştı. Peru'da ABD askerî yardımına ve eğitimine olan

(111) Stepan (1978), s. 254.
(112) Trimberger (1978), s. 153.

aşırı bağımlılık, subayların düş kırıklıklarını artırmıştı. Bu subaylar Peru'nun hiçbir zaman ABD'nin askerî gücüne yaklaşamayacağını ve Latin Amerika'da patlak veren herhangi bir silahlı mücadelenin ABD tarafından denetim altına alınacağını biliyorlardı. Böylece bu orduların morali ve toplumsal durumu, kendilerine yeni bir işlev bulunmasına bağlı olmuştu. Almaşık, ekonomik kalkınma yoluyla ulusal bağımsızlık olmuştur» [113].

Bu savlar, bürokratların sınıfsal kökeninin önemli bir sorun olarak ortaya çıktığını gösteriyor. Bürokrasinin sınıf bağlantısının belirleyici olup olmadığı sorunu (yani, devlet gücünü elinde bulunduran bürokratların sınıf kökeninin, hem içerisinden geldikleri sınıf, hem de diğer sınıflar karşısındaki konumları açısından önemi), oldukça tartışmalı bir sorun. Bu konudaki görüşler yine ünlü Miliband - Poulantzas tartışması bağlamında kutuplaşmakta. Burjuvazinin devlet aygıtında yer almadığı ve bu yüzden kapitalist toplumları gerçek anlamda yönetmediğini öne süren görüşü çürütmek için yola çıkan Miliband, aynı sorunsalın içerisinde kalarak, kapitalist sınıfın üyelerinin gerçekte devlet aygıtında yer aldığını göstermeye çalışmakta. Bu çerçevede, ya bürokratların yönetici sınıf içinden geldiklerini ya da bunların, kişisel bağlar kurmak yoluyla yönetici sınıf ile bütünleştiklerini öne sürmekte. Poulantzas ise konuya farklı bir sorunsal içerisinde yaklaşıyor, kapitalist sınıfın üyelerinin devlet aygıtında yer alıp almaması sorununun ikincil kaldığını, asıl önemli olanın kapitalist sınıf ile devlet arasındaki *nesnel ilişki* olduğunu belirterek şunu söylüyor :

«...eğer belirli bir toplumsal formasyon içerisinde devletin işlevi ile aynı formasyondaki egemen sınıfın

(113) Aynı yerde, s. 153-54.

çıkarları birbiriyle uyuşuyorsa, bu, sistemin kendi mantığından ötürü böyledir; yönetici sınıfın üyelerinin devlet aygıtına doğrudan katılmaları ... bu nesnel raslantının nedeni değil, sonucudur» [114].

Bunu, bürokratların sınıfsal kökeninin farklı olmasına karşın bunların özgül bir bütünlük içerisinde işlev gördüğü izlemekte : bürokrasinin, «sınıfsal kökeninden ötürü değil, içsel bütünlüğünün devletin nesnel rolünü gerçekleştirmekte olmasından kaynaklandığı gerçeğinden ötürü» yönetici sınıfın çıkarları doğrultusunda işlev gördüğü belirtiliyor. [115]

Bu iki kutup arasında Trimberger, devlet gücünü kullananların üretim araçlarının sahiplerinden bağımsız olması ile bunlara kişisel olarak bağlanmış bulunması arasındaki farkı bir uçurum olarak görme eğiliminden ötürü, Miliband'ın yanında yer almış gözüküyor. Ancak Trimberger'in çözümlemeleri araçcı yaklaşımdan çok Block'un «sermaye birikimini gerçekleştirenler» ile «devlet aygıtını yönetenler» arasındaki işbölümüne ilişkin formülasyonunu yansıtmakta olduğundan modeli, bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Çözümlemelerinde oldukça önemli bir yeri bulunan «geçiş» dönemlerine ilişkin olarak Trimberger, bir ekonomik geçiş döneminde devlet aygıtının üretim araçları karşısında «dinamik» bir özerklik elde edebileceğini belirtiyor. Bunun önkoşulu, bürokratların, çakışan üretim tarzlarına denk düşen üretim araçlarının sahibi olmamaları ya da bunlar üzerinde kişisel denetimleri bulunmaması :

---

(114) Poulantzas (1972), s. 245. Ayrıca bkz. *Kapitalist Devlet Sorunu* (1977) ,s. 74-75.

(115) Poulantzas (1973), s. 334.

«Bu tür bürokratlar ... devletin kaynakları üzerindeki denetimlerini ... artığın varolan edinim tarzlarını yoketmek ve yeni bir üretim tarzı geliştirmek için kullanabilirler. Böylelikle, bir ekonomik geçiş döneminde bürokratlar sınıf mücadelesine diğer sınıfsal güçlerin aracı olarak değil, bağımsız bir güç olarak katılma olanağını elde, ederler»[116].

Geçiş dönemlerinde bürokratların bağımsız bir güç durumuna gelmesi savını irdelemeyi daha sonraya bırakarak, Poulantzas'ın da geçiş dönemlerine ilişkin görüşlerine değinmek, konunun bütünlüğünü bozmamak açısından, yararlı gözükmektedir. Poulantzas, geçiş dönemlerinde, bürokrasinin sınıf bağlantısının kendi siyasal işleyişini doğrudan belirlememesine karşın bu işleyişi önemli ölçüde etkilediğini kabul ediyor :

«Çok daha örtülü bir biçimde olmakla birlikte, tam anlamıyla *geçiş* dönemlerinde ortaya çıkan, budur. Bu durumda, siyasal düzey üzerine yüklenen başrol nedeniyle, devlet gücünün özel dengesizliği nedeniyle ve mücadele eden sınıfların sallantılı ve duyarlı dengesi nedeniyle devlet aygıtının sınıf bağlantısı, yönetimdeki (hâkim olmayan) sınıfların yararına, belirleyici bir rol oynayabilir; bu bağlantı, bağımsız olarak bunlara siyasal iktidarı bağışlamaz, *ancak iktidarı elde etmeleri için gerekli koşulları yaratır*» [117] (vurgu yazarın).

«Siyasal düzeyin başlattığı», «devlet gücünün dengesizliği» ve «toplumsal güçlerin dengesi» çerçevesinde *geçiş* dönemlerinde bürokratların sınıfsal kökeninin nasıl belirleyici olabildiği konusundaki çözümlemelerinden ötürü Poulantzas'ın konumu, Trimberger'e kıyasla oldukça güçlü gözüküyor. Ne var ki, incelemelerini kapitalist devlet üzerinde yoğunlaştırması ve bu bağlamda az-

(116) Trimberger (1978), s. 86.
(117) Poulantzas (1973), s. 337.

gelişmiş ülkelerdeki devlete ilişkin tartışmalara girmekten özenle kaçınması nedeniyle Poulantzas'ın çözümlemeleri de yetersiz kalmakta. Geçiş dönemlerine ilişkin olarak bir güçler dengesinden söz etmek, bu dengenin kendine özgü doğasının ortaya konmasını ve sözkonusu dengenin, kapitalist toplumdaki eşdeğeri olan Bonapartizm ile ilişkisinin belirlenmesini, bu da incelememizi daha öte götürmemizi gerektiriyor.

3. İncelenen Dönemlerin Ekonomi Politiği: Azgelişmiş ülkelerde sermaye birikimi sürecinin, bu ülkelerin gelişmesi açısından özel bir yeri bulunmakta. Bu ülkelerce sermaye birikimine verilen önem, gelişmiş kapitalist ülkelerden farklı olma eğilimi gösteren gelişme modellerinde görülebiliyor. Bu bağlamda, azgelişmiş ülkelerin birçoğunu niteleyen temel bir özellik, devletin sermaye üzerinde giderek artan bir denetim kurması ve sonuçta sermaye birikimini üstlenmesi.

İncelediğimiz dönemlerde devletin ekonomideki etkinliğinin giderek artmış ve sonuçta kamu sektörünün, ekonominin yaklaşık tüm kesimlerinde başat bir rol oynamaya başlamış olduğu görülüyor. Sözkonusu dönemlerde devletin sermaye birikimi sürecinde üstlendiği rol çoğu kez yabancı ve özel sermayeleri hedef alan bir hareket olarak yorumlanmakta. Bu çerçevede, böyle bir «anti-emperyalist» ve «anti-kapitalist» nitelik görme eğiliminde olanlar, çözümlemelerinde bu rejimlerin «ilerici» doğasına değinmekteler. Öte yandan, anti-emperyalizmin ve anti-kapitalizmin yalnızca sözde kaldığını kanıtlamak ve sözkonusu rejimlerin ilerici görünümünü çürütmek amacını güdenler ise genelde devletin sermaye birikimi sürecine girmiş olmasını, devlet eliyle burjuvazi yaratmak ve geliştirmek biçiminde yorumlama eğilimindeler. Bu savların açıklığa kavuşturulması

ve incelediğimiz dönemlerde devletin niteliğinin ortaya konabilmesi için sözkonusu dönemlerin ekonomi - politiğini incelememiz gerekiyor.

a. Mülkiyet Dizgesi ve Sermaye Birikimi: Genç Cumhuriyetin temel ekonomik siyasaları, 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya konmuştur. Kongrenin kararlarını irdeleyen Ökçün, 1920'lerde rejimin, devletin ekonomiye olabildiğince az müdahelesinin öngörüldüğü *liberal* bir ekonomik siyasa izleyerek kapitalist sistemi güçlendirmeyi ve kapitalist gelişme karşısına dikilen yerli ya da yabancı engelleri ortadan kaldırmayı amaçladığını belirtiyor [118]. Aynı noktaya ilişkin olarak Boratav, «liberalizm» teriminin ancak *özel sermayenin desteklenmesi* anlamında kullanılması durumunda 1920'lerin liberal olarak nitelenebileceğini söylüyor. Yazara göre, liberalizmin, devletin ekonomiye müdahelesinin en alt düzeyde tutulmasını ifade etmesi durumunda ise önemli bir yanılgıya düşülebilecektir; çünkü bu yıllar, özel sermaye birikiminin gerçekleştirilmesi yönünde devletin ekonomiye çeşitli dolaysız müdaheleler yaptığı bir dönemdir [119]. Ökçün'ün liberalizmi bu ikinci anlamda yorumladığı göz önüne alındığında, yargısının Boratav'ınkinden farklı olduğu ortaya çıkıyor. Tekeli ve İlkin, devletin ekonomiye geleneksel «liberal ekonomi» modelinin işleyebilmesi için gerekli önkoşulların sağlanmasına yönelik olarak müdahele ettiğini belirtmekle bir anlamda, liberalizm - devlet müdaheleciliği tartışmasını Boratav'dan yana noktalıyorlar [120]. Devletin ekonomiye *kapitalist sistemi güçlendirmek* ve *özel sermaye birikimini gerçekleştirmek* yönünde müdahele ettiğine ilişkin sav-

(118) Ökçün (1974), s. 27.
(119) Boratav (1977), s. 42.
(120) Tekeli ve İlkin (1977), s. 35.

lar, devletçilik döneminde devletin işlevini ortaya koymanın ne denli önemli ve gerekli olduğunu gösteriyor.

1930'lar boyunca devletin, ekonomide giderek artan bir biçimde etkinlik gösterdiği görülüyor: artan devlet müdahaleciliğine koşut olarak şeker fabrikalarını ve madenleri de içeren bir devletleştirme sürecine girilmiştir. Ekonominin devlet eliyle yönlendirilmesini rayına oturtabilmek için, devletin sanayi yatırımlarını içeren bir kalkınma plânı hazırlanmış, 1934 yılında yürürlüğe konulan bu plânın bir uzantısı olarak 1936 yılında ikinci bir plân oluşturulmuştur. Bu plânlarda öngörülen devlet işletmelerini kurma görevini Sümerbank ve Etibank üstlenmiştir. Sümerbank kanalıyla devlet, dokuma ve çimento fabrikalarını da içeren yeni işletmeler kurmuş ve sigorta şirketleri, bazı bankalar ve ticarî işletmelerin sermayelerine katılmıştır. Etibank ise madencilik alanında etkinlik göstermiş, kömür, krom, demir, bakır ve kükürt madenleri işletmiştir. Devlet müdahaleciliği, şeker sanayiinde İş Bankası ile Ziraat Bankası ortaklığı gibi karma ortaklıklar biçimini de almıştır. Ziraat Bankası aracılığıyla devlet, tarım sektöründe önemli etkinlikler göstermiştir.

Devlet müdaheleciliği, ulaşım ve taşımacılık ile iletişim alanlarına da uzanmıştır. Binlerce kilometre demiryolu inşa edilirken varolanlar da tümüyle devletleştirilmiştir. Devlet, hava taşımacılığını, kabotaj hakkı ve liman tesislerini tekeline almış, posta ve iletişim hizmetlerinin yürütülmesini kamu sektörü üstlenmiştir. Petrol arama ve işletme konularına da el atan devlet bir yandan Doğu Anadolu'da petrol arama çalışmalarını sürdürürken öte yandan ülke çapında petrol ürünlerinin pazarlanmasında yabancı şirketlerin yanısıra etkinlik göstermeye başlamıştır. Özetle, ya yeni işletmeler kurma,

ya da varolanları devletleştirme yoluyla kamu sektörü, ekonominin yaklaşık tüm sektörleri üzerinde bir denetim kurmuştur. Giderek artan müdaheleciliğine koşut olarak devlet, sermaye birikimi sürecini de üstlenerek özel sektörün bu konudaki etkinliğini önemli ölçüde azaltmıştır.

Devletçilik, 1940'ların sonlarına kadar Türkiye'nin yasal ekonomik siyasası olarak kalmakla birlikte bu döneme ilişkin çözümlemeler çoklukla 1930'ların sonlarından öteye uzatılmıyor. Bunun en belirgin nedeni olarak, savaş - dışı kalmakla birlikte İkinci Dünya Savaşı'nın koşullarından etkilenen Türkiye'de savaş ekonomisinin gerekleri ile devletçi siyasaları birbirinden ayırmanın güçlüğü gösteriliyor. Konumuz ise bu dar çerçevenin dışına taşarak, rejimin bir toprak reformu programı uygulama girişimlerini dikkate almamızı gerektirmekte.

Türkiye'de toprak reformu sorununun Cumhuriyet'in kuruluşundan daha gerilere uzandığı görülüyor. Cumhuriyet öncesi bu soruna ilişkin ilk belge, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin 1908 tarihli programı. Bu programın 14. maddesinde «çiftçinin topraklandırılması yollarının aranacağı» belirtilmekte [121]. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra toprak dağılımı konusundaki hoşnutsuzluğun güçlendiği ve sorunun sık sık Büyük Millet Meclisi'nde gündeme geldiği görülüyor. Ancak, 1940'ların ortalarına kadar toprak - insan ilişkilerini yeniden düzenlemeye yönelik ciddî bir çaba göze çarpmamakta.

1945 yılında uygulamaya konulan toprak reformu programını, özünde, «düzenli işletme» niteliğini taşımayan ve etkinlikle işletilemeyen büyük çiftliklerin dağıtılmasını öngören (ancak komisyonda, bu durumuyla bi-

(121) Doğanay (1977), s. 366.

le uygulamada topraksız çiftçiye toprak dağıtma olanağını ortadan kaldıracak biçime dönüştürülen) ılımlı bir yasa ile «ilerici» olarak nitelenen ünlü 17. madde oluşturmaktaydı. Bu maddenin hükümleri uyarınca topraksız veya çok az toprağı bulunan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte olan topraklar, dağıtıma esas tutulan miktarın (50 dönümden az olmamak kaydıyla) üç katı toprak sahibine bırakılmak yoluyla bu kişilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilecekti. (Tasarıdaki «kamulaştırılır» sözcüğü, komisyonda «kamulaştırılabilir» olarak değiştirilmiştir; bu çerçevede 17. madde, yürürlükte kaldığı sürece uygulanamamıştır)[122]. Tasarının CHP içerisinde yol açtığı bunalım ve bu bağlamda DP'nin ortaya çıkmasına yol açan gelişmeler, günümüzde su içmeden geçilmeyen bir pınar olma niteliğini korumakta. Burada, DP iktidarından önce CHP'nin, 1947 Kurultayında 17. maddenin kaldırılmasının ve yasanın değiştirilmesinin kararlaştırılmış olduğunu, bu çizgide toprak - insan ilişkilerini yeniden düzenlemeye açılan pencerenin sıkıca kapatılarak toprak reformu öyküsünün 1950 yılında son bulduğunu belirtmekle yetinelim. Toprak reformuna ilişkin tartışmaların ilginç bir yönü, bu dönemde toplumdaki güçler dengesinin giderek değişmekte olduğunu çok açık bir biçimde yansıtmakta olması.

Özgür Subaylar Mısır'da yönetimi devraldıklarında kamu sektörü yalnızca sulama ve ulaşım altyapıları, Süveyş'te bir petrol rafinerisi, birkaç askerî fabrika ve ekime elverişli alanın çok küçük bir bölümü ile sınırlıydı. Bu duruma koşut olarak sermaye birikimi devlet eliyle değil, özel sektör tarafından gerçekleştirilmekteydi. Yeni rejimin kamu sektörünü genişletme girişimlerinden önce

(122) Avcıoğlu (1977), s. 491-97.

aldığı ilk önlem, bir toprak reformu programı uygulamaya koymak olmuştur.

Nâsır dönemi öncesinde Mısır'ın tarımsal yapısının en çarpıcı özelliği, ekilebilir toprakların çok az sayıda kişinin elinde toplanmış olmasıdır. 1952 yılına gelindiğinde büyük toprak sahipleri (200 dönümden çok toprağı bulunanlar), tüm toprak sahiplerinin % 0.1'ini bile oluşturamazken tüm ekilebilir alanların yaklaşık % 20'sini ellerinde bulundurmaktaydılar. Ellerinde 5 dönümden az toprak bulunan küçük çiftçiler ise, tüm toprak sahiplerinin % 94.4'ü gibi büyük bir oran oluşturmalarına karşın ekilebilir alanların yalnızca % 35'ine sahiptiler [123].

1952 darbesinin hemen ardından uygulamaya konulan toprak reformu programı, toprak sahipliğinin tavanını 200 dönüm ile sınırlamakta, bunun üzerindeki toprakların, topraksız köylülere dağıtımını öngörmekteydi. Hükümet, devletleştirilen topraklar karşılığında bir tazminat ödenmesini öngörmekteydi. Ne var ki, beklentilerin tersine, ödenen tazminatlara karşın tarımdan sanayiye önemli sayılabilecek bir sermaye aktarımı gerçekleşmemiştir. 1955 yılında, tazminat olarak ödenen 45 milyon sterlinden ancak 6 milyonunun sanayiye kaydığı saptanmıştır. Geri kalanı önemli ölçüde inşaat sektörüne kaymış, bu sektördeki yatırımların payı 1956 yılında tüm yatırımların % 47.3'üne ve tüm özel yatırımların % 75.8'ine ulaşmıştır [124].

Devletleştirmelerin ilk dalgası 1956 yılında Süveyş Kanalı ile başlamıştır. Kanal Şirketi'nin devletleştirilmesini izleyen İngiltere - Fransa - İsrail üçlü saldırısı, İngi-

(123) Abdel - Fadil (1975), s. 3.
(124) Abdel - Malek (1968), s. 81.

liz ve Fransız kökenli şirketlerin devletleştirilmesine öncelik verilmesine yol açmıştır. Bu sürecin sonunda bankacılık ve sigortacılık sisteminin önemli bir bölümünün denetimi, kamu sektörünün eline geçmiştir. 1957 yılında en büyük üç banka ile Kahire'nin en büyük dört basımevi de devletleştirilmiştir. Aynı yıl tarım ve sanayi kesimleri için ayrı ayrı beş yıllık kalkınma plânları yürürlüğe konmuş, 1960 yılında bu sektörel plânlar kapsamlı bir plân içerisinde birleştirilmiştir. 1961 yılında pamuk ihracatını yöneten sektör devletleştirilirken bir hükümet tekeli, tüm ithalâtı denetlemeye başlamıştır. Tüm bankalar ve sigorta şirketleri ile ağır sanayi ve diğer bazı temel sektörlerde büyük etkinliği bulunan 50 şirket, çoklukla inşaat sektöründe etkinlik gösteren 83 şirket ile dokumacılık alanında yer alan 145 şirket tümüyle ya da kısmen devletleştirilmiştir. Petrol dışında madencilik ve imalât sektörlerinde de devlet müdaheleciliği ağır basmıştır. Bu önlemler sanayi kesiminin yaklaşık % 90'ı ile bankacılık ve sigortacılık sisteminin tümünü kamu sektörünün elinde toplamıştır [125]. Bunlara ek olarak aynı yıl, toprak sahipliğinin tavanını 100 dönüme indiren yeni bir toprak reformu yasası çıkarılmıştır. 1963 yılında devlet müdaheleciliği tırmanışını sürdürmüş, Temmuz ayında 400 bina, 8 müteahhitlik firması ve 14 (tarımsal ve diğer) ilaç firması devletleştirilmiştir. Ağustos ayında Sanayi Bakanı, devletleştirilmesi öngörülen 240 firmanın listesini yayınlamıştır. Kasım ayında önceden kısmen devletleştirilen 6 büyük şirket, tümüyle devletleştirilmiştir. Bu çerçevede kamu sektörünün etkinlik alanı, ithalât - ihracat sektörünün denetiminin yanısıra, tüm malî kuruluşlara, taşımacılığa, büyük inşaat şirketlerine, büyük çap-

(125) Sarafy (1963), s. 225.

lı tüm sanayi kuruluşlarına, büyük mağaza ve otellere uzanmıştır [126].

Mısır'daki sermaye birikimi dizgesi de artan kamu mülkiyetine koşut bir değişiklik göstermiştir. 1956 yılından sonra, özel sermaye yatırımlarını destekleme ve kamu sektörünü elektrik santralleri ve sulama kanalları gibi «geleneksel» uğraşısı olan altyapı tesisleri ile sınırlama siyasası terkedilerek devlet eliyle sermaye birikiminin gerçekleştirilmesine ağırlık verilmeye başlanmıştır. 1959 yılına gelindiğinde, sermaye birikimine ilişkin olarak durumun tersine döndüğü görülmektedir: 1952-53 yıllarında sermaye birikiminin % 72'si özel sektörce gerçekleştirilirken 1959-60 yıllarında devletin payı, % 74'e yükselmiştir. 1961-62 yıllarındaki devletleştirmeler kamu sektörünün konumunu daha da güçlendirmiş, 1960'ların sonuna gelindiğine ekonominin tüm sektörlerinde başat duruma gelmesinin yanısıra devletin toplam yatırımlar içerisindeki payı, % 90'a ulaşmıştır [127].

1968 askerî darbesi öncesinde Peru ekonomisinin tüm sektörlerindeki en büyük firmalar, yabancıların denetimindeydi. Kamu sektörünün elinde önemli sayılabilecek yalnızca cançekişen bir demir-çelik tesisi, alçakgönüllü bir deniz ticaret filosu, bir tersane, birkaç gübre tesisi ile birkaç bölgesel kalkınma bankası bulunuyordu. Kamu sektörünün önemsizliğine koşut olarak sermaye birikimi dizgesi temelde özel sermaye birikimini yansıtmaktaydı. Darbe sonrasında, Mısır'da olduğu gibi, yeni rejim bir yandan kamu sektörünün ekonomideki etkinliğini artırmaya yönelik siyasalar oluştururken

(126) Dekmejian (1971), s. 131.
(127) O'Brien (1966), s. 100.

öte yandan da bir toprak reformu programını uygulamaya koymuştur.

Peru'da toprak reformu istemleri, 1920'lere kadar uzanmaktadır. 1960'lara gelindiğinde kırsal kesimde, giderek artan toplumsal huzursuzluğun açık belirtileri görülmeye başlanmıştır. Köylülerce toprak işgali ve bundan ötürü ortaya çıkan çatışmalar, bu huzursuzluğun olağan görüntüleri durumunu almıştır. Bu çerçevede, 1962 - 63 yıllarında iktidardaki askerî yönetim, bölgesel bir toprak reformu programı uygulama çabasına girişmiştir. Tarım Bakanı, 23 büyük toprak işletmesinin 14.000 topraksız köylüye dağıtılacağını açıklamış, ancak uygulamada yalnızca bir tek işletme 262 köylü arasında paylaştırılmıştır. Söz konusu işletmenin de zaten bu kişilere verileceği, çünkü daha önceden toprak sahibi ile bu köylüler arasında işletmenin satışına ilişkin bir anlaşma sağlanmış bulunduğu belirtiliyor [128].

1963 seçimlerini kazanan Belaunde de, seçim kampanyası sırasında vaad etmiş olduğu etkin toprak reformu yasasını yürürlüğe koyamamıştır. Yönetimi sırasında bir toprak reformu yasasının çıkartılmış olmasına karşın bu yasanın kapsamı, son derece sınırlı tutulmuştur. Yasa yalnızca etkinlikle işletilemeyen çiftliklere yönelik önlemler getirmiş olup, kıyı kesimindeki büyük şeker işletmeleri, yasanın kapsamı dışında bırakılmıştır. 1969 yılında Velasko rejimince çıkartılan toprak reformu yasası, özel işletmeleri kıyı kesiminde 50 hektar, Sierra bölgesinde de (toprağın niteliğine göre) 15 ile 55 hektar arasında değişen bir tavan ile sınırlamıştır. Bu yasa çerçevesinde onbirbuçuk milyon hektar alan kamulaştırılmıştır [129].

(128) Astiz (1969), s. 200.
(129) Chailand (1977), s. 123.

Velasko rejimi, devletleştirme yoluyla kamu sektörünün ekonomideki etkinliğini artırmaya yönelmiştir. Bu siyasa doğrultusunda devletleştirilen ilk şirket, devletleştirme girişimleri Belaunde döneminde çıkmaza girmiş bulunan Uluslararası Petrol Şirketi (IPC) olmuştur. Devletleştirme programının kapsamı, ITT, Cerro de Pasco, Marcona ve Chase Manhattan gibi önemli yabancı holdinglerin devletleştirilmesi sonucu geniş boyutlara ulaşmıştır. Devletleştirme işlemleri demiryollarını ve bankaları, balıkçılık sektörünü, imalât ve kimya sanayilerini, elektrik santrallerini ve ihracat sektörünü kapsayacak biçimde genişletilmiştir. Devlet müdaheleciliği 1970'lerin ortalarına kadar tırmanışını sürdürmüş, bu yıllarda petrol, çelik, madencilik, gübre, ulaşım ve gıda pazarlaması alanlarında kamu ekonomik kuruluşları oluşturulmuş, varolanların da etkinliğinin artırılması yoluna gidilmiştir [130].

1975 yılına gelindiğinde Peru ekonomisindeki devlet müdaheleciliği, doruğuna ulaşmış bulunmaktaydı. Kamu sektörü madencilik alanında en büyük payı, tüm petrol arıtımını, petrol türevlerinin pazarlanmasının önemli bir bölümü ile bir miktar petrol aramayı; demiryolu ve telefon şirketleri ile Peru'nun uluslararası hava taşımacılığını; çimento şirketleri ile elektrik hizmetlerinde giderek artan bir payı; ülkedeki her televizyon şirketinin % 51'i ile her radyo istasyonunun % 25'ini; pamuk, şeker, tütün ve maden ihracatını; belirli temel maddelerin ithalatını ve dağıtımını; önemli ölçüde gıda maddeleri pazarlamasını ve bankacılık ve sigortacılık sisteminin büyük bir bölümünü elinde bulunduruyordu [131].

(130) Fitzgerald (1976a), s. 13.
(131) Lowenthal (1975), s. 7.

Peru'daki sermaye birikimi dizgesi, artan kamu mülkiyetine koşut bir değişim göstermiştir. Peru'daki sermaye birikimi süreci, özellikle ihracat sektöründe elde edilen kârlar ve bunların bankacılık sistemi kanalıyla dağıtımı ile yakından ilintilidir. Daha 1960'ların başında sermaye birikiminin bir bölümü devletçe üstlenilmeye başlanmış olmasına karşın özel sektör, ihracat, ithal - ikamesi ve inşaat işleri ile uğraşırken devletin etkinliği daha çok altyapı tesisleri ile sınırlı kalmıştır. 1968 yılından sonra devletin sermaye birimikindeki payı hızla yükselirken özel sektörün payı düşmeye başlamıştır. Bu çerçevede, 1960'ların ortalarında devletin sermaye birikimi sürecindeki payı % 20 dolaylarında iken bu oran 1970'lerin ortalarında % 50'nin üzerine çıkmıştır[132].

İncelediğimiz dönemlerdeki devlet müdaheleciliğine koşut olarak devletin sermaye birikimini büyük ölçüde üstlenmesi, devletin sermaye birikimini kendisi için mi gerçekleştirdiği, yoksa devlet müdaheleciliğinin özel sermaye birikimine mi hizmet etmekte olduğu sorununu karşımıza çıkarmakta. Devletin kendisine yönelik olarak sermaye birikimini gerçekleştirmesi, bürokratları başat toplumsal güç olarak görmemizi gerektirirken devletin özel sermaye birikimine hizmet ediyor olması bizleri, bu dönemlerdeki devlet müdaheleciliği ile burjuvazinin gelişmesi arasında bir bağ aramaya götürmekte. Dönemlerimizin bir *güçler dengesi*nce nitelendiği yönündeki savımızı özünde, bu bağlamda ele almaktayız.

b. Yabancı ve Özel Sermayelere Karşı Tutum : Ele aldığımız dönemler boyunca süren yoğun devlet müdaheleciliği sonucunda kamu sektörünün ekonomide başat bir duruma gelmesine karşın devletin hâlâ özel (ve ço-

(132) Fitzgerald (1976c), s. 17 ve 24.

ğu kez yabancı) sermayenin çıkarlarını gözettiği öne sürülüyor. Bu dönemlerin değerlendirilmesi yapıldığında, genelde kapitalist sınıfın kazançlı çıktığı ortaya konmakta, buradan hareketle bu dönemlerin (bilinçli olarak) devlet eliyle burjuvazinin geliştirilmesi amacıyla başlatıldığı öne sürülmekte. Devlet de çoğu kez (egemenliği altına girebilmek için kendi yarattığı?) bu sınıfın elinde bir araç olarak görüldüğünden devletin genelde burjuvazinin ekonomik çıkarlarını korumanın ötesinde bir işlevi bulunmadığı savunulmakta.

Bu yaklaşım, incelememiz boyunca karşımıza çıkan (ve bizim de karşı çıkmaya çalıştığımız) yaygın bir tartışma çizgisi. Kuramsal düzeyde bu yaklaşımın kapsamlı bir biçimde eleştirilmiş olmasına karşın eleştiriler, araççı yaklaşımın azgelişmiş ülkelere uyarlanması konusuna pek uzanmıyor. Özellikle Türkiye'ye ilişkin olarak devletçilik döneminin değerlendirilmesinde benimsenen temel bir yaklaşım, bu olmakta: Devletçilik döneminde devletin kendi kanatları altında bir burjuvazi yaratmak ve geliştirmek amacını taşıdığı, bundan ötürü (kendisine hangi adı yakıştırırsa yakıştırsın) kapitalist sınıfın çıkarlarını korumaya yönelik olarak işlev gördüğü ve birincil amacı olan ulusal bir burjuvazi yaratma işlevini tamamladıktan sonra devletin sahneden çekildiği öne sürülmekte. Bu tür bir yaklaşımın başlıca amacı, «anti-emperyalist» ve «anti-kapitalist» yaftaların sözde kaldığını gösterebilmek. Devletçi uygulamaların verdiği sonuçlar bunu destekler gözüktüğü için de nedenler üzerinde ayrıca kafa yorulmuyor. Bu çerçevede ağırlık verilen nokta, emperyalist güçlere karşı verdiği bağımsızlık savaşından yeni çıkmış olan genç Cumhuriyetin yabancı ve özel sermayelere karşı tutumu olmakta.

Yabancı sermayeye karşı rejimin benimsediği yaklaşım, İzmir İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasında Atatürk tarafından şöyle ifade ediliyor:

> «Efendiler; iktisadiyat sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki ecnebî sermayesine hasımız; hayır, bizim memleketimiz vasîdir. Çok sây ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebî sermayesine lâzım gelen teminatı vermeğe her zaman hazırız. Ecnebî sermayesi bizim sâyimize inzimam etsin ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin».

Yabancı sermayeye karşı bu olumlu tutumun, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına kadar uzandığı görülüyor. 1920 yılında, Büyük Millet Meclisi'nin açılışından hemen sonra, Meclis İkinci başkanı Celâlettin Arif Bey'in, Ereğli'de sahip olduğu kömür işletme ayrıcalıklarını İtalyanlara sattığı ortaya çıkmış, savaş durumunda olduğumuz İtalyanların havzayı işletmek istemesi üzerine Mecliste sürdürülen uzun tartışmalar sonucunda satış işlemi, olağan bir ticaret işi sayılmıştır [133].

Cumhuriyet'in kurulmasından sonra yabancı sermayeye tanınan ayrıcalıkların başında, ünlü Chester Tasarımı gelmekte. Bu tasarım çerçevesinde yapılan iki ayrıcalık anlaşmasından ilki Musul - Kerkük'e uzanan 4.400 kilometrelik demiryolu ve iki liman karşılığında, limanlar ve demiryolu güzergâhının her iki tarafında yer alan 40 kilometrelik bir şerit içerisinde, başta petrol olmak üzere her türlü yeraltı kaynağının işletilmesinin 99 yıl süreyle bir Amerikan grubuna bırakılmasını öngörüyordu. Daha az bilinen ikinci anlaşma ise, Türkiye'ye tarım makinaları ithalâtının, bu grubun tekeline verilmesiyle ilgiliydi. Musul - Kerkük bölgesinin Cumhuriyet Türkiye-

(133) Tezel (1977), s. 218-19.

si'nin sınırları dışında kalacağının kesinleşmesi üzerine bu tasarımdan vazgeçilmiştir [134].

1920'ler boyunca yabancı şirketlerin, eski konumlarını korudukları görülmekte. Türkiye'de ithalat ve ihracatla uğraşan şirketlerin birçoğu, metropoldeki şirketlerin acentaları durumunda. Bu şirketlerin etkinliğine ilişkin olarak Tezel, Amerikalı tütün alıcılarının Ege ve Samsun yörelerinde neredeyse ürüne tarlada sahip olduklarını belirtiyor. İtalyan *Sicmat* şirketi de Çukurova bölgesinde pamuk ticaretinde tekelci bir konum elde etmiş, bu bölge büyük ölçüde «Trieste fabrikalarını besleyen bir pamuk bölgesi olmuştur» [135].

Hükümet siyasalarının yabancı sermayenin çıkarlarını gözettiği konusu özellikle Serbest Fırka tarafından gündeme getirilmiştir. Bu Fırkanın önde gelen simalarından Ahmet Ağaoğlu, hükümet siyasalarını eleştirirken şunları söylüyor:

> «Devletçilik noktai nazarından iktisadî faaliyetleri devletin elinde temerküz ettirmek isteyen ... idare şekli hakikaten sola doğru mütemayil addedilebilir ... Meselâ şimendifer işletmek, madenleri ve memleketin tabii servetlerini istismar eylemek gibi faaliyetleri eline alan devlet sola doğru gitmiş mahiyettedir ... Yoksa Türk köylüsü varidatının yüzde otuz beşini elinden alıp ecnebî sermayesine vermek ve aynı zamanda da gene ecnebî sermayesine yüzde yedi faiz vererek işletme masrafını da yüzde dörtyüz arttırarak devlet hazinesini çıkmaz bir yola sevketmek; buna ne Etatizm, ne sağ, ne sol...denir» [136].

Genelde, ülkeye *«imtiyaz şeklinde giren»* ve dolayısıyla zararlı olarak nitelenen sermaye ile yalnız «ticaret

(134) Aynı yerde s. 219.
(135) Aynı yerde, s. 222.
(136) Ağaoğlu (1949), s. 115-16.

kastıyla gelen» ve dolayısıyla yararlı olacağı söylenen sermaye arasındaki ayrım, rejimin yabancı sermaye yatırımları konusundaki tavrını açık bir biçimde ifade etmekte. «Anti-emperyalizm» olgusunun yorumu siyasal bağımsızlık çerçevesi dışına taşma eğilimi göstermediğinden, «imtiyaz aramayan» ve «kanunlara riayet eden» yabancı sermayeye pembe gözlüklerle bakılmış.

Rejimin özel sermayeye de olumsuz yaklaştığı söylenemez. Hükümetin bu konudaki tutumuna ilişkin en ilginç eleştirilerden biri, Liman *inhisarının* devlet sermayesi ile kurulmasına karşın özel kişilerin denetiminde olduğuna değindikten sonra, «devletçilik, devlet sermayesini hususî adamlar vasıtasıyla işletmek ve umumî hizmetleri hususî adamlara bırakmak suretinde tecelli ediyor», diyen Serbest Fırka lideri Fethi Bey tarafından getirilmekte[137]. Hükümetin özel sermayeye karşı tutumuna ilişkin olarak Cumhuriyet Halk Partisi (Fırkası) Genel Sekreteri Peker, gerekirse özel sektörün etkinlik gösterdiği sınırlı alanlarda da devlet işletmeciliğine geçilebileceğini belirtmekle birlikte özel sermayenin hâlâ belirli bir güvence altında olduğunu, hatta Fransız basınında Türkiye'den, özel sermaye yatırımları açısından en güvenli yerlerden biri olarak söz edildiğini ifade ediyor[138].

Celâl Bayar'ın *İktisat Vekîli* olmasının ardından bağımsız bir *mebus* olan Halil Bey, kendisine teşekkür borçlu olduklarını, çünkü hükümetin «Ferdî teşebbüsleri yavaş yavaş iktisadî sahadan kovarak bütün memleketin faaliyeti iktisadiyesinde devletçiliğe giden aşırı devletçilik...» çizgisinde olmadığını açıklayan Bayar'ın,

(137) Boratav (1974), s. 65.
(138) Göymen (1976), s. 102.

özel sermayenin «devlet müzahareti ile büyüdükten ... sonra» devlet sanayiinin süreç içerisinde özel sektöre devredileceği ve devletin ekonomideki etkinliğinin azaltılacağı konusunda söz verdiğini belirtiyor [139]. Bu sözler, kanatları altında ulusal bir burjuvazi yaratma «görevi»nin sona ermesinden sonra devletin sahneden çekildiği yönündeki oldukça yaygın görüşün belki de ilk ifade ediliş biçimi.

1920'lerde başlayan hareketin 1950'lerdeki Türkiye'yi öngördüğü biçimindeki bir görüşe katılmıyoruz. Devletçi siyasalar, ulusal bir burjuvazi yaratmak yönünde bilinçli uygulamalar değil, ekonomik geçiş döneminde devletin, kendini yeniden üretebilmesi ve kendi maddî tabanını koruyabilmesi için toplumsal durağanlığı (özgül olarak, bu dönemlerde ortaya çıkan güçler dengesini) koruyabilme yönünde aldığı önlemler. Devletin bu yöndeki —bir anlamda zorunlu— müdaheleciliği, diğer örneklerimizde de görülebilmekte.

1953 ve 1954 yıllarında çıkartılan yasalarla yabancı sermayenin Mısır'da etkinlik gösteren şirketlerin, 1947 yasasında öngörülen % 49'luk tavan yerine çoğunluk denetimine izin verilmiş ve kârlar ile özgün sermayenin ülke dışına aktarımına ilişkin hükümler önemli ölçüde gevşetilmiştir. En azından bunlar kadar önemli gözüken (ve 1948 yasasından daha *liberal* olarak nitelendirilen) 1953 Madencilik Yasası da yabancı petrol şirketlerine yeni ayrıcalıklar tanımaktaydı. Genelde, 1952 - 61 yılları arasında Mısır'daki yabancı sermaye yatırımları 8.7 milyon sterline ulaşmış, bunun 5.2 milyonu petrole yönelmiştir [140].

(139) Boratav (1974), s. 175-76.
(140) Issawi (1963), s. 53 ve 237.

Rejimin özel sermayeye karşı tutumunu da olumsuz olarak nitelemek, çok güç. «Anti - kapitalist» savlar ile devlet siyasaları arasındaki çelişki, O'Brien'ı şunları söylemeye itmekte :

> «Mısır'ın liderleri ve basını yeni toplumlarında kapitalistlerin haydut mu yoksa kahraman mı olduklarına karar verememiş gözükmektedirler. Hükümet bir yandan kapitalistlerin geçmiş başarılarını övmekte, süregelen önemlerini vurgulamakta ve sürekli olarak bunlarla işbirliği yapmanın yollarını aramaktadır. Öte yandan bunlara, 'fırsatçı bireyciliğe, sömürüye ve tekelleşmeye' karşı uyarıda bulunulmaktadır» [141].

Gerçekten de 1952 darbesinden hemen sonra özel sermayeye sanayide gümrük duvarı, tesis ve makina ithalatında vergi indirimi, en az kâr güvencesi gibi önemli ayrıcalıklar tanınması yoluna gidilmiştir. Özel sermaye, sanayide yerli sermaye yatırımlarının kolaylaştırılması yoluyla özendirilmiştir. Hükümet ayrıca bazı şirketlerin kurulabilmesi için gerekli sermayenin önemli bir bölümünü sağlamıştır. 1961 yılındaki devletleştirmelerden sonra bile özel sermaye, inşaat sektörü, oteller, dokumacılık sanayii ile toptancı ve perakendeci firmalar gibi kesin ve kolay kâr sağlayan alanlarda etkinliğini sürdürmüştür. Özel sermayeye karşı bu olumlu tutuma ilişkin olarak, kamu yatırımlarının üçte birinden çoğunun özel şirketlere yönlendirilmesi sonucunda «devlet kapitalizmi»nin, girişimci bir orta sınıfın ortaya çıkmasına ve güçlenmesine katkıda bulunduğu öne sürülmekte [142]. Bu yargı ile Türkiye örneğindeki devlet eliyle ulusal bir burjuvazi yaratıldığı ve geliştirildiği savı arasındaki koşutluk hemen göze çarpıyor.

---

(141) O'Brien (1966), s. 233.
(142) Nordlinger (1977), s. 187.

Peru'da gerçekleştirilen devletleştirmelere karşı ilk dış tepkiler, bekleneceği gibi, olumsuz yönde. Uluslararası Petrol Şirketi'nin (IPC) devletleştirilmesi sonucu Peru rejiminin güçlü bir uluslararası baskı ile karşı karşıya kaldığı görülmekte. Ancak, üzerindeki «anti-emperyalist» yafta rejimin yabancı sermaye çekmeye çalışmasına herhangi bir biçimde set çekmişe benzemiyor. IPC konusu, yabancı yatırımcıları caydırıcı bir önlem olarak değil, rejimin yetkesini sarstığı gerekçesiyle devletleştirilen bir şirket olarak gösterilmeye çalışılmakta. Peru'lu liderlerce yatırım olanakları ve yasaların elverişliliği konularında söylenen sözlerin de büyük ölçüde yabancı sermayeyi ülkeye çekmeye yönelik olduğu, açık.

Uluslararası kredi kuruluşlarınca konulan örtük ambargo 1971 yılında, görüşmelerin yabancı sermayeye yeni olanaklar ve ayrıcalıklar yaratması ile sonuçlanmasından sonra, kaldırılmıştır. 1973 yılından başlayarak Peru, uluslararası kredi kuruluşlarından aldığı büyük borçların yanısıra hükümetin ekonomik siyasalarına ilişkin olarak IMF, Dünya Bankası ve Amerikalılar-Arası İlerleme İçin İttifak Komitesi'nin tam bir desteğini de kazanmıştır. Bu kuruluşlarca sağlanan krediler üzerinde duran Stepan, şu noktayı vurguluyor:

> «Uluslararası malî kuruluşların kalkınma önceliklerinin, açıklanan ereği 'içsel ve dışsal bağımlılık yapılarını tümüyle ortadan kaldırmak' olan bir devletinkiler ile özdeş olmadığı, çarpıcı bir biçimde açığa çıkmıştır» [143].

Petrole ilişkin olarak hükümet, onsekizden çok sözleşme imzalamıştır. Lowenthal, bu sözleşmeleri şöyle değerlendiriyor:

---

(143) Stepan (1978), s. 286.

«...bu sözleşmeler Peru için önceki sözleşmelerden belki de daha elverişli koşullar sağlamasına karşın yabancı şirketlere karşı bunlar, en azından (Endonezya gibi) devrimci olarak nitelenemeyen başka ülkelerdeki sözleşmelerle kıyaslanabilir ölçüde eliaçıktırlar. Sanayi kesiminde, Brezilya'nın yabancı sermaye taraftarı olduğunu açıkça duyuran rejimi bile, en azından bazı sektörlerde, Peru'nun sağlayabileceğinden çok daha iyi koşullar elde etmektedir» [144].

Liderlerin ve bazı rejim taraftarlarının öne sürdüğü gibi yabancı sermayenin, Peru ekonomisi dışına atıldığını söyleyebilmek, olanaklı gözükmüyor; tersine, Peru'daki ABD yatırımlarının Güney Amerika bağlamında Brezilya ve Venezuella'dan sonraki sıraya yerleştiği göz önüne alındığında, bu ülkedeki yabancı sermayenin giderek etkinliğini artırdığı ortaya çıkıyor.

Başkan Velasko, «Oligarşi'den söz ettiğimiz zaman, bu ülkede servetin üretilmesine katkıda bulunan ve sermayenin Peru'daki toplumsal sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini anlayan sanayiciler ile girişimcileri kesinlikle kastetmiyoruz» [145] derken, Peru rejiminin özel sermayeye karşı tutumunu oldukça açık bir biçimde ortaya koyuyor. Hobsbawn'ın özel sermaye konusundaki görüşleri ise Türkiye ve Mısır'a ilişkin çözümlemeleri anımsatmakta. Yazara göre Peru Hükümetinin siyasaları, tüm temel sanayileri kamu sektörüne katmasına karşın, sermaye çevrelerine *karşı* olmayı amaçlamıyor. Bu siyasaların, kamu sektörünün yönlendiriciliği altında, devlet müdaheleciliğinden yararlanılarak yerli kapitalist gelişmenin sağlanmasını amaçladığı belirtiliyor [146].

(144) Lowenthal (1975), s. 13.
(145) Jaquette (1972), s. 654.
(146) Jaquette (1975), s. 425.

Bu tartışmalar, «anti-emperyalist» ve «anti-kapitalist» sloganların yaygınlığına karşın incelediğimiz dönemlerde hükümetlerin yabancı ve özel sermayelere karşı olumlu bir tutum içerisinde bulunduklarını gösteriyor. Bu çerçevede, genellikle araççı yaklaşımı benimseyenlerce, ele alınan rejimlerin «ilerici» olduğu görüşü çürütülmeye çalışılıyor, bu yolla da söz konusu dönemlerde devlet eliyle ulusal bir burjuvazi yaratıldığı ve geliştirildiği savının güçlendirilmesi amaçlanıyor. Araççı yaklaşımın bu konudaki yetersizliği temelde, söz konusu dönemlerin dinamiğinin gözardı edilmesinden, başka bir deyişle bu dönemlerin nedenleri üzerinde değil, sonuçları üzerinde durulmasından kaynaklanıyor. Sonuçta kapitalist sınıf çıkar sağlamışsa, bu durumda devletin söz konusu dönemler boyunca bilinçli olarak bu sınıfın çıkarlarını gözetmiş olması gerektiği biçiminde bir uslamlama yürütülüyor. Bu bağlamda, kapitalist sınıfın elindeki bir «araç» olmaktan öte gidemeyen devletin zaten başka türlü hareket edemeyeceği de, çizilen dar çerçeveyi tamamlamak için ekleniyor.

İncelediğimiz dönemlerin bu katı kalıplar içerisine sığdırılamayacağı, açık. Söz konusu dönemlerin doğasını, bu toplumları niteleyen devlet tipini (veya biçimini) ortaya koyabilecek bir çaba göstermeden saptayabilmek, olanaklı gözükmüyor. Geçiş dönemi yaşayan toplumlarda devletin gösterdiği özel durum, böyle bir çabayı bir anlamda zorunlu kılmakta. Sözü edilen dönemlerin niteliğini belirleyen bunların sonuçları değil, süreç içerisinde bu sonuçların ortaya çıkmasına yol açan toplumsal güç dengesindeki değişimler. Ancak, yeterli bir açıklama getirilmeden ortaya atıldığı için havada kalan bir «güçler dengesi» kavramını araççı çerçeveden boşalan yere oturtmaya çalışmak, bu noktada inandırıcı olmak-

tan oldukça uzak. Bu nedenle söz konusu dengenin kendine özgü doğasının, özellikle incelediğimiz dönemlerin değerlendirilmesi çerçevesinde, açıklığa kavuşturulması gerekiyor.

4. İncelediğimiz Dönemlerin Değerlendirilmesi: Özünde, incelediğimiz dönemlerde devletin ekonomide giderek artan etkinliği, sermaye birikiminin gerçekleştirilmesinin azgelişmiş ülkelerin gelişmesi açısından önemi ile yakından ilintili. Genelde, azgelişmiş ülkelerin karşı karşıya bulunduğu «gelişme» sorunu yalnızca, dolaylı veya dolaysız olarak, gelişmenin gerçekleşeceği ortamdaki sınıf ilişkilerinin ve sınıf mücadelelerinin niteliğinin ortaya konması yoluyla bir çerçeveye oturtulabilir. Özellikle «geçiş» dönemlerine ilişkin olarak, sınıfsal yapıların dönüşümü gelişmeye biçim ve cisim verecek, gelişme de karşılığında, belirmekte olan yeni sınıfsal yapıyı biçimlendirecektir. Gelişme sürecinin odak noktasında bulunan kurum, yapısal dönüşümlerin yer aldığı sınıf mücadelesi alanını oluşturan *devlet*tir.

Azgelişmiş ülkelere ilişkin güncel çözümlemeler, bu toplumlardaki gelişme dizgesini belirleme sorunu üzerinde odaklaşmakta ve devletin doğasını bu yolla ortaya koyma eğilimi göstermekteler. Bu çerçevede bir dizi soru gündeme geliyor: Bu toplumlar, özünde kapitalist gelişme dizgesinden farklı olmayan bir gelişme çizgisi mi izlemektedirler, yoksa bunlar sosyalizme doğru mu yol almaktadırlar? Varolan almaşıklar yalnızca bunlar mıdır? Başka bir deyişle, gelişme dizgesine ilişkin olarak hem gelişmiş kapitalist ülkelerden, hem de sosyalist ülkelerden farklı bir «Üçüncü yol»dan söz edilebilir mi? İncelediğimiz dönemler temelde bu sorular çerçevesinde değerlendirildiği için, söz konusu soruları yanıtlama çaba-

ları konumuz açısından büyük bir önem taşıyor. Ele aldığımız dönemlere ilişkin olarak sözünü ettiğimiz «güçler dengesi» ve buna koşut olarak devletin elde ettiği «görece özerklik» olgularını, bu bağlamda tartışacağız.

a. «Kapitalist Olmayan Yol»: Bu terim 1960 yılında «81 Parti Bildirisi» ile kayda geçmiştir. Bildirinin ilgili bölümünde şöyle denilmekte:

> «Siyasal bağımsızlığın kazanılmasından sonra halk, toplumsal sorunlara çözümler arar. Farklı sınıflar ve partiler farklı çözümler önerirler. Hangi kalkınma yolunun seçileceği, halkın kendi iç sorunudur. Toplumsal çelişkiler büyüdükçe ulusal burjuvazi, yerli gericilik ve emperyalizm ile giderek güçlenen bir uzlaşma sağlar. Ancak halk, geçmişinden gelen geri kalmışlığını ortadan kaldırmanın ve yaşam düzeyini yükseltmenin en iyi yolunun, kapitalist olmayan gelişme çizgisi olduğunu görmeye başlar. Yalnızca bu yolla halk, kendisini sömürü, yoksulluk ve açlıktan kurtarabilir. Emekçi sınıfı ve geniş köylü kitleleri, bu temel toplumsal sorunun çözümünde öncülük edeceklerdir»[147].

Bu sözler, ivedilikle şu soruyu çağrıştırıyor: Eğer söz konusu olan kapitalizm değilse, nedir? Aynı metnin daha sonraki bir bölümünde bu sorunun yanıtı olarak, «şimdiki durumda birçok ülkede bağımsız bir ulusal demokrasinin kurulması için elverişli iç ve dış koşullar ortaya çıkmaktadır» deniliyor ve sözü edilen «ulusal demokrasi», şöyle betimleniyor:

> «...ulusal demokraside devlet, geçiş evresindeki bir yönetim biçimidir. Bu devletin görevi, kapitalist gelişme aşamasını atlayarak kapitalizm-öncesi ilişkilerden sosyalizme geçiş için ortam hazırlamaktır... Ulusal demokrasideki devlet, burjuva demokrasisinin çerçevesinden taşmadan görevini yerine getiremez. Çalışan hal-

(147) Slovo (1974), s. 180.

kın devrimci anti-emperyalit, anti-feodal devleti olarak kapitalist olmayan gelişme çizgisine geçişi ve devrimin, sosyalist devrimin ilk birkaç aşamasını atlamasını sağlayacaktır» [148].

Kapitalist olmayan yolun «anti-emperyalist», «anti-kapitalist» ve «anti-feodal» yaftalar taşıyan reformlar yapan azgelişmiş ülkelerde gerçekleşeceği, bu tür reformlar yapan ülkelerin kendiliğinden bir «geçiş» dönemine girecekleri öngörülüyor. Tüm azgelişmiş ülkelerin sosyalizme giden yolda kapitalizmin aynı aşamalarından geçmesi gerekmediği, söz konusu geçiş döneminde gerçekleşecek dönüşümlerin sosyalist değil, demokratik nitelikte olacağı savunuluyor. Bu dönüşümler yabancı sermayenin egemenliğini zayıflatmak, ulusal sermayeyi devletleştirmek, kamu sektörünü geliştirmek, özel girişimcilik üzerinde etkin bir devlet denetimi kurmak ve bunu belirli sınırlar içerisinde tutmak, köylülerin yararına «anti-feodal» nitelikteki toprak reformları yapmak, «ilerici» iş yasalarıyla emekçilerin yaşam koşullarını düzeltmek gibi kapitalizmin uzun dönemdeki çıkarlarını baltalayacak ve sonuçta sosyalizme geçilebilmesi için gerekli maddî önkoşulları sağlayabilecek nitelikte olduğu öne sürülen önlemleri içermekte [149].

«Kapitalist olmayan yol» kuramının bu genel çerçevesi, incelediğimiz dönemlerde görülen yapısal dönüşümler ile ilginç koşutluklar göstermekte. Hükümet siyasalarındaki bu koşutluklar, yani kamu sektörünün genişletilmesi, geniş çaplı devletleştirmeler, toprak reformu programları ve diğer ekonomik ve toplumsal önlemler, bu kuramın incelediğimiz dönemler açısından açıklayıcı olup olmadığının belirlenmesini gerekli kılıyor.

(148) Aynı yerde, s. 182.
(149) Solodovnikov ve Gogoslovski (1975), s. 102 ve 157.

Bu çerçevede Mısır örneğini ele almak, göreli olarak uygun gözükmekte; diğer iki örneğimizden farklı olarak Mısır'da, rejimce başlatılan değişimlerin ereği olarak «sosyalist» bir toplum öngörülmekteydi.

«Kapitalist olmayan yol» kuramını benimseyenler 1952 darbesini burjuva - demokratik bir devrim olarak nitelemekte, dolayısıyla Mısır'ın önceleri kapitalist bir gelişme çizgisine oturduğunu savunmaktalar. Alınan ilk siyasal ve ekonomik önlemlerin «burjuva» nitelikte olduğu, Özgür Subaylar'dan hiçbirinin başlangıçta ülkenin sosyalist bir çizgide gelişebileceğini öngörmediği belirtilmekte. Ancak, çok geçmeden, ulusal burjuvazinin yalnızca kendi çıkarlarını gözettiği ve üretici güçleri geliştirmek için çalışmadığı gerçeğinin anlaşıldığı ve bu çerçevede özel sermayenin, ülkenin gelişmesini baltaladığının ortaya çıktığı öne sürülüyor. Bu görüşe göre kamu sektörünün geliştirilmesi, «bencil» ulusal sermayeye karşı bir tepki. 1961 yılında başlatılan geniş çaplı devletleştirmeler de özel girişimcilerin gelişmeyi baltalamasına son verilmesi olarak yorumlanıyor. Kamu sektörünün geliştirilmesine yönelik siyasa uygulamalarının ise «sosyalist» olduğu öne sürülmekte. 1966 yılının Ağustosunda Nâsır, bu eğilimi şöyle dile getiriyor :

> «Sosyalizmimizi, kendine özgü bir doğası olan Arap sosyalizmi olarak adlandırmak eğiliminde olan kişiler bulunduğu görülmektedir. Görüşüme göre söz konusu olan Arap sosyalizmi değil, sosyalizmin Araplarca uygulamasıdır. Tek bir dizi temel ilkeleri bulunan bir tek sosyalizm olduğu inancındayım» [150].

Nâsır'ın sözlerine karşın Mısır'da sosyalizm olgusunun yorumu oldukça farklı. Bir uçta Mısır rejimi Kerr

(150) Aynı yerde, s. 241.

tarafından Sovyet rejimi ile aynı temelde kıyaslanmakta ve Nâsır'ın sosyalizminin «Sovyet komünizminden çok daha ılımlı, daha insancıl ve daha az kuramsal» olduğu belirtiliyor; [151] diğer uçta Beeri'nin, Nâsır rejimini neredeyse faşist bir darbeyle bir tutan yaklaşımı yer alıyor :

> «Özgür Subaylar Mısır toplumunun ve aydınlarının sağcı ve milliyetçi kanadında yer almaktaydı ... Nâsır'ın 1960'lardaki 'Arap Sosyalizmi' ... liberal, sosyalist veya Marksist bir ideolojiden değil, sağcı ve milliyetçi bir ideolojinin evrimi sonucunda ortaya çıkmıştır» [152].

1960'ların sonlarına doğru Mısır rejiminin «sosyalist» olma savının terkedilmeye başlandığı görülüyor. Daha 1964 yılında Nâsır, şu açıklamayı yapmakta :

> «...sosyalist bir devlet olamadık ve bugün sosyalist bir toplumda yaşadığımız söylenemez. Kapitalizmden sosyalizme geçiş dönemi yaşıyoruz ... Bu aşamada sosyalist toplum, kapitalizmin ve feodalizmin tüm izlerini ortadan kaldıramaz ... Feodalizmi silip attık, ancak toprak ağaları varlıklarını sürdürmekte ... Sömürücü kapitalizmi ortadan kaldırdık, ancak kapitalistler duruyor. Gericiliği ortadan kaldırdık, ancak gericiler varlıklarını koruyorlar. Bürokrasiyi de eski rejimden devraldık. Gelişme için daha önümüzde uzun bir süreç bulunuyor» [153].

1968 Eylülünde Ekonomi ve Ticaret Bakanı Abbas Zeki, rejimin «sosyalizm»den anladığının toplumsal adalet özleminden başka birşey olmadığı gerçeğini şöyle açıklamakta :

> «Bugün kamu sektöründeki malî ve ekonomik reformdan söz ederken etkinlik ve adalet ilkelerini yeniden doğrulamalıyız : üretimde ve başarımda etkinlik,

(151) Kerr (1962), s. 140.
(152) Beeri (1969), s. 122.
(153) Aynı yerde, s. 415-16.

dağıtımda adalet. Sosyalist çizgimize geri dönmüyoruz. Sosyalizmin etkinlik ve adalet olduğuna inanıyoruz» [154].

Genelde, toprak reformu, yabancı şirketlerin devletleştirilmesi, kamu ekonomik kuruluşlarının oluşturulması, kalkınma plânı gibi ekonomik önlemlerin uzun dönemde sosyalizme geçişi değil, kapitalist ilişkilerin güçlenmesini sağladığı görülmekte. Bu ülkelerde gerçekleştirilen toprak reformu sosyalist bir uygulamanın göstergesi olmayıp, tersine, kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerince nitelenen büyük toprak işletmelerini parçalayarak etkinliklerini artırmayı ve tarımsal yapılarda kapitalist ilişkileri güçlendirerek dış pazarlar için üretimi yaygınlaştırmayı amaçlamakta. Bu noktaya ilişkin olarak Lenin, «...toprağın tümünün köylülerin yararına ve bunların istemleri doğrultusunda dağıtılması bile kapitalizmi ortadan kaldırmak bir yana, bunun gelişmesine yarayacaktır», demekte [155]. Kamu sektörünün güçlenmesi de kapitalist ilişkilerin gelişmesine set çekici nitelikte değil; bunun, kapitalist ilişkilerin özendirilmesi yönünde nasıl etkin olabildiğinin, küçümsenemeyecek örnekleri var. Plânlamanın da sosyalizme özgü olmadığı ortada; yaklaşık tüm ülkeler şu ya da bu biçimde plânlı kalkınma yöntemini izlemekteler. Bu genel çerçevede, sözü edilen uygulamaların sosyalizme götürücü bir niteliği bulunmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Özetle, «anti-emperyalist» yaftaya, yabancı şirketlerin devletleştirilmesine, kamu sektörünün güçlendirilmesine, toprak reformu programlarının uygulamaya konmasına ve diğer toplumsal ve ekonomik önlemlere karşın ele aldığımız dönemlerdeki gelişmelerin «sosyalizme

(154) Cooper (1979), s. 488.
(155) Slovo (1974), s. 181.

götüren, kapitalist olmayan üçüncü bir yol» olarak isimlendirilemeyeceği, açık. Tersine, bu rejimlerce ekonomik gelişmenin sağlanmasına ve üretim güçlerinin geliştirilmesine yönelik önlemler, kapitalist ilişkileri güçlendirici nitelikte gözüküyor. Kapitalist ilişkilerin gelişmesi ile bu ülkelerin dünya pazarına olan bağımlılığı arasında kuşkusuz önemli bir bağ olmasına karşın bu bağımlı ilişki, kendiliğinden, azgelişmiş formasyonlarda kapitalist üretim tarzının egemenliğini getirmemekte. İç dinamikler açısından kapitalist üretim tarzının pekişme süreci, incelediğimiz dönemlerdeki değişen güçler dengesi bağlamına oturuyor. Bu temel noktayı izleyebilmek amacıyla dönemlerimizin yorumlanış biçimlerini ele almayı sürdürmemiz gerekmekte.

b. «Ara Rejim»: 1960 yılında 81 Parti Bildirisi ile «ulusal demokrasi» kavramı ortaya atıldığında, bağımsızlığını yeni kazanmış olan ülkelerin, süreç içerisinde, ulusal demokrasilere dönüşecekleri öngörülmekteydi. Ne var ki, ulusal demokrasilere dönüştüğü öne sürülen ya da dönüşmek üzere oldukları varsayılan ülkelerin birçoğunda gündeme devrim - karşıtlarının gelmesi veya bunların daha «tutucu» bir görünüme bürünmeleri, bu kavramın geçerliliği konusunda kuşkular uyandırmıştır. Bu yüzden ulusal demokrasi kavramı yeniden gözden geçirilmiş, böylelikle eldeki çözümleyici kategorilere kolaylıkla oturtulamayan birtakım rejimlerin «ara rejim» gibi yakıştırmalarla tanımlanmasına başlanmıştır.

«Ara rejim», ne tam anlamıyla kapitalist ne de sosyalist olup, birkaç yönden «ara» nitelikte: Birincisi, devletin üretim araçlarının büyük bir bölümüne sahip olmasına ve yatırımların çoğunu gerçekleştirmesine karşın üretim araçlarının özel mülkiyetinin (ve genelde özel

mülkiyet kurumunun), rejimin ayrılmaz bir parçası olmasından ötürü kapitalizm ile sosyalizm arasında «ara» konumda. İkincisi, ara rejim «aşağı - orta - sınıf»ın ve varlıklı köylülerin çıkarlarını, yani «yukarı sınıflar» (sermaye çevreleri ve «feodalizmin kalıntıları») ile «aşağı sınıflar» (yoksul köylüler, tarım emekçileri ve kentlerdeki yoksul kitleler) arasında «ara» durumunda olan katmanların çıkarlarını temsil etmekte. Son olarak, ara rejim «tarafsız ve bağlantısız» olma eğilimi nedeniyle Batı ile Doğu blokları arasında «ara» durumunda; bu nitelik ilk ikisinin uluslararası düzeydeki tamamlayıcısı durumunda olup diğerleri gibi özsel değil [156].

Ara rejimin ortaya çıkmasındaki ana koşul, bağımsızlık elde edildiğinde büyük sermayenin önemli ölçüde yabancı denetiminde bulunması, yerli kapitalistlerin katılımının oldukça sınırlı kalmış olması. Gelişmiş bir yerli burjuvazinin yokluğuna ilişkin bu içsel koşuldan ayrı olarak iki dış etken ara rejimin ortaya çıkmasına katkıda bulunmakta : Birincisi, gelişmiş kapitalist ülkelerde de devletin ekonomide oldukça önemli bir rol oynaması nedeniyle bunların, azgelişmiş ülkelerdeki devlet müdaheleciliğine göz yumacaklarının varsayılması. İkincisi, sanayileşme için gereksinim duyulan yabancı sermayenin yalnızca gelişmiş kapitalist ülkelerden değil, sosyalist ülkelerden alınan krediler yoluyla da sağlanabileceği ve bu yolla dışa bağımlılığın azaltılabileceği beklentisi [157].

Ara rejim ortaya çıktıktan sonra aşağı - orta - sınıfın iktidarda kalabilmesi için : (i) yalnızca siyasal değil, ekonomik özgürlük de sağlanmalı, yani yabancı sermayeden bir ölçüde bağımsızlık kazanılmalı; (ii) bir toprak reformu programı uygulamaya konmalı; (iii) ekonomik bü-

(156) Skouras (1978a), s. 631.
(157) Kalecki (1972), s. 162.

yümenin sürekli olması sağlanmalı. Bu koşulların önemi, ara rejimin sınıf çözümlemesi bağlamında daha açık olarak görülebiliyor: Aşağı - orta - sınıfa ve varlıklı köylülere saldırılar, «...tepeden, yabancı sermaye ve feodal toprak sahipleri ile ittifak içerisinde bulunan yukarı - orta - sınıftan; tabandan, küçük toprak sahipleri ve topraksız köylüler ile kentlerdeki yoksul kitlelerden» gelmekte. Bu çözümleme çerçevesinde ilk iki koşulun «tepeden» gelen saldırıları etkisiz kılmaya yönelik olduğu görülüyor. Bu çizgide Kalecki, toprak reformu yoluyla feodal toprak sahiplerinin siyasal etkinliklerinin kırıldığını söylüyor. Ancak, büyük sermaye ile nasıl başa çıkılacağının yönetici sınıfın ideolojisinden çok, sermaye çevrelerinin gücü tarafından belirlendiğini öne süren yazara göre:

> «Varolan ekonomik koşullar göz önüne alınmadan bir Nehru'nun, bir Nâsır'dan daha 'sosyalist' olacağı beklenebilir. Ancak, bağımsızlığın kazanıldığı dönemde Hindistan'daki sermaye çevrelerinin Mısır'dakinden çok daha güçlü olmasından ötürü durum, tam tersi olmuştur» [158].

Üçüncü koşul (sürekli bir ekonomik büyümenin sağlanması) ise ara rejimin temel mantığını sağlar gözükmekte; çünkü, böyle bir büyümenin düşleri ve beklentilerinin, ara rejimin ortaya çıkmasını meşru kıldığı belirtiliyor. Ara rejimin sınıf çözümlemesi, yönetici sınıfa *tepeden* ve *tabandan* gelen saldırılar sonucu ara rejimin «genelde anti - kapitalist, anti - feodal ve anti - büyük sermaye, aynı zamanda anti - emekçi sınıfı ve anti - yoksul» [159] olduğu biçimindeki çok ilginç bir yoruma götürüyor.

(158) Aynı yerde, s. 165.
(159) Namboodiripad (1973), s. 2133.

Williams, ara rejim kavramına farklı bir yorum getirmeye çalışıyor. «Aşağı - orta - sınıf»ın ordu kanalıyla devleti eline geçirerek üretim araçlarının büyük bir bölümünü denetlemesine ve yatırımların çoğunluğunu gerçekleştirmesine karşın sanayi ve tarımda özel mülkiyetin varlığını kabul eden bir devlet oluşturduğunu belirten yazar, «Böyle 'başarılı' bir geçişin iki örneğini gördük : her ikisi de 1920'lerde 'ara' evrede olan ve sırasıyla sosyalist ve kapitalist gelişmeye geçen Sovyetler Birliği ve Güney Afrika», demekte [160]. Williams'ın ara rejimden, sanayileşmiş topluma geçişteki *ara evreyi* anladığı görülüyor. Yazara göre ara rejimler, henüz sanayileşmemiş, ancak sanayileşme yolunda olan ülkeleri kapsıyor; bu çerçevede ara rejimin ayırdedici özelliği, henüz «başarılı» sonuçlar vermemiş sanayileşme çabası olmakta. Skouras ise, Williams'ın savının tersine, başarılı sanayileşmenin ara rejimin sonunu getirmediğini, böyle bir rejimin varlığı için başarılı sanayileşmenin zorunlu bir koşul olduğunu belirtiyor :

> «...bir 'ara rejim', gücünü başarılı sanayileşmenin olmayışından almaktan çok, varolmak için sanayileşmeye gereksinim duyar. Kalecki'nin bakış açısından başarılı sanayileşme, 'ara rejim'in eriyip gitmesini ifade etmez, süregelen varlığı için genellikle özsel olan bir yeniden - üretim koşulu oluşturur» [161].

Bu tartışmanın uzantıları, ara rejimin doğasına ilişkin kuramsal bir sorunu gündeme getirmekte. Burada sanayileşme olgusu, bu geçici yönetim biçiminin kendisini yeniden üretebilmesi için bir önkoşul olarak sunulmakta, bu yeniden - üretim süreci ise söz konusu rejimlerin «ara» niteliği ile çelişik gözüken bir belirsizliğin ifa-

(160) Williams (1978), s. 658.
(161) Skouras (1978b), s. 665-66.

desi olmakta. Başka bir deyişle, bu geçici rejim kendisini yeniden üretiğinde, «kalıcı» olmayacak mıdır? Bu belirsizliğe ilişkin olarak, geçiş dönemlerinde devletin temel işlevinin, yani toplumsal durağanlığın korunması işlevinin göz önüne alınmasıyla bu dönemleri niteleyen özgül tarihsel koşulların süregelen varlığını açıklama konusunda karşılaşılan güçlüklere önemli ölçüde açıklık getirilebileceği söylenebilir.

İncelediğimiz dönemlerin tümünde yabancı sermayenin boyunduruğundan bir ölçüde kurtulunduğu, bir toprak reformu programının uygulamaya konduğu ve önemli ölçüde ekonomik büyüme sağlandığı göz önüne alındığında, «ara rejim» sınıflandırması ilk bakışta bu dönemler için uygun gözüküyor. Örneğin, Fitzgerald'a göre Peru, bu modele tam olarak oturmakta, bu formülasyon «Peru örneğinde ortaya çıkan görünüşte tutarsız özellikleri uyumlu bir çerçeve içerisinde birleştirmektedir» [162]. Yazara göre Peru devleti, önceki seçkinlerin başaramadığını, yani hızlı bir sanayileşme sağlamak ve yabancı sermayeye olan bağımlılığı azaltmak yoluyla toplumdaki «orta tabakaların» çıkarlarını korumak görevini yerine getirebilmek amacıyla ülke içindeki sermayeyi devralmıştır. Yazar, 1952 - 66 döneminde Mısır'ın, Peru ile ilginç koşutluklar gösterdiğini, çünkü Mısır rejiminin başlıca üretim sektörlerini devralması, yabancı sermayeyi dışlaması ve toprak reformu yapması sonucunda Velasko rejimine çok benzer bir durumun ortaya çıktığını belirtiyor [163].

«Ara rejim» kavramından yararlanan çözümlemelerin geçerliliği, bu kavramın açıklayıcı olabilme niteliği-

(162) Fitzgerald (1976c), s. 98.
(163) Fitzgerald (1976a), s. 14.

ne bağlı. Şu anki biçimiyle bu kavramın kullanılışındaki belirsiz durum (örneğin, benzer özellikler gösteren ülkelerden bazıları «ara rejim» olarak nitelenirken diğerlerinin bu kavramın kapsamı dışında tutulması) bu kavramı, betimsel olmaktan kurtaramıyor. Ara rejim tezinin görünürdeki en belirgin yetersizliği, başat üretim tarzını ve bu tarzla örtüşen devlet tipini —ya da biçimini— belirlemek yönünde herhangi bir çaba gösterilmemesi. Bu bağlamda ara rejimin özgül bir «devlet biçimi» mi, yoksa yalnızca bir «rejim biçimi» mi olduğunun saptanması gerekiyor *. Ancak bu noktadan sonra bu kavramın açıklayıcı bir kategori olup olmadığının tartışmasına girişilebilir.

Genelde «ara rejim» kavramı, daha geniş içerikli bir kavram olan «devlet kapitalizmi» ile ilişkilendiriliyor. Devlet kapitalizmi tezi, azgelişmiş ülkelerin incelenmesinde giderek daha yaygın olarak kullanılan bir kavram durumuna gelmekte.

c. «Devlet Kapitalizmi»: Devlet kapitalizmi kavramı günümüzde, birbirinden çok farklı ülkelerin çözümlemesinde kullanılıyor. Bu kavramın gerek azgelişmiş ülkeler, gerek gelişmiş Batılı ülkeler ve sosyalist ülkelerin incelenmesinde yaygın olarak kullanıldığı görülüyor. Böylesine geniş bir kullanımı bulunması, yani egemen üretim ilişkileri açısından birbirinden nitel farklılıklar gösteren ülkelerin incelenmesinde kullanılması, bu kavramın geçerliliğine gölge düşürmekte. Bu kavramın hem kapitalist hem de sosyalist ülkelerin çözümle-

(*) Poulantzas, bunlar arasında bir ayrım yapılmaması durumunda iktidar blokundaki sınıf gruplaşması ile siyasal plâtformdaki parti ilişkilerinin birbirine karıştırılabileceği konusunda uyarıda bulunuyor (Poulantzas, 1973 : 318).

melerinde kullanılması, Dupuy ile Truchil'in endişelerini şöyle dile getirmelerine yol açıyor :

> «Tüm dünyaya devlet kapitalisti denmedikçe (ki herhangi birinin bunu savunacağını sanmıyoruz) devlet kapitalizminin, kapitalizm ve sosyalizm karşısındaki belirgin özelliklerini ortaya koymak, güç olmaktadır» [164].

Devlet kapitalizmi tezi öncelikle, çağdaş azgelişmiş ülkelerde gözlenen artan devlet müdaheleciliğine açıklık getirebilmek amacıyla kullanılmakta. Bu açıdan devlet kapitalizmi kavramı, «kapitalist olmayan yol» tezine de bağlanabiliyor : Bu kavramın savunucuları devlet kapitalizmini, azgelişmiş ülkelerce bağımlılığa karşı verilen «anti - emperyalist» mücadelenin, «sosyalist olmayan» bir almaşık doğrultusunda aldığı biçim olarak görmekteler. Bu yolun izlenmesinin önkoşulu, yabancı sermaye denetimindeki sanayinin devletleştiirlmesi : Bu toplumlarda sermaye birikiminin gerçekleştirilmesi ancak devlet kanalıyla sağlanabileceği için yabancı şirketlerin devletleştirilmesi, devlet - güdümlü birikim için ekonomik bir gereksinme durumunda. Bu çerçeveyi Petras, şöyle tamamlıyor :

> «Devletleştirme süreci kanalıyla daha önceden yabancı firmalarca denetlenen kaynakların ve sermayenin 'ulusal' gelişme ereğiyle bütünleştirilmesi yoluyla burjuva - ulusal devriminin temel öğelerinden biri olan ulusal bir ekonominin oluşturulması sorununun üstesinden gelinmektedir» [165].

Devlet kapitalizmini benimseyen rejimlerin ulusal bir ekonomi yaratmaktaki kararlılıkları, genelde, önceki sanayileşme programlarının başarısızlığına bir tepki ola-

(164) Dupuy ve Truchil (1979), s. 1.
(165) Petras (1977), s. 7.

rak yorumlanıyor, bu başarısızlık da sanayileşmenin dıştan - güdümlü niteliğine bağlanıyor. Bu çerçevede devlet kapitalizmine, azgelişmiş ülkelerde sanayileşme olanaklarını büyük ölçüde artıran ve bu yolla söz konusu ülkelerin, dünya ekonomisine olan bağımlılıklarını azaltabilmelerini sağlayan bir olgu gözüyle bakılmakta.

Petras, «devlet kapitalizmi» kavramının, «devlet müdaheleciliği» olgusuyla karıştırılmaması gerektiğini söylüyor: Devlet kapitalizminin gündemde olduğu rejimlerde devlet, üretken ve kârlı firmaların sahibi olarak, özel sektörün yerine geçmekte. Devletin ekonomiye müdahelesine ilişkin olarak ise Aksoy, sermaye birikimi sürecine müdahele ile artığın bölüşüm sürecine müdahele arasındak iayrımın önemine değinmekte. Bu müdahelelerin son derece farklı nitelikte olduğunu vurgulayan yazar, sermaye birikimi sürecine yapılan müdahelenin yeni bir sınıf yaratabileceğini, bölüşüm sürecine yapılan müdahelenin ise ancak varolan bir sınıfı güçlendirebileceğini ya da güçsüzleştirebileceğini belirtiyor[166].

Genelde, akademik çevrelerde, devlet kapitalizmi tezini azgelişmiş ülkelerin çözümlemelerinde kullanmak yönünde yaygın bir eğilim gözleniyor. Bu eğilimin dönemlerimiz üzerindeki yansımalarına değinerek incelediğimiz geçiş evrelerinde devlet kapitalizminin varlığından söz etmenin ne ölçüde açıklayıcı olabildiğini ortaya koymaya çalışacağız.

i. Ele Aldığımız Dönemlerde «Devlet Kapitalizmi»: Devletin yönlendiriciliği altında ekonomik gelişme sağlama yönündeki kararlılık, devletçilik dönemini inceleyenlerin zihinlerinde çoklukla devlet kapitalizmi olgusunu

(166) Bkz. Kongar (1977), s. 118'deki tartışmalar.

çağrıştırmakta. Bu çizgide, devletçiliği devlet kapitalizmi ile özdeşleştirmek ya da bir yolla ilişkilendirmek yönünde yoğun bir çaba göze çarpıyor. Ne var ki, bu bağlamda getirilen farklı yorumlar, hem devlet kapitalizminin hem de devletçiliğin niteliği konusunda belirsizliklere yol açıyor.

Herslag, devletçiliği devlet kapitalizmi ile özdeşleştirmekte. Yazar, devlet kapitalizmini, ekonomide kamu sektörünün giderek etkinliğini artırmasına karşın özel sektörün çıkarlarına ilişilmemesi biçiminde yorumluyor. «Devlet kapitalizmi» kavramının, (tanımlamaya gerek görmediği) «devlet sosyalizmi» ve «sosyalist devlet» kavramlarından farkını ortaya koyabilmek için yazar, devletçilik dönemine gönderme yaparak şunu söylüyor:

> «Ekonominin geniş sektörlerini devlete devretmesine karşın aynı zamanda özel sermayenin ekonomik etkinlik alanlarını da koruyan, kırda ve kentte özel mülkiyet (kurumuna) dokunmayan devletçi rejimiyle Türkiye, önemli ölçüde devlet kapitalizmi ile özdeş olmuştur» [167].

Cohn, devletçiliğin en belirgin özelliğinin özel sermayenin korunması değil, devlet kapitalizmi ile sanayileşme süreci arasındaki ilişki olduğunu belirtiyor. Yazara göre,

> «Rus deneyiminden etkilenmesine karşın devletçilik, özünde, Türk liderlerince elverişsiz koşullar karşısında ülkenin sanayileşmesini sağlamaya duyulan gereksinime, yerli ve yabancı bir yanıttır... Devletçilik, sosyalizme eşitlikçi bir ideal olarak bağlanılmasını değil, devlet kapitalizminin sanayileşme hızını artıracağı beklentisini ifade etmektedir» [168].

(167) Herslag (1959), s. 90.
(168) Cohn (1970), s. 11-12.

Karpat, devletçiliğin devlet kapitalizmi ile özdeş olmadığını, çünkü devletin, özel sermayeye benzer bir biçimde, yerli pazarları ve kaynakları sömürmek yoluyla sermaye birikimini gerçekleştirdiğini söylemekte. Karpat'ın, devlet kapitalizmini, devletin ekonomiye özel sermayenin gözlükleriyle bakması biçiminde yorumladığı görülüyor[169].

Sunar da devlet kapitalizminin varlığından söz etmekle birlikte bunu devletçilik ile özdeşleştirmiyor. Yazara göre «devlet kapitalizmi», Türkiye için önemi en açık bir biçimde bürokrasi ile toplumsal seçkinler, ticaret burjuvazisi ve toprak ağaları arasındaki ittifakla görülen özgül bir kavram. Devlet kapitalizmi ne tam anlamıyla devletçi, ne de bağımsız bir pazar ekonomisi olan karma bir sistem. İttifakın kendisi de bir uzlaşma olduğundan, bu ittifaktan doğan ekonomik sistem de bir uzlaşma niteliğinde[170]. Bu savdan ortaya şu çıkıyor: Söz konusu ittifak ancak devletçiliğin, pazar ekonomisi ile uzlaşabilmesi için *yumuşatılması* yoluyla korunabilmiş, sonuçta devlet kapitalizmi ortaya çıkmıştır. Bunun uzantısı olarak da şu söylenebilir: Tam anlamıyla uygulanacak bir devletçilik, devlet kapitalizmi ile özdeş olmayacak, çünkü devletçi siyasaların (ekonomiye müdahele açısından) devlet kapitalizminin siyasalarından çok daha *katı* bir uygulaması olacaktır.

Devletçilik dönemine ilişkin çözümlemelerinde Berberoğlu, devlet kapitalizminin varlığını veri olarak almakta ve bu kavrama açık bir tanım getirmemekte. Satır aralarında yazarın devlet kapitalizmini, cılızlığından ötürü yerli burjuvazinin üstlenemediği sermaye birikimi

(169) Karpat (1973), s. 70.
(170) Sunar (1974), s. 78.

sürecindeki ve sanayileşmedeki öncü rolün, devletçe üstlenilmesi olarak gördüğü anlaşılıyor. Yazar, bir noktada, devlet kapitalizmi çizgisindeki rejimin programına karşı toprak ağası - tüccar - din adamları ittifakının, küçük burjuvazinin (Kemalist devlet bürokrasisinin) yönetimine kafa tutabilen başlıca toplumsal gücü oluşturduğunu belirtmekte. Bu çerçevede devlet kapitalizmine, devlet aygıtı yoluyla küçük burjuvazinin yönetimi olarak baktığı anlaşılan yazar, şunu ekliyor:

> «...Bu kafa tutma birçok biçim almakla birlikte, özünde, toprak ağalarının... yaygın feodal yapıları ve sonuçta bunların Anadolu'daki köylü kitleleri üzerindeki denetim ve egemenliğini zayıflatacak olan kapitalist gelişmeye set çekmeleri anlamına gelmekteydi» [171].

Bu çözümlemeden Türkiye'deki devlet kapitalizminin, kapitalist üretim tarzını pekiştirmeyi amaçladığı sonucu çıkıyor. Ne var ki, Türkiye'nin kapitalist bir çizgide gelişmesinin toprak ağalarınca engellendiği görüşünü taşıyan Berberoğlu, devlet kapitalizmi «deneyimini» sonuçları açısından doyurucu bulmamakta. Türkiye örneği konusundaki kötümserliği de yazarı, Üçüncü Dünya ülkelerinde devlet kapitalizmi çizgisindeki gelişmenin uzun dönemde yaşama olasılığı bulunan bir gelişme biçimi olmadığı yargısına götürüyor [172].

Mısır rejiminin de devlet kapitalizmi bağlamına oturtulmaya çalışıldığı görülmekte. Bu çerçevede Cooper, rejimi, devlet kapitalizmi çizgisinde yarı - halkçı bir yönetim biçimi olarak tanımlıyor ve ulusal gelirin, birkaç «sömürücü kapitalist»in dışında tüm kesimlere bölüştürülmesinin öngörüldüğünü belirtiyor. Yazara göre yatı-

(171) Berberoğlu (1980), s. 104.
(172) Aynı yerde, s. 115.

rım siyasaları, hızlı bir sanayileşme öngördüklerinden, «yeğinlikle geliştirmeci»dirler; tüketim siyasaları, yaşam düzeyinin hızla yükseleceği konusunda güvence verdiklerinden, «yeğinlikle halkçı»dırlar. Tüm bunlar devlet kanalıyla yönlendirilerek devlet bir «süper-kapitalist» durumuna gelecektir [173]. Dolayısıyla burada devlet kapitalizmi, devletin ekonomideki *en güçlü kapitalist* olması ile tanımlanıyor.

Hüseyin, mısır rejiminde Bonapartist bir unsur görüyor ve devlet kapitalizmi tezi çerçevesinde devletin bu anlamda bir özerklik elde ettiğini belirtiyor. Yazar, Nâsır döneminde devlet gücünün «görece bağımsızlığı» * nın, birbirini izleyen siyasal dengesizlik dönemlerinden kaynaklandığını öne sürmekte: 1950'lerin başında devlet gücünün görece özerkliği, toplumsal hareketleri bastırabilmiş olmasından kaynaklanıyor. Ancak, bu durum, 1950'lerin ortalarına gelindiğinde değişmiş ve rejim, bu yıllarda emekçi sınıfının yoğun desteğini kazanmayı başarmıştır. 1960'ların başında devletin özerkliği, ortaya çıkmakta olan «devlet burjuvazisi»nin, rejimin siyasal yetkesini köprüyü geçene kadar kabul etme zorunluluğuna dayanmıştır. 1960'ların ikinci yarısında ise toplumsal konumunu pekiştiren «devlet burjuvazisi»nin, hızlandırılmış sanayileşme siyasalarını frenlemek için harekete geçmesi nedeniyle devletin görece özerkliği azalmaya başlamıştır [174]. Bu çerçevede, sözü edilen burjuvazinin giderek artan etkinliği karşısında devletin görece özerkli-

(173) Cooper (1979), s. 482.

(174) Hussein (1977), s. 110-11.

(*) Burada, önceki sayfalarda tartışılan terminolojik belirsizlik bir kez daha karşımıza çıkıyor. Yukarıda «bağımsızlık» terimi kullanılmakla birlikte bu, «özerklik» ile eşanlamlı.

ğinin de ters orantılı olarak gerilediği biçiminde bir yargı ortaya çıkıyor.

Hüseyin'in sözünü ettiği özerklik olgusu, yazarın araççı yaklaşımı ile birleştiğinde, Mısır toplumunda kapitalist üretim tarzının egemen olduğu yönünde bir yoruma yol açıyor ve bu çerçevede çözümlemeleri, Bonapartist bir modele doğru kayıyor. Devlet kapitalizmi tezini benimsemesinin de Bonapartizm bağlamında yer aldığı görülen Hüseyin, şunları söylüyor:

> «Devlet gücünün, egemen olan kesimler ve sektörlerden görece bağımsızlığının nesnel temeli, bu kesim ve sektörlerden hiçbirinin devlet gücünü eline geçirebilecek durumda olmamasında yatmaktadır. Bunların arasındaki çelişkiler, bu çelişkilere ardıl çözümler getirebilecek nitelikte olan ve Mısır'da devlet kapitalizmi altında kapitalist üretim tarzının görece pekiştirilmesine yönelik güçlü bir devletin varlığını gerekli kılmaktadır» [175].

Devlet kapitalizmi tezi, Peru toplumuna ilişkin olarak da kullanılmakta. Örneğin, Pompermayer ve Smith'e göre Peru rejimi, «anti oligarşik» ve «anti-kapitalist» niteliklerinden ötürü devlet kapitalizmine doğru yol alıyor. Bu çerçevede yabancı sermayenin iç pazara katılmasına yalnızca, ya özel sektör ile ortaklık biçiminde, ya da devletleştirilen madencilik veya imalât sektörleri içerisinde izin verilmekte. Bu yolla Peru deneyiminin hızla devlet kapitalizminin bir *çeşidine* dönüştüğü söyleniyor [176]. Bu savdan, farklı çeşitlerine göre devlet kapitalizminin biçim değiştirebildiği sonucu çıkmakta.

---

(175) Aynı yerde, s. 112.

(176) Pompermayer ve Smith (1973), s. 114.

Devlet kapitalizmi olgusunun bir başka yorumu, Peru rejimini «organik - devletçi» olarak niteleyen Stepan tarafından getirilmekte. Yazar, şunları söylüyor :

> «Rejim, toplumun örgütsel ilkelerine ilişkin olarak hem 'birey' üzerindeki liberal vurguya, hem de 'sınıf' üzerindeki Marksist vurguya açıkça karşı çıkmıştır. Sorumluluğu paylaşan, katılımcı ve kendi kendilerini yöneten grupların başrol oynamasının öngörüldüğü sivil toplumun çatışmasız, işlevsel bütünlüğünün erek olarak alınması nedeniyle imgelem, 'organik' idi. Seçkinlerin, bu işlevsel bütünlüğün kendiliğinden sağlandığı inancını değil, gücün, akılcı seçim ve kararların ve gerektiği yerde de devlet seçkinlerince sivil toplumun temelden yeniden inşa edilmesinin zorunlu olduğu görüşünü taşımaları nedeniyle rejim, 'devletçi' idi. Böylelikle sivil toplumun organik bütünlüğü, toplumsal kuruculuğu kamu görevlilerinin üstlenmesi ile sağlanabilecekti; bundan ötürü rejimin yönetim modeli, 'organik - devletçi' idi» [177].

Trimberger de, özellikle Mısır ve Peru'daki «tepeden devrimler»in, *bağımlı* bir kapitalist ekonomiyi *özerk* bir devlet kapitalizmine dönüştürmeyi amaçladığını belirtmekte. Yazara göre, her iki rejim de özel sermayeden öğeler içeren devlet kapitalizmi çizgisindeki ekonomiler öngörmüşlerdir. Devlet kapitalizmi pazarı ve üretim sistemini değiştirmiş, ancak özel kârı, pazarı ve emeğin çalışma koşullarını ortadan kaldırmamıştır; devlet kapitalizmi bağlamında kâr, hem kamu sektöründe hem de özel sektörde başarının göstergesi olmayı sürdürmüştür [178].

Devlet kapitalizmi tezi akademik çevrelerden büyük destek görmekle birlikte eleştiriden de uzak kalmamak-

(177) Stepan (1978), s. 122-23.
(178) Trimberger (1978), s. 164.

ta. Örneğin Weeks, azgelişmiş ülkelerdeki hiçbir rejimin, 1968 yılında Peru'da işbaşına gelen rejim kadar yanlış değerlendirilmediğini belirterek şunu söylüyor:

> «...Burjuvazinin bu diktatörlüğü, bir 'geçiş' rejimi biçiminde sınıf güçlerinden 'bağımsız' ve yeni bir birikim tarzını ('devlet kapitalizmi'ni) ortaya atıyor olarak tanımlanmaktadır. Bu kavramdan her ne kastediliyorsa, bunun Peru'da bulunmadığı açıktır» [179].

Peru'da kapitalizmin, kapitalizm - öncesi üretim ilişkilerine egemen olmaya başlaması sırasında kendi yönetimini kurabilmek için devletin *güçlü koluna* gereksinim duyduğunu belirten Weeks, Dore ile birlikte, bu görüşe destek arama yönünde Marx'ın şu ünlü sözlerine gönderme yapıyor:

> «...Devlet gücü, toplumdaki yoğun ve örgütlü güç ... feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş sürecini bir sera tarzında hızlandırır ve ... geçişi kısaltır. Güç, yeni bir topluma gebe olan her eski toplumun ebesidir. Bizzat kendisi ekonomik bir güçtür» [180].

Ne var ki, bu sözler ile Peru toplumu arasında kurulmaya çalışılan koşutluk, inandırıcı olmaktan uzak. Yazarlar, 1968 öncesi Peru'yu (burjuvazinin kapitalizm - öncesi sınıflar ile ittifak içerisinde yönettiği belirtilmesine karşın) kapitalist olarak görmemekte, 1968 darbesi sonrasındaki Peru'yu ise kapitalist olarak nitelemekteler. Bu çözümlemenin güçsüzlüğü, *rejimdeki* değişikliğin, devletin *biçimindeki* bir değişiklikle karıştırılmış gözükmesinden kaynaklanmakta. Bu çizgi bizleri, 1968 darbesi sonucunda devletin bir anda nitelik değiştirdiği ve kapitalist devlete dönüştüğü biçiminde bir yoruma götürüyor.

---

(179) Weeks (1976), s. 57.
(180) Bkz. Weeks ve Dore (1977), s. 13.

Çözümlemelerini bu çizgide sürdüren Weeks ve Dore, 1968 yılından bu yana Peru'nun ulusal burjuvazisi * ile yabancı sermaye arasındaki ilişkinin bir mücadeleden çok işbirliği biçiminde geliştiğini, bu durumun da emekçi sınıfının «anti-emperyalist» mücadelede ulusal burjuvazi ile ittifak içerisine girme olasılığını kısıtladığını belirtmekteler. Bu yargı, böyle bir ittifakın gerçekleşme olasılığının, kısıtlanmış olmasına karşın, *bulunduğunu* ifade etmekte. Yazarların çözümlemeleri, bağımsızlığın kazanılmasından sonra ulusal burjuvazinin yabancı sermayeye karşı yürütülen mücadelede bundan böyle yer almayacağı öngörülen sömürge-sonrası devlet tartışmalarından bu noktada ayrılıyor. Tezel'in bu konudaki görüşü oldukça ilginç: «Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'nın sonraki tarihi, sömürgecilik sonrası dönemlerde azgelişmiş-çevre alanlarda ortaya çıkacak olan 'ulusal' burjuvazilerin, metropol burjuvazileri ve antagonistlik ilişkilere girmesini zorunlu gören teleolojik modeli çürüten, önemli ve erken bir örnek oluşturmaktadır» diyen Tezel'e göre devletçilik döneminde anti-emperyalist bir gelişme dizgesi aramak, boş bir çaba [181].

Azgelişmiş ülkelerin çağdaş görünümlerini devlet kapitalizmi kavramına başvuru yoluyla açıklama yönündeki yaygın eğilime karşın bu kavramın ele aldığımız dönemler çerçevesindeki değerlendirmesi, devlet kapitalizminin ortak bir tanımı bulunmadığı gibi, hangi ölçütler temelinde devlet kapitalizminin varlığından söz edilebi-

(*) *Ulusal burjuvazi*, yazarlarca, üretken sermayeyi bir ülkenin ulusal sınırları içerisinde yatırıma dönüştüren kapitalistler olarak nitelenmekte. Bu tanım, kazançlarını bulundukları ülkede yeniden yatırıma dönüştüren çokuluslu şirketleri bile kapsar gözüküyor.

(181) Tezel (1977), s. 226.

leceği konusunda da bir belirsizlik olduğunu ortaya koymakta. Devlet kapitalizmi kavramının oldukça farklı tanımlar ve görünümlerde ortaya çıkması, özünde, bu tezi benimseyenlerin sorunsallarındaki farklılıklardan kaynaklanıyor. Azgelişmiş ülkelerdeki devlet müdaheleciliğini açıklamaya yönelik çabalar sırasında soruna farklı açılardan yaklaşılması, devlet kapitalizmi olgusunun farklı özelliklerinin vurgulanmasına yol açmakta. Kullanımındaki esneklik, devlet kapitalizmi tezinin betimsel kalmaktan kurtularak açıklayıcı bir nitelik kazanmasını engelliyor. Dupuy ve Truchil'in de dediği gibi, «Sosyolojiye ilişkin bir kavram olarak devlet kapitalizmi, şimdilik gereğinden çok kullanılmakta ve toplumsal çözümlemelerde yararlı olabilmesi için bir kavramın gerektireceği kuramsal gücü bulunmamaktadır. Bu yüzden devlet kapitalizmi, gevşek bir betimsel araç olarak değil, çözümleyici bir kategori olarak kullanılmalıdır» [182].

Devlet kapitalizmi tezinin temel güçsüzlüğü, «devlet kapitalizmi»nin hangi devlet biçiminde yer aldığı konusundaki kuramsal çabanın yetersizliğinden kaynaklanıyor. Bu kavramın çözümleyici ve açıklayıcı bir nitelik kazanması ancak azgelişmiş ülkelerdeki hem *devlet* sorununa, hem de *kapitalizm* sorununa açıklık getirilmesinden sonra söz konusu olabilecektir. Bu yapılmadıkça, azgelişmiş ülkelerdeki devlet müdaheleciliğine «devlet kapitalizmi» yaftası takmanın, tümüyle betimsel kalmaktan öte gidebileceği kuşkuludur.

ii. Bürokrasi Sorunu: «Devlet kapitalizmi» bağlamındaki tartışmalar içerisinde bürokrasi sorunu da sıklıkla gündeme gelmekte. Özellikle incelediğimiz dönemlere ilişkin olarak, devlet kapitalizmi çizgisinde geliştiği

(182) Dupuy ve Truchil (1979), s. 32.

öngörülen azgelişmiş ülkelerde bürokrasiye bir «sınıf» gözüyle bakılması, az rastlanılan bir durum değil. Bu eğilimin akademik çevrelerdeki yaygınlığı, oldukça şaşırtıcı.

Petras bürokrasiyi, Marx tarafından betimlenen sınıflara uygun düşmeyen bir «ara tabaka» olarak tanımlıyor. Bu tabaka, topluma kendi damgasını vurmakta. Yazarın deyişiyle bu, «(emekçilerden ve burjuvaziden ayrı) kendi siyasal - ekonomik tasarımı bulunan ve bağımsız bir sınıf olarak işlev gören, yatay ve dikey olarak bağıntılı, sınıf bilincine sahip bir tabaka» [183]. Bu çerçevede yazar, azgelişmiş ülkelerdeki devlet kapitalizmi çizgisindeki rejimlerde bürokratik tabakayı bir «sınıf» olarak nitelendiriyor.

Farsoun'a göre devlet kapitalizminin yeni kazandığı bir özellik, üretim araçları üzerindeki denetimlerinin, «aşağı toplumsal tabakalardan» daha iyi bir yaşam düzeyleri bulunmasının ve devlet aygıtındaki konumlarının, yukarı tabakalara daha kolaylıkla tırmanabilmelerini sağlamasından ötürü devlet bürokratlarının yeni bir kapitalist sınıfı, «bürokratik - burjuvazi»yi oluşturmaları [184].

Sorunsalının «bağımlılık» kuramları bağlamında yer alması nedeniyle Zegeye'nin çözümlemeleri, göreli olarak farklı. Yazara göre sömürgeci yönetim, Üçüncü Dünya toplumlarında siyasal ve ekonomik güçlerin olgunlaşmasına bilinçli olarak set çekmiş ve böylelikle bu toplumlarda «daha geleneksel türde yönetici sınıfların» ortaya çıkmasını engellemiştir. Siyasal bağımsızlığın kazanılmasından sonra metropol yöneticileri, bağımlılık ilişki-

(183) Petras (1977), s. 3.
(184) Bkz. Dupuy ve Truchil (1979), s. 8.

sinin sürebilmesi için ulusal yönetim güçlerini, bürokrasi içerisinde eğitilenlere devretmişlerdir; böylelikle, özel mülkiyeti bulunmamakla birlikte devlet aygıtını denetleme yoluyla devlete egemen olan yeni bir burjuva sınıfının ortaya çıkabilmesi için gerekli ortam hazırlanmıştır. Yazara göre, «bu yeni sınıf —küçük burjuva ya da, daha kesin olarak, *yönetsel burjuvazi*— çok geçmeden gücünün devleti denetlemekte yattığını anlamış ve bu nedenle toplumun her kesiminde devlet egemenliğini güçlü bir taraftarı olmuştur» [185].

Zegeye'nin, bürokrasinin toplumsal bir sınıf olma niteliğini devletin ekonomide başat bir rol oynamaya başlamasından *sonra* değil, *önce* kazandığı görüşünü taşıdığı söylenebilir. Gerçekten de yazara göre devlet, ancak bürokratların sınıf niteliği kazanmasından sonra ekonomide etkinliğini artırabilmiştir. Zegeye'nin savı, devletin giderek artan etkinliğini «yönetsel burjuvazi»nin kendi konumunu koruyabilme endişesine bağlamasından ötürü, oldukça güçsüz kalmakta. Sorun, bürokratların kendi konumlarını koruma çabaları değil, toplumsal durağanlığın korunmasında bürokratların oynamakta olduğu rolün önemi. İncelediğimiz dönemler açısından bu da, toplumsal güçlerin özgül dengesinin sürdürülmeye çalışılması anlamına geliyor.

«Güncel askerî darbenin, karar alma sürecinin askerî nitelikte olmasına ve kilit noktaların subaylarca denetlenmesine ilişkin kararlılığı, Peru ordusuna kendisini, devlete egemen olan bir süper-bürokrasiye dönüştürmek istemini ortaya koymaktadır» [186] diyen Einaudi'nin, bürokrasiyi bir sınıf olarak nitelemek yerine yalnız-

(185) Zegeye (1979), s. 52.
(186) Einaudi (1973) s. 313.

ca askerî - bürokratik aygıtın giderek artan rolüne dikkati çektiği görülüyor. Bu çerçevede, devletin giderek artan etkinliğine koşut olarak bürokrasinin genişleyen rolünün kendiliğinden bürokrasiyi bir sınıfa dönüştürdüğü biçiminde bir görüş ortaya atılmamakta, bunun yerine, bürokrasinin yeni konumunun, sözü edilen dönüşümü sağlayacak ortamı hazırladığı belirtilmekte.

Türkiye bağlamında Sunar, bürokratların toplumda kendilerine ekonomik çıkar sağlayabilmek için siyasal etkinliklerini kullandıklarını söylüyor. Yazara göre, bürokratların büyük bir çoğunluğu yalnızca ticaret burjuvazisine katılmakla kalmamış, kazançlarını ve nüfuzlarını toprak sahibi olmakta da kullanmışlardır; kendilerini ekonomik bir güç durumuna getirdikten sonra yönetsel mekanizmadaki konumlarından, toprakları ucuza kapatmak gibi daha öte kazanç sağlama yönünde yararlanmışlardır. Sunar, bunları, «devletçi burjuvazi» olarak isimlendiriyor.[187]. Söz konusu «devletçi burjuvazi»nin bir sınıf olup olmadığı sorusunu yanıtı, devletin bürokratların elinde bir «araç» olduğunu söyleyen Sunar'ın sözlerinde örtülü olarak verilmekte: Devleti bir araç olarak kullanan bürokratlar bir *sınıf* olarak nitelenmekle kalmıyor, aynı zamanda toplumdaki *egemen* sınıf olarak da niteleniyor.

Vatikiotis, Mısır'da askerî bürokratların yeni siyasal seçkinleri oluşturduğunu söylüyor. Trimberger'in çözümlemelerine benzer bir biçimde, 1952 darbesi öncesinde Mısır'daki yönetici sınıfın ya da doğrudan saray kökenli kişilerden ve varlıklı toprak sahiplerinden, ya da bu kişilere ekonomik ve toplumsal açılardan bağlı bürokratlardan oluştuğunu belirtmekte. Yeni askerî hükü-

(187) Sunar (1974), s. 78.

metin üyeleri ise, farklı sınıf bağlantıları bulunması nedeniyle, bir sınıf olarak değil, bir seçkinler grubu olarak değerlendiriliyor [188].

Koşut görüşler getiren Trimberger'in ayrılık noktası, kökenleri açısından yönetici sınıfın içerisinden gelmemelerinden ötürü bürokratların görece bir özerklik elde ettiklerini öne sürmesi: üretim araçlarıyla özgül ilişkileri «görece özerk» bürokratlara ayrı bir sınıf konumu sağlıyor, ancak üretim araçlarına sahip olmamalarından ötürü bunların egemen sınıf durumuna gelme olasılığı bulunmuyor. Bununla birlikte bürokratlar, devletin kaynakları üzerindeki denetimlerini, varolan toplumsal düzeni ortadan kaldırmak yönünde kullanabilmekteler. Bürokratların böyle bir eyleme yalnızca bunalım dönemlerinde geçecekleri belirtiliyor. Bunu yaparken de bürokratlar, sınıf mücadelesine sınıfsal güçlerin bir aracı olarak değil, bağımsız bir güç olarak girmekteler. Bu konuda Trimberger, şunu söylüyor:

> «Bunalım dönemlerinde sınıf güçlerinden dinamik olarak özerk duruma gelen görece özerk bürokratlar kendilerini, kapitalist dünya ekonomisi içerisinde başlı başına bir kapitalist sınıf anlamına gelecek yeni bir yönetici sınıfa dönüştürebilme yeteneğine sahiptirler» [189].

Trimberger, bu sınıfı isimlendirmek yönünde bir çaba göstermiyor. Böyle bir çaba, toplumsal bir tabakanın ortaya çıkarak, ekonominin devletleştirilen sektörü üzerindeki denetimi yoluyla kendisini «yönetsel burjuvazi»ye dönüştürdüğünü öne süren Chailand'da görülmekte [190]. Amin ise bu yeni sınıfı «devlet burjuvazisi» olarak

(188) Vatikiotis (1968) s. 370.
(189) Trimberger (1978), s. 174.
(190) Chailand (1977), s. 102.

isimlendirmek eğiliminde. Mısır'a ilişkin olarak yazar, şunu söylüyor :

> «Mısır'ın çağdaş tarihi, aşağı - orta - sınıfın yükselmesini yansıtmakta olup, belirli gruplar 1952 askerî darbesinden sonra yönetici sınıf durumuna gelerek yeni bir tür burjuvaziye, devlet burjuvazisine dönüşerek eski yönetici sınıfın, orta sınıf aristokrasisinin, yerine geçmişlerdir» [191].

Hüseyin, söz konusu «yeni» burjuvazinin *devlet burjuvazisi* olarak isimlendirilmesinin gerekçesini şöyle açıklıyor :

> «Devlet önemli ekonomik işlevler kazanmaya başladığında yönetici sınıfın yeni bir sektörü ... ortaya çıkarak, devlet mülkiyeti çerçevesinde kalmak kaydıyla, kitlelerin dolaysız sömürülmesi sisteminde yer alabilir. Bu durumda devlet aygıtının gerçek anlamda ekonomik işlevleri yönetici sınıfın, üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran sınıf içerisinden gelmeyen bir sektörünün yükselmesini sağlar ... Bu sektörü devlet burjuvazisi olarak isimlendirmemizin nedeni budur» [192].

«Devlet burjuvazisi» bir sınıf mıdır? Hüseyin, bu sorunun yanıtını açık bir biçimde ortaya koymakta :

> «Yeni toplumsal durumu, bir sınıf olarak devlet burjuvazisine ... kapitalist kârlar elde edebilmenin nesnel olanaklarını vermiştir. Kitleleri sömürme aygıtını devralarak, yani emekçi sınıfınca yaratılan artık - değer ile yabancı sermaye akımı üzerinde mutlak bir denetim kurma yoluyla, yetkin bir sömürücü sınıfa dönüşmüştür» [193].

Peru'ya ilişkin olarak Fitzgerald, rejimin, küçük burjuvazinin ordu kanalıyla eklemlenen (ancak devlet bü-

(191) Bkz. Abdel - Malek (1968), s. 369.
(192) Hussein (1977), s. 106.
(193) Aynı yerde, s. 188.

rokrasisi ile özdeş olmayan) yönetsel bölümünce desteklendiğini belirtiyor. Hem örgütlenmiş sermayeye hem de emeğe karşı çıkılması, özellikle sınıf mücadelesinin keskinleştiği dönemlerde rejimi çıkmaza sokmakta. *Gerçek* bir «devlet burjuvazisi» ortaya çıkmadıkça ya da örgütlenmiş emek ile ittifak yapılmadıkça bu durumun süreceğini belirten Fitzgerald'ın, Peru rejimini «ara rejim» olarak isimlendirmesinin bu bağlamda yer aldığı görülmekte: *gerçek* bir «devlet burjuvazisi»nin ortaya çıkması, ara rejimi sona erdirecektir [194].

Bu tartışmalar, azgelişmiş ülkelerde ya bürokrasi ile özdeşleştirilen ya da bir yolla ilişkilendirilen yeni bir yönetici sınıfın ortaya çıkmış olduğu yönündeki savların yaygınlığına dikkati çekmekte. Bu noktada bürokrasinin bir sınıf mı yoksa toplumsal bir tabaka mı olduğu tartışmasını yeniden uzun boylu ele almamızın pek bir anlamı yok. Önceki sayfalarda devletin, sermayenin yeniden - üretim süreci ve kendi maddî tabanı güvence altına alınmadıkça varlığını koruma olasılığı bulunmadığını, buna koşut olarak bürokrasinin de (egemen sınıfla sınıfsal bağlantısının niteliği *belirleyici* olmaksızın) devletin varlığını koruma yönünde işlev gördüğünü tartıştık. Burada asıl sorun, bu tabakaları sınıf kalıpları içerisine oturtabilmek için yeniden tanımlamak değil, bunların kendilerine özgü toplumsal niteliklerini ortaya koyabilmek.

«Devlet kapitalizmi» bağlamında bürokrasinin sınıf niteliği taşıdığına ilişkin görüşleri paylaşmadığımız gibi, bürokrasinin «devlet burjuvazisi» olarak nitelenebileceği fikrine de katılmıyoruz. Azgelişmiş toplumlardaki bürokrasinin, kendisini kapitalist bir sınıfa dönüştürebi-

(194) Bkz. Fitzgerald (1976b).

lecek bağımsız bir toplumsal - ekonomik tabanı bulunmamakta. Petras'ın da belirttiği gibi, bürokratların «...sahip oldukları mal - mülk, siyasal ve toplumsal güçlerine kıyasla ikincil kalmaktadır. Ellerindeki en önemli silâh, siyasal kapasitedir : (yani) devlet çarkını ellerine geçirebilme, toplumsal gücün dağılımını değiştirebilme ve ekonomiyi yeniden örgütleyebilme yetenekleridir» [195].

d. Gelişme Modelinin Niteliği : İncelediğimiz dönemlerde devletin doğasını açıklama konusunda «görece özerklik» kavramı, ne ölçüde yararlı olabilecektir? Bu dönemlerde devletin kapitalist niteliği tartışma konusu olduğundan devletin, özgül bir «güçler dengesi» nedeniyle elde ettiği görece özerkliğin, kapitalist devletteki Bonapartist eşdeğerine olan ilişkisi nedir? Eğer kapitalist devlete ilişkin çözümlemeler kullanılmayacaksa, bu durumda Poulantzas tarafından çizilen «görece özerklik» çerçevesine değinmenin ne gibi bir anlamı olacaktır?

Gündeme gelen bu soruların yanıtı, incelediğimiz dönemlerdeki rejimlerce öngörülen gelişme dizgesinde aranmalı. Söz konusu dönemlerde ortaya çıkan özgül güçler dengesinin izleri, bu toplumların benimsedikleri gelişme modeli içerisinde örtülü olarak görülebiliyor. İncelediğimiz dönemlerde görülen ortak bir özellik, tüm bu rejimlerce «ne kapitalist ne de komünist» olan «üçüncü» bir gelişme çizgisi izlendiği savı. Bu sav çerçevesinde söz konusu rejimler, ülke içerisinde geniş çaplı herhangi bir toplumsal çalkantının önüne geçilmesini öngörmekte, rejimlerin bu yöndeki endişeleri de her türlü sınıf mücadelesine karşı olmalarında somutlaşmakta.

i. «...ni capitalista ni comunista...» : Devletçiliğin *üçüncü* bir gelişme yolu olarak nitelenmesinin, genç Cum-

(195) Petras (1977), s. 7.

huriyette yaygın bir eğilim olduğu görülüyor. Devletçilikten neyin anlaşılması gerektiği, Atatürk tarafından şöyle ifade edilmekte:

> «Türkiye'nin tatbik ettiği Devletçilik sistemi XIX. asırdan beri sosyalizm nazariyecilerinin ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş Türkiye'ye has bir sistemdir... Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türk Vatanında asırlardan beri ferdî ve hususî teşebbüslerle yapılamamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi ve görüldüğü gibi kısa bir zamanda yapmağa muvaffak oldu. Bizim takip ettiğimiz yol, görüldüğü gibi, liberalizmden başka bir sistemdir» [196].

Kadro dergisi çevresinde toplanan bir grup aydın, devletçiliğin oldukça ilginç bir yorumunu sunmakta: Kadroculara göre Türk devrimi, tam anlamıyla benzersiz. «Klâsik» devrimler, ya burjuva ya da proleter devrimi olmalarından ötürü sınıf niteliği taşırken Türk devrimi sınıf çatışmalarının ürünü olmayıp, gelişmiş kapitalist ülkelerle sömürge veya yarı-sömürge durumundaki azgelişmiş ülkeler arasındaki bir çelişkinin ürünü. Çelişkinin niteliğindeki farklılıktan ötürü, bundan kaynaklanan ekonomik sistem de farklılık göstererek «ne kapitalist ne de komünist» olacak. Sınıf çelişkilerinin çok derin olmadığı Türk toplumunda sınıfların konumları bir anlamda dondurularak, bunların çatışma içerisine girebileceği bir ortam yaratılmayacak. Bu sistemin ekonomik siyasaları (hatta bazılarına göre sistemin kendisi) devletçilikten başka birşey değil [197].

Kadroculaların karşı çıktığı sınıf mücadelesi olgusu, en iyi ifadesini Atatürk'ün 7 Şubat 1923 günü Balıkesir'de Paşa Camii minberinden yaptığı konuşmada bulmakta:

(196) Afetinan (1973), s. 13-14.
(197) Boratav (1974), s. 208.

«...halkımızı gözden geçirelim. Biliyorsunuz ki, memleketimiz çiftçi memleketidir, o halde milletimizin azîm ekseriyeti de çiftçidir. Bu böyle olunca buna karşı büyük arazi sahipleri hatıra gelir. Bizde büyük araziye kaç kişi mâliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki memleketimizin vüs'atine nazaran hiç kimse büyük araziye mâlik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır.

Sonra san'at sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccarlar gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve atilerini muhafaza etmek mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farzettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç... Binaenaleyh, biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilâkis memleketimizde birçok milyonerlerin, hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız.

Sonra amele gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalathane ve saire gibi müessesat çok mahduttur. Mevcut amelemizin miktarı yirmi bini geçmez. Halbuki memleketi yükseltmek için çok fabrikalara muhtacız; bunun için de amele lâzımdır. Binaenaleyh tarlada çalışan çiftçilerden farklı olmayan ameleyi de himaye ve siyanet etmek icab eder.

Bundan sonra da münevverler ve ulema denilen zevat gelir. Bu münevverler ve ulemalar kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara terettüp eden vazife halkın içine girerek onları irşat etmek, yükseltmek ve onlara terakki ve temeddüne yol göstermektir.

İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh muhtelif meslekler erbabının menfaatleri yekdiğeriyle imtizaç halinde olduğundan onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve umumî heyetiyle hepsi halktan ibarettir» [198].

(198) Toprak (1977), s. 20-21.

Bu görüşe koşut olarak CHP'nin 1935 Programında halk, farklı sınıflara bölünmüş olarak değil, «işbölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia» olarak betimleniyor. Programda yalnızca sınıf mücadelesi kavramını ilke edinen örgütlerin varolma hakkı değil, sınıfların varolduğu fikri de yadsınmakta [199].

«Arap sosyalizmi» bağlamında Mısır rejiminin izlediği öne sürülen «üçüncü yol» da, rejimin her türlü sınıf mücadelesine karşı çıkma eğilimi ile yakından ilintili. Liderlere göre Mısır toplumu, daha önceden sömürülmüş ve dolayısıyla «yasal» olan çiftçiler, emekçiler, aydınlar, bürokratlar, sömürücü olmayan mülk sahipleri ve askerler gibi «sınıflardan» oluşacaktır; bu «üretken sınıflar» arasındaki her türlü mücadele ortadan kaldırılacaktır. «Kaçınılmaz ve doğal olarak» ortaya çıkacak biricik mücadele, «sömürülen sınıflar ile feodaller, sömürücü kapitalistler ve emperyalistler gibi bunları daha önceden sömürmekte olan sınıflar arasında olacaktır» [200].

Nâsır'ın gözünde emekçi sınıfı, «yaşamak için çalışmak zorunda olan herkesi» kapsamakta. Bu çerçevede Nâsır, şunları söylüyor :

> «Bugün aristokrasiden ve sahte-aristokrasiden devraldığımız çelişkilerin üstesinden gelmeliyiz... Bunlar bir yanda emekçiler için, öbür yanda da memurlar için ayrı birer sendika olduğunu söyleyerek bizleri fabrikalarda bölünmeye kadar götürmüşlerdir. Bu iki kesim arasında ne fark vardır? Emekçi çalışarak ücretini, memur da çalışarak maaşını almaktadır. Para alamazlarsa ay sonunda her iki kesim de aç kalır. Başka bir deyişle bunlar, her şeylerinde aynıdırlar» [201].

(199) Aynı yerde, s. 24.
(200) Dekmejian (1971), s. 137-38.
(201) Kerr (1962), s. 136.

Bu ilginç yaklaşım doğrultusunda hükümet siyasaları, emekçi sınıfının sınıf mücadelesi örgütlerini ortadan kaldırmaya yönelmişlerdir. Sonuçta hem emekçi sınıfını temsil eden partilerin, hem de sendikaların varlığına son verilmiştir. Abdülmâlik'in ifade ettiği gibi Sol, kendisini «toplama kampları» biçiminde birleştirmeye zorlanmıştır [202]. Dağıtılan sendikalar yerine, her meslek grubu için, liderleri hükümet tarafından atanan birer sendika kurulması yoluna gidilmiştir. Hüseyin'in, sınıf mücadelesi olgusunu ortadan kaldırmaya yönelik bu önlemlere ilişkin yorumu, şöyle :

> «Mısır'daki kapitalist gelişmenin temel savunma çizgisi kitlelerin ulusal düzeyde bağımsız bir siyasal güç olarak ortaya çıkmasını engellemek olduğundan, kapitalist üretim tarzıyla doğrudan ilintili sınıf mücadelesi fikrini, yani temel üretim araçlarını denetleyen sınıf ile bu sınıfça baskı altında tutulan ve sömürülen sınıflar arasındaki çatışma olgusunu halkın kafasından silip atmak, bir zorunluluk durumuna gelmiştir» [203].

«Arap sosyalizmi»nin bağlamı içerisinde ortaya atılan «sınıf farklılıklarının ortadan kaldırılması» sloganı bir yandan rejimin her türlü sınıf mücadelesine karşı olma eğilimini, öte yandan da «sınıfsız» bir toplum oluşturulabilmesi için, toplumun «üzerinde» olduğu öngörülen devlet gücünün zorunlu olduğunun kitlelere inandırılması çabasını yansıtıyor.

Peru'daki Velasko rejimi de, sınıf mücadelesinin yadsındığı bir çerçevede «üçüncü» bir gelişme yolu izlediği savında. Rejimin «üçüncü bir çözüm» arayışı ile Arjantin'de Peron'un *justicialismo* deneyimi arasında bir koşutluk kurmaya çalışan Jaquette, ekonomik düzeyde Pe-

(202) Abdel-Malek (1968), s. 379.
(203) Hussein (1977), s. 116.

ru'nun izlediği siyasaların, birçok azgelişmiş ülkenin «ne kapitalist ne de komünist» olan bir kalkınma yolu arayışını dile getirdiğini söylüyor [204].

1968 darbesinin liderlerinin, yaptıkları reformların «sosyal demokrasiye ve tam katılıma dayalı, ne kapitalist ne de komünist olan, çoğulcu ve insancıl bir toplum» [205] oluşturulmasına yönelik olduğu inancını taşıdıkları görülüyor. Bu tanım, Peru toplumundaki sınıfsal yapıyı gözardı etmekte. Rejimin her türlü sınıf mücadelesini yadsıma eğilimi, yeni sendikal örgütlenmenin başına getirilen Jose Segovia tarafından şöyle ifade ediliyor :

> «Sürtüşmeye yol açmayacak yapılar yaratmak istiyoruz. Emekçilerin, yapacakları herhangi bir grevin, kendilerine karşı yapılmış olduğunu anlayacakları bir noktaya ulaşmak istiyoruz. Yakın bir gelecekte sendikalaşma geleneğinin terkedilmeye başlanacağını sanıyorum; ancak bu, yalnızca yöneticilerin emekçiler ile geleneksel çatışmasının da ortadan kalkması sonucunda gerçekleşebilir» [206].

Bu çerçevede, tarım sektöründe büyük şeker işletmelerinin toprak reformunun kapsamı içerisine sokulması, bu işletmeleri siyasal niteliği bulunmayan işçi kooperatiflerine dönüştürme çabası olarak yorumlanıyor. Sanayi sektöründe hükümetin, sermaye dolaşımı üzerindeki denetimini azaltmak ve emekçilere yönetime katılma olanağı sağlamak yoluyla organik bir birlik oluşturmaya çabaladığı belirtiliyor. Zaman içerisinde bunun hem sermaye sahiplerinin «kapitalist dünya görüşünü», hem de emekçilerin sınıf bilincini azaltacağı beklentisi

(204) Jaquette (1972), s. 650.
(205) Cotler (1975), s. 68-69.
(206) Bkz. Stepan (1978), s. 120-21.

bulunmakta. Liderler, emekçileri hem sermaye sahiplerine hem de katılımcı yöneticilere dönüştürmeye yönelik yapısal değişimler sonucunda sınıf mücadelesinin başlıca aracı durumunda olan sendikaların «kuruyup gideceklerini» ummaktalar. Bu çerçevede, üretim araçlarına emekçilerin de ortak olmasının, burjuvazi ile proleterya arasındaki uzlaşmaş kutuplaşmayı yok ederek sınıfların varlığını ortadan kaldırılacağı öngörülüyor. «Burjuvazi ile geleneksel 'proleterya' arasındaki sürekli çatışma, her iki sınıfın çıkarlarının 'uzlaştırılması' yoluyla değil, tam mülkiyet ile tam mülksüzlük arasındaki mutlak kutuplaşmanın yok olması sonucunda ortadan kalkacaktır» diyen Delgado sözlerini, «...emekçilerin, üretim araçlarının yüzde ellisine sahip olmaları durumunda ne Marksist anlamdaki proleterya, ne de burjuvazi kalacaktır» biçiminde ilginç bir yargıyla noktalamakta [207]. Bu çözümleme, Dekmejian'ın Mısır bağlamında «orta sınıf devrimi»ne ilişkin görüşlerini anımsatıyor. Yazara göre «Arap sosyalizmi» kapitalistler ile varlıklı toprak sahiplerini «aşağı çekmek» ve emekçiler ile yoksul köylüleri «yukarı itmek» yoluyla herkesi *orta sınıfa* oturtmayı amaçlamakta [208].

«Ne kapitalist ne de komünist» olan *üçüncü* bir kalkınma yolu savının, tarihsel koşullarda ve uluslararası konjonktürde gündeme gelen değişimlere karşın Türkiye'nin ardından Mısır'da ve daha sonraları da Peru'da (ve diğer birçok azgelişmiş ülkede) ortaya çıkmasına rastlantı gözüyle bakılamayacağı, açık. Bu rejimlerin her türlü sınıf mücadelesine karşı çıkma yönündeki kararlılıkları, incelediğimiz dönemlerde bir güçler dengesinin

(207) Bkz. Cotler (1975), s. 69.
(208) Dekmejian (1971), s. 293.

bulunduğuna ilişkin savımız ile yakından ilintili : sorun, sınıf mücadelesinin tümüyle ortadan kaldırılması değil, toplumsal sınıfları denetim altında bulundurarak devletin korumaya çalıştığı duyarlı dengeyi bozabilecek güçteki bir sınıf çatışmasının önüne geçebilmek. Dönemlerimizi, özünde, bu savımız çerçevesinde değerlendirmekteyiz.

ii. Ele Aldığımız Dönemlerde Devletin «Görece Özerkliği» :

> «Bonaparte, 'burjuva düzeni'ni korumayı görev saymaktadır. Ancak, burjuva düzeninin gücü, orta sınıflarda yatar. Bu yüzden kendisini, orta sınıfın temsilcisi olarak görmektedir ... Aynı zamanda Bonaparte, kendisine, köylülerin ve genel olarak halkın temsilcisi, burjuva toplumunun çerçevesi içerisinde aşağı sınıfları mutlu kılmak isteyen biri gözüyle bakmaktadır» [209].

Bu çözümlemeden devletin, toplumsal sınıflardan bağımsız olduğu ve sınıflar - üstü bir konumu bulunduğu izlenimini vermek zorunda olmasından ötürü, yönetilen sınıfları da egemen sınıflar kadar temsil ediyor göründüğü sonucu çıkıyor. Dolayısıyla «sınıfsız toplum» savı, özünde, toplumsal durağanlığı olumsuz yönde etkileyebilecek herhangi bir sınıf çatışmasından kaçınmak için (burjuvazi de dahil olmak üzere) tüm sınıfların denetim altında tutulmasını yansıtmakta. Ele aldığımız rejimlerin bu yöndeki kararlılığı, devletin işlevini kapitalist bir sınıf yaratmak olarak niteleyen araççı görüşü çürütür nitelikte. Bu bağlamda Türkiye'deki devletçilik «deneyimi», güzel bir örnek oluşturuyor.

Türkiye'nin bir yandan Batı emperyalizmine karşı çıkarken öte yandan da Batılılaşmayı temel ereği olarak

(209) Marx (1972), s. 112-13.

alması, çelişkili bir durum olarak nitelendirilmemeli. Öngörülen bu türden bir gelişme dizgesinin mantığı, devletçilik dönemi üzerindeki etkinliği *bu boyutuyla* pek önemsenmeyen Kadro hareketinde yatmakta. Kadrocular, genelde, bir yandan Sovyetler Birliği'nin gelişme çizgisine yaklaşmayacak, öte yandan da Batı emperyalizmi içerisinde eriyip gitmeyecek bir gelişme modeli arayışı içinde (Latin Amerika'nın «bağımlılık kuramları»nı andırır bir biçimde), *ne kapitalist ne de komünist* olan farklı bir gelişme çizgisi düşlemekteler: Toplum, *kapitalist* bir çizgide gelişecek, ancak devlet bu gelişme sürecine ağırlığını koyarak hem özel girişimcilerin gelişmeyi baltalamasının önüne geçecek, hem de yabancı sermayenin ulusal kaynakları sömürmesini engelleyecek. Bu çerçevede özel sektör yalnızca devlet tarafından belirtilen belirli alanlarda etkinlik gösterebilecek, yabancı sermayenin gelişmesine de yalnızca sermaye birikimi sürecine katkıda bulunduğu ölçüde izin verilecek.

Bu bağlamda Devletçilik Türkiye'sinde devletin bilinçli olarak kapitalist sınıfın çıkarlarına yönelik siyasalar gütmek yerine devletin sermaye birikimini üstlenerek bunu, gelişme sürecini hızlandırmak amacıyla yatırımlara yönelttiği ortaya çıkmakta. Öngörülen gelişme modelinin başarısızlığa uğramasının nedenleri, devlet ile sınıf mücadelesi arasındaki özgül ilişkiden kaynaklanıyor: devlet, bu çerçevede, iktidar bloku içerisindeki çıkar çatışmalarının yer aldığı bir mücadele alanı oluşturmakta. Bu dönemde, varolan birden çok üretim tarzından hiç birinin toplumsal formasyona tam anlamıyla egemen olamaması ve buna koşut olarak iktidar bloku içerisinde hiçbir sınıfın veya sınıf bölümünün hâkim duruma gelememesi, açıkça, toplumdaki siyasal bir boşluğu niteliyor. Öne sürmüş olduğumuz gibi, devletçilik

dönemi öncesi sınıfsal yapının en belirgin özelliği, bir tarım - ticaret ittifakının topluma kendi damgasını vuramamış olması. Bu durum, Türkiye'de gündeme gelen toplumsal dengenin, varolan sınıfsal yapının çözülmesinden kaynaklanmadığını göstermekte.

Mısır ve Peru'da yerli sınıf tabanları göreli olarak gelişmiş bulunduğundan farklı bir durum ortaya çıkıyor ve bu toplumlarda görülen güçler dengesi, varolan sınıfsal yapının çözülmesinden kaynaklanıyor. Bu toplumlardaki sınıfsal yapı, büyük ölçüde uluslararası sermayenin değişmekte olan doğasına ayak uyduramamasından ötürü, varlığını sürdürememiştir. Genelde, uluslararası sermaye, başlangıçta önceliği altyapı yatırımlarına verirken Yirminci yüzyılın ortalarında birincil ilgi alanı, ithal - ikameci sanayilere kaymıştır. Uluslararası sermayenin günümüzdeki niteliği ise Cotler tarafından şöyle ifade edilmekte:

> «...kırk yıl öncesine kıyasla günümüzdeki emperyalizm yalnızca bağımlı ülkelerde sanayileşmeye karşı çıkmamakla kalmıyor, uluslararası kapitalizmdeki değişimlerin sonucu olarak, çevrede *(periphery)* sanayileşmeye izin veriyor, hatta yüreklendiriyor» [210].

Mısır ve Peru'daki askerî darbeler, bu toplumlardaki sınıfsal yapının, uluslararası sermayenin değişen niteliğine ayak uyduramamasından doğan (iktidar bloku içerisindeki) bir bunalım ile örtüşmekte. Sonuçta bu toplumlarda kapitalist üretim ilişkilerinin pekiştiği söylenebilmekle birlikte ordu, ancak, varolan yapının çözülmesi sonucunda iktidar bloku içerisindeki hiçbir sınıf veya sınıf bölümünün başat bir konuma geleme-

(210) Cotler (1975) s. 56.

mesinden kaynaklanan bir güçler dengesi ortamında harekete geçebilmiştir.

Özetle, incelediğimiz dönemlerin her birinde bir güçler dengesinin söz konusu olmasına karşın bu dengenin Türkiye'de kapitalist üretim tarzının tırmanışta olduğu bir dönemde güçlü bir sınıfsal yapının bulunmamasından, Mısır ve Peru'da ise varolan sınıfsal yapının çözülmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Peru'nun konumu, diğerlerinkinden çok daha karmaşık. 1960'lı yıllarda Peru'da kapitalist üretim ilişkilerinin egemenliğinden söz etmek, 1920'ler Türkiye'sine ve 1940'lar Mısır'ına kıyasla daha akla yakın. Peru örneğine Gramscigil bir açıdan yaklaşılarak, iktidar bloku içerisinde ortaya çıkan bir hegemonya bunalımı sonucunda egemen sınıfların kitleler üzerindeki meşruiyetini yitirmesinden doğan iktidar boşluğunu ordunun doldurması olarak bakılsa bile durum, Türkiye örneğinden oldukça farklı. Türkiye'de giderek belirginleşmekte olan kapitalist sınıfın topluma kendi damgasını vurması söz konusuyken Peru'daki iktidar boşluğu, güçlü bir sınıfsal yapının varlığını sürdürememesinden kaynaklanıyor. Bu bağlamda, Peru'da kapitalist bir sınıfın ortaya çıkışı değil, sanayi burjuvazisinin giderek güçlenme süreci söz konusu. Bu yüzden, bir geçiş evresinin tartıştığımız birtakım özelliklerini çok açık olarak yansıtmakla birlikte Peru örneğine, bir üretim tarzından öbürüne geçiş olarak bakmaktan çok, kapitalist üretim tarzının bir evresinden öbürüne geçiş olarak bakmak, daha anlamlı.

İncelediğimiz dönemlerde ortaya çıkan özgül güçler dengesinin niteliği, bu dengenin devlete kazandırdığı «görece özerkliğin» göz önüne alınmasını gerektirmekte, bu da, söz konusu dönemlerde devletin «kapitalist devlet»

olarak ele alınıp alınamayacağı sorununu yeniden gündeme getirmekte. Bu çerçevede Poulantzas'ı izleyerek, 1930'lar Türkiye'sini «henüz varolmayan» üretim ilişkilerine değinerek açıklamaya çalışmamız durumunda, üretim ilişkilerini *var edebilecek* tek güç durumunda olan devlete sınıfsal bir öznellik vermemiz ve buna koşut olarak bürokrasiyi bir *sınıf* olarak görmemiz gerekecek. Ne var ki, önceki sayfalarda tartıştığımız gibi, bürokrasinin «bürokrasi» olması nedeniyle değil, etkin bir toplumsal güce dönüşmüş olması nedeniyle bir sınıf oluşturduğu savı, kapitalist üretim tarzının egemenliğinden önce ekonomik ve siyasal düzeylerin kaynaşmışlığının, bürokrasiyi toplumsal bir sınıf konumuna yükselttiği çerçeveye oturmakta. Bu bağlamda, bürokrasiye bir sınıf niteliği kazandırdığı öne sürülen «henüz varolmayan» üretim ilişkileriyle örtüşen devlet tipinin *kapitalist* olduğu söylenemez. Böyle bir devletin kapitalist olmaması nedeniyle, Poulantzascı yaklaşımda kapitalist devletin *özü gereği* içerdiği özerklik de «varolamaz».

Bu kuramsal sorun, Poulantzas'ın «güçler dengesi» olgusuna yaklaşımını göz önüne almamızı gerektiriyor. Yazara göre devletin, iktidar blokunun geneline karşı bir özerkliği bulunmakta; bu özerkliği kapitalist devletin yapıcı özelliği olarak nitelemesinin nedeni, bu. «Güçler dengesi» olgusunu da kabul etmesinden ötürü yazar, devletin toplumsal denge durumundaki özerkliğini, genelde kapitalist devletin özerkliği konusundaki savı ile çelişmeyen bir biçimde açıklama sorunuyla karşı karşıya kalıyor. Bu çerçevede, toplumsal denge durumlarında da devletin geneldeki özerkliğinin sürdüğünü, ancak, böyle bir denge sonucunda ortaya çıkan özerkliğin *başat* olduğunu belirtiyor. Poulantzas, farklı nitelikteki bu özerklik kendini Bonapartizm'in bağlamı içinde

belli ettiği zaman Marx'ın, devletin *geneldeki* özerkliğinin farkına vardığını, dolayısıyla Marx ve Engels'in Bonapartizmi «burjuvazinin dini» olarak niteleditklerinde Bonapartizmi kapitalist devletin özgül bir biçimi olarak değil, bunun bileşiminde yer alan bir özellik olarak görmüş olduklarını öne sürüyor.

Bu çözümlemeden, Bonapartist devletin görece özerkliğinin, güçler dengesinin ortadan kalkmasından sonra da, kapitalist devletin özünde yer almasından ötürü, farklı bir düzeyde varlığını sürdüreceği sonucu çıkmakta. Öte yandan, araççı yaklaşım ise devletin özerkliğinden yalnızca belirli tarihsel koşullar altında, başka bir deyişle, özel bir durum olan Bonapartizmin bağlamı içerisinde söz edilebileceğini savunuyor. Bu çerçevede, toplumsal güçleri dengede tutan koşullar değiştikçe devlet de görece özerkliğini giderek yitirmekte.

Devletçilik Türkiye'sinde güçler dengesinin kapitalist sınıftan yana ağır basmasından söz edilebiliyorsa, araççı yaklaşıma göre devletin görece özerkliği giderek ortadan kalkacaktır. Öte yandan, Poulantzasçı çerçevede, «henüz varolmayan» üretim ilişkilerinin giderek varolmaya başlaması sonucunda ortaya çıkan kapitalist devletin görece özerkliği ise, tersine, giderek belirginleşecektir.

Kapitalist devlet bağlamında yer almasından ötürü Bonapartist devletin görece özerkliği, genelde aynı nitelikleri göstermeyen azgelişmiş ülkelerde ortaya çıkan özerklikten ayırdedilmeli. Bu noktada, kapitalist devletin söz konusu olmadığı durumlarda devletin özerkliğinden söz etmenin ne ölçüde anlamlı ve açıklayıcı olabileceği sorunu gündeme geliyor.

Ele aldığımız geçiş dönemlerini niteleyen güçler dengesi, bir burjuvazi - proleterya dengesi değil; iktidar bloku içerisindeki hiçbir sınıfın, sınıf bölümünün ya da sınıf ittifakının başat duruma gelememesinden kaynaklanan, bu yüzden de yönetilen sınıfların ağırlıklarını koymaları söz konusu olmayan özgül bir denge. Bu dengenin devlete kazandırdığı görece özerklik bürokratlara, denge durumundaki güçlerin çelişik çıkarları arasında bir anlamda arabuluculuk yapabilmelerini sağlayan bir esneklik kazandırarak, bu yolla toplumsal durağanlığın korunmasına olanak sağlıyor. Dengedeki güçlere karşı böyle bir özerklik kazanabilmeleri için bürokratlar, devletin denetim mekanizmalarından yararlanıyorlar; bunun sonucunda devlet müdahaleciliği giderek artıyor. Devlet, toplumsal gelişmeyi, söz konusu dengeyi bozmadan sağlamaya çalışıyor; bu yüzden öngörülen gelişme modelinin, devlet bürokrasisinin sıkı denetimi altında gerçekleştirilmesi gereği doğuyor.

Temel işlevi toplumsal durağanlığın korunması (dönemlerimize ilişkin olarak, özgül güçler dengesinin korunması) olduğundan devlet, sınıf çatışmalarının önüne geçme çabalarının yanısıra, dengeyi bozabilecek nitelikte gözüken aşırı önlemler almaktan da özenle kaçınmakta. Toprak reformlarının dar bir kapsamda kalarak özünde kapitalizm - öncesi yapıların kısa dönemde ortadan kaldırılmasına yönelik olmamasının temel nedenlerinden biri de, bu endişe: kapitalizm - öncesi sınıflar da, örtüştükleri üretim ilişkileri çerçevesinde toplumsal dengeye ağırlıklarını koymuş bulunduklarından bu ilişkilerin korunması, duyarlı dengenin korunabilmesinin bir önkoşulu; bu ilişkilerin ortadan kaldırılması, güçler dengesinin de sona ermesi demek. İncelediğimiz toplumları niteleyen birden çok üretim tarzının yalnızca birlikte

varoldukları değil, kapitalizm - öncesi tarzların kapitalist üretim tarzı ile *eklemlenme* içerisine girmiş bulunduklarına ilişkin savımız, açık ifadesini bu noktada buluyor.

Çizmeye çalıştığımız özgül güçler dengesinin çerçevesini tamamlamak için, bu dengenin bozulduğu evreyi de göz önüne alarak yapısal değişimlerin dinamiğini temel sürekliliği içerisinde değerlendirmemiz gerekmekte.

5. Ele Aldığımız Dönemlerin Sona Erişi : İncelediğimiz dönemleri niteleyen özgül güçler dengesi, toplumdaki (kuşkusuz kapitalist sınıfa ilişkin) bazı güçlerin bu dengeye giderek artan bir biçimde ağırlıklarını koymaları sonucunda bozularak süreç içerisinde ortadan kalkmıştır. Genelde dönemlerimizin perdelerini kapayışı seçim sonuçlarına (Türkiye'de 1950 yılında DP'nin iktidara gelişi, Nâsır'ın ölümünden sonra Mısır'da Sedat'ın Başkanlığa seçilmesi ve Peru'da 1980 seçimlerinden sonra Belaunde'nin Başkanlık koltuğuna yeniden oturmasına) bağlanmakla birlikte bu dönemlerin sona erişi, gerçekte bu toplumlardaki güçler dengesinin bozulmasını yansıtmakta.

a. Devletçiliğin Sonu : Genelde, burjuvazinin, devletin koruyuculuğuna gereksinimi kalmaması sonucunda devletçi siyasaların 1950 seçimleri öncesinde terkedilmeye başlandığı öne sürülüyor. Bu çerçevede, İkinci Dünya Savaşı sırasında büyük kapkaççı kazançlar elde etmiş olan sermaye çevrelerinin, devletçi siyasaların olanak tanıdığından daha geniş sermaye çıkışları yapılması ve özel girişimciliğe ağırlık verilmesi konularında «sabırsızlandığı» belirtilmekte. Örneğin, Aleksander, 1940'ların sonlarına doğru CHP ile DP'nin, devletçi siyasaların «çok ileri» götürüldüğü konusunda görüş birliğinde bulunduklarını ve özel girişimciliği desteklemek yönünde genel siyasalarda bir değişikliğe gidileceği yönünde gü-

vence verdiklerini söylüyor[211]. Neyzi, özel girişimciliği desteklemek yönünde beliren bu yeni eğilimi, «devlet girişimciliğine bağımlı bir durumda bulunan daha eski burjuva kesimleri» karşısında «yeni girişimci ve toprak ağası kesimler»in giderek güçlenmesine bağlıyor[212].

Lewis, yeni bir ticaret ve sanayi burjuvazisinin ortaya çıktığına değinerek, bu yeni sınıfın «demokrasi ve özel girişimcilik adına» karşı çıktığı devletçi siyasalardan giderek daha hoşnutsuz bir duruma geldiğini belirtiyor. Bu karşı çıkma, devletçiliğin *başarısını* niteliyor, çünkü bu yeni sınıfın ortaya çıkmasını devletçi siyasalar sağlamış bulunuyor. Yazar, bu sınıf açısından CHP'nin «yardımsever babacanlığı»nın giderek «usandırıcı bir zaman-şaşım *(anarchronism)*»a dönüştüğünü, bu yüzden «girişim özgürlüğü ile Batının yayılan kapitalizmine daha yakın bir ekonomik sistem» konusunda güvence veren DP'ye bel bağlandığını öne sürmekte[213].

Sunar, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra burjuvazinin, devletin koruyuculuğuna bağımlı olmaktan çıktığı ve bürokratik denetimlerden sıyrılmak istediği görüşünü paylaşmakta[214]. Az çok aynı noktayı vurgulayan Karpat'a göre, ekonomik bağımsızlığı sağlaması, ulusal bir ekonominin temelini atması ve ulusal sanayinin gelişmesi için ortam hazırlaması öngörülen devletçi siyasalar, önceleri el üstünde tutulmakla birlikte, 1940'ların ortalarına gelindiğinde, öngörülenlerin büyük ölçüde sağlanmış bulunmasından ötürü, devletçiliğin «tarihsel görevi» sona ermiştir[215].

---

(211) Alexander (1960), s. 358.
(212) Neyzi (1973), s. 124-25.
(213) Lewis (1968), s. 317.
(214) Sunar (1974), s. 89.
(215) Karpat (1973), s. 71.

Devletçiliğin sona erişine ilişkin ilginç bir açıklama, bu konudaki görüşleri azgelişmişlik kuramlarıyla koşutluk gösteren Boratav tarafından getiriliyor. Yazara göre 1930-45 yılları, emperyalist sistemin oldukça uzun bir bunalım dönemini ifade etmekte. Azgelişmiş ülkeler, ulusal gelişme ve sanayileşme olanağına, emperyalizmin siyasal ve ekonomik açıdan «şiddetle hasta» olduğu bu bunalım döneminde kavuşmuşlardır. Ancak, 1945 sonrasında yeni bir dünya kurulmaktaydı ve bu yeni yapıda, emperyalizmin yörüngesindeki azgelişmiş ülkelere açık olan yol, bağımlı ve çarpık bir gelişme çizgisinin dışına taşamamaktaydı [216].

Boratav'ın çözümlemeleri, Frank'ın Latin Amerika bağlamında sunduğu «merkez-çevre» modeli ile birlikte ele alındığında, iyice berraklaşıyor. Modelinin bir bölümü olarak Frank, çevredeki ülkelerin (ya da *uydu*ların) en büyük ekonomik gelişmelerini, merkez (ya da *metropol)* ile bağlarının en güçsüz olduğu dönemlerde gerçekleştirdiklerini belirtmekte. Böyle bir durum, dünya savaşları veya ekonomik çöküntüler gibi büyük bunalım dönemlerinde ortaya çıkıyor. Bunalımdan kurtulduktan sonra ise metropol, uyduları yeniden sistemle bütünleştiren ticaret ve yatırım bağlarını bir kez daha oluşturmakta [217]. Bu çerçevede Boratav, emperyalist dünya Büyük Bunalımın etkilerinden sıyrılmaya başlayınca Türk devletçiliğinin de buna koşut olarak «yumuşadığını» ve yabancı sermayeye açıldığını belirtiyor [218].

Farklı bir biçimde ortaya getirilmesine karşın Boratav'ın çözümlemelerinin, savlarımızla önemli koşutluk-

(216) Boratav (1974), s. 358.
(217) Frank (1973), s. 100.
(218) Boratav (1974), s. 374.

lar gösterdiği söylenebilir. Yazarın sözünü ettiği uluslararası bunalım, dönemlerimizdeki güçler dengesi ile örtüşmekte; böyle bir durumda (diğer sınıflar ve sınıf bölümleri gibi) metropol burjuvazisi de topluma kendi damgasını vuramamakta. Devletin bu dengeyi koruma yönünde ekonomiye müdahelesi, «özerk ulusal gelişme» biçiminde yorumlanıyor. Devletçi siyasaların «yumuşaması» ise, güçler dengesinin bozulmakta olduğunun bir başka ifade ediliş biçimi.

Boratav'ın çözümlemelerinde açıkça ortaya konmamış gözüken bir nokta, devletçilik dönemi öncesindeki başat üretim tarzının belirlenmesi. Bu yüzden çözümlemeleri, kapitalist üretim tarzının sürekliliğinin devletçilik dönemince kesintiye uğratıldığı biçiminde bir izlenim bırakıyor. Bu ise devletçilik dönemine bir *geçiş* evresi olarak bakılmasını olanaksız kılmakta : Türk toplumunda kapitalist üretim tarzının pekişmesini noktalama açısından devletçilik dönemine bir geçiş evresi olarak bakılması, kanımızca bir zorunluluk durumunda.

Çizdiğimiz çerçevede, Türk devletinin korumaya çalıştığı özgül güçler dengesinin, kapitalist unsurların giderek ağır basmaları sonucunda ortadan kalkmaya başladığı görülmekte. Türk siyasal yaşaminda DP'nin ortaya çıkışı, güçler dengesindeki kefelerden birinin ağır basmakta olduğunun göstergesi durumunda. Dengedeki bu değişim, DP'nin iktidara geliş sürecine koşut olarak adım adım izlenebiliyor. Bu adımlar içinde en derin toplumsal izler bırakanların başında, toprak reformu yasasının işlemez duruma getirilmesi yer almakta.

Sunar, Türkiye'deki toprak reformu programının etkisiz kalmasını, sermaye çevreleri ile büyük toprak sahipleri arasındaki çakışmalar ve ailevî bağlarla açıkla-

ma eğiliminde. Tarım ve sanayi sektörlerinin farklı kesimlerce temsil edildiği görüşüne karşı çıkan yazar, toprak - insan ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini engelleyen temel etmenin, kentsel ve kırsal ekonomik çıkarların ailevî bağlar yoluyla bütünleşmesi olduğunu belirtiyor[219]. Oldukça önemli bir noktaya parmak basmakla birlikte Sunar, çizdiği çerçevede bürokratların konumunu gözardı etmekte. Toprak reformunun etkisiz kalması sorunu, sınıf bağlantıları açısından bürokratlar ile büyük toprak sahipleri arasındaki ilişki ortaya konmadan tam olarak açıklanamaz. Azgelişmiş ülkeler genelinde (bir sınıf niteliği *taşımayan*) bürokrasinin sınıf bağlantısının, *belirleyici* olmamakla birlikte, önem kazandığı dönemlere ilişkin tartışmalar, burada açık bir ifadesini bulmakta. Gerçekten de Devletçilik Türkiye'sinde devlet bürokrasisinin önemli bir kesimi kırsal zenginlerden geldiğinden, toprak sahibi sınıflar devlet aygıtı içerisinde yerleşik bir konumda bulunuyorlardı. Bürokratların, toprak sahibi sınıfların ayrıcalıkları ile dolaysız çıkar bağları vardı. Devletçilik dönemi boyunca bürokratlardan birçoğunun önemli miktarlarda toprak elde etmesi sonucu toprak sahiplerine dönüşmesi, bu bağı güçlendirmiştir. Bu bağlamda, rejime en güçlü saldırıların toprak sahiplerinden gelmesi iç dinamikler açısından kaçınılmaz olmakta ve toprak reformu yasasından altı ay sonra Demokrat Parti'nin ortaya çıkışına neden bir raslantı gözüyle bakılamayacağı, daha öte belirginleşmektedir.

Devletçilik dönemini niteleyen güçler dengesinin giderek bozulması sonucunda DP'nin sahneye çıkışı, devlet müdaheleciliği tartışmalarına yeni boyutlar getirmiş-

(219) Sunar (1974), s. 118.

tir. 1940'ların sonlarına gelindiğinde CHP, değişen toplumsal güçlere koşut olarak, geniş çaplı devlet müdaheleciliği siyasetinden vazgeçmekle birlikte, uygulamada ve kapsamda sınırlı da olsa, devlet müdaheleciliğinin savunucusu görünümünü korumuştur *.

Demokrat Parti'nin temsil ettiği toplumsal güçlerin niteliği, ancak devletçilik döneminin sonlarına doğru bir tarım - ticaret ittifakının Türk toplumuna damgasını vurabildiğini göstermekte. Bu görünüm, Trimberger tarafından şöyle yorumlanıyor :

> «...toprak ağaları ve ticarî çıkar gruplarınca yönlendirilen hükümet, yabancı yardımına ve Amerikalı danışmanlara kucak açmayı ve önceki bağımsız, devletçe yönlendirilen gelişme siyasasını tersine çevirmeyi yeğlemiştir» [220].

Tersine çevrildiği söylenen devletçi siyasalar, genelde devletçilik dönemi olarak isimlendirilen geçiş evresinden sonra, tırmanışta olan kapitalist üretim tarzının Türk toplumundaki konumunun giderek pekiştiğini yansıtmakta.

b. Nâsırcılığın Çözülüşü : 1969 Sonbaharında Başkan Yardımcılığı görevine getirilen Sedat, 1970 yılında Nâsır'ın ölümünden sonra Başkan olmuştur. Gilsenan, Sedat'ın Mısır toplumundaki konumunu şöyle değerlendiriyor :

> «...hiçbir sınıf ya da sınıf bölümü başat değildir ve... Sedat'ın kendisi, farklı ve değişmekte olan ekonomik, siyasal ve ideolojik çıkarların ittifak ve çatışma

(*) CHP'nin, süreç içerisinde «Sosyal Demokrasi»yi göreli bir kolaylıkla benimseyerek yönetilen sınıfların çıkarlarını (belirli bir ölçüde) gözetmeye çalışmayı sürdürmesinin temelinde bu eğilimin yattığı söylenebilir.

(220) Trimberger (1978), s. 122.

içerisinde bulunduğu bir dönemin simasıdır. Kendisine bir yandan hareket olanağı sağlarken aynı zamanda sürekli olarak engeller ve kısıtlamalarla karşı karşıya getiren gücü ve zayıflığı, «arada sıkışmış» ve geçici konumundan kaynaklanan bir diktatördür» [221].

Gilsenan'ın sözleri Mısır toplumunu ilginç bir biçimde resmetmekle birlikte çözümlemeleri, Sedat döneminden çok Nâsır dönemini betimlemekte. Mısır toplumundaki bir dengeden ötürü sınıflar arasında «sıkışmış» bir konumu bulunduğundan söz edilebilecek kişi, Sedat değil, Nâsır. Bu denge, Nâsır'ın ölümünden *önce* değişmeye başladığından Sedat'ın konumu toplumsal denge yerine, dengedeki değişimi yansıtıyor.

Türkiye'de olduğu gibi, Mısır toplumunda da bozulan dengenin önemli bir göstergesi, kamu sektörünü genişletmeye yönelik siyasaların özel sektörü geliştirmeye yönelik siyasalar ile yer değiştirmesi. Rejimin özel sektöre ağırlık verme konusundaki kararlılığı, Ekonomi Bakanının sözlerinde örtülü olarak ortaya konmakta :

> «Özellikle özel sektörün ilgi alanına giren geleneksel olmayan malların dar kapsamlı işlemlerinden kurtularak ihracatımızı artırmak ve özel sektörü niteleyen esnekliği elde edebilmek için, bazı pazarların kamu sektöründeki belirli şirketler için ayrılması sistemi ortadan kaldırılmıştır» [222].

Özel sektöre verilmeye başlanan önemi, Mısır ekonomisinin *liberalleştirilmesi* olarak yorumlayan Cooper, şunları söylüyor :

> «...savaş, ekonomi içerisindeki farklı çıkarların siyasal nedenlerle yeniden düzenlenmesini gerektirmişti. O dönemde gündeme gelen ve 1970'ler boyunca süren,

(221) Gilsenan (1978), s. 93.
(222) Bkz. Cooper (1979), s. 493.

ekonominin radikalleştirilmesi ile liberalleştirilmesi arasındaki tartışma, hiçbir zaman ekonomik olmamıştır. Tartışma, liberalleştirme yanlıları yararına çözümlenmiş ve temel değişim 1968 yılında, rejimin en sonunda kendisini destekleyen çıkar grupları arasında bir seçim yapmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu seçim, ekonomik reform adı altında yapılmıştır... 1968 yılındaki ekonomik reform, 1973 yılındaki liberalleştirmeler için bir sıçrama tahtası oluşturmuştur» [223].

Cooper'ın, Mısır ekonomisinin «radikalleştirilmesi» ile «liberalleştirilmesi» arasında varolduğunu öne sürdüğü ikilem, Türkiye'de CHP ile DP arasındaki devlet müdaheleciliğine ilişkin tartışmaları anımsatmakta. Rejimin, kendisini ayakta tutan güçler arasında liberalizm bayrağını taşıyanlardan yana bir «seçim» yapması, Mısır toplumunda kapitalist üretim tarzının giderek pekişmekte olduğunu gösteren bir değişimi yansıtıyor.

Nâsır dönemi sonrasını değerlendiren Hüseyin, Sedat'ın toplumda Nâsır gibi bir *hakem* rolü oynayamadığını, çünkü «yeni burjuvazi»nin, Nâsır üzerinde kuramamış olduğu baskıyı Sedat üzerinde kurabildiğini öne sürmekte. Bu çerçevede Sedat, halkın gereksinmelerinin «geçici ortak - çarpanı» durumuna gelmiş ve sonuçta, devletin «yönetici burjuvazinin çeşitli bölümleri karşısındaki görece özerkliği görünür bir biçimde azalmıştır» [224].

Mısır toplumundaki değişimin dinamiği, bu çözümlemede açıkça izlenebilmekte, Nâsır'ın bir *hakem* olarak yorumlanması, mücadele eden sınıfları denetim altında tutabilmek için rejimin kendisini bu görünümde sunma zorunluluğu ile örtüşüyor. «Yeni burjuvazi»den söz edil-

(223) Aynı yerde, s. 484.
(224) Hussein (1977), s. 346.

mesi, güçler dengesinde kapitalist sınıfın yararına bir değişimin gerçekleştiğine işaret etmekte. 1960'ların sonlarına gelindiğinde burjuvazinin Mısır toplumuna kendi damgasını kesin olarak vurmuş bulunması, burjuvazinin Sedat üzerindeki baskısı biçiminde yorumlanıyor.

Mısır toplumunda giderek bozulan güçler dengesine koşut olarak dış ilişkilerde de değişimler gündeme gelmiştir. Sovyet danışmanlarının Mısır'dan uzaklaştırılmaları, ABD ile yakın ilişkilerin kurulması izlemiştir. Sedat rejimince yabancı sermayeyi ülkeye çekebilmek için giderek yoğunlaşan çabalar başlatılmıştır. Camp David örneğinde somutlaşan dış ilişkilerdeki değişimlerde ve rejimin güncel Orta Doğu bunalımlarına karşı tutumunda görüldüğü gibi, Nâsırcı siyasalardan önemli sapmalar söz konusu olmuştur *.

Özetle, Nâsırcı siyasaların, bir geçiş dönemi yaşayan Mısır'da ortaya çıkan güçler dengesi üzerine inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Toplumsal dengeye ağırlıklarını koyan kapitalist unsurların dengeyi kendi yararlarına bozması, Nâsır yönetiminin dayandığı temellerin ortadan kalkmasını nitelemekte.

c. Peru : Bir Dönemin Sonu mu? : Peru'da Velasko darbesi ile başlayan dönemin sona erdiği söylenebilir mi? 1975 yılında Velasko'nun yerine Bermudez'in geçmesi ve 1980 yılında sivil yönetime geri dönülmesi, siyasal alanda bu dönemin sona erdiğini gösteren gelişmeler. Velasko dönemini niteleyen güçler dengesinin bozulması ise bu dönemin sona erişinin gerçek nedeni.

(*) Bu çalışma, Sedat'ın öldürülmesinden önce tamamlanmış olmakla birlikte tarihsel - toplumsal koşullar, Mübarek rejiminin herhangi bir köklü değişim gündeme getirebilmesine olanak verebilecek gibi gözükmemekte.

Velasko dönemine ilişkin bir ön-kestirim yapan Jaquette'e göre, «askerî hükümet işbaşında kalacaktır çünkü ... karşıtları bölünmüş durumdadır ve 'kitlelere', orta sınıflara ya da bizzat ordu içerisinde bu muhalefet ile işbirliği yapabilecek kişilere daha çekici gelen çözüm önerileri sunabilecek durumda değildirler. Bu rejim rahatlıkla yaşayabilir»[225]. Jaquette'in iyimserliğini paylaşmaktan uzak gözüken Einaudi, şunu sormakta: «Peru devrimi, ne karizmatik bir lider ne de karşısında birleşebilecek güçlü bir dış düşman olmadan, devrimci çabayı bir arada tutabilecek duygusal sıvayı bulup kullanabilmeyi nasıl umabilir?»[226]. Ne var ki bu yargılar, Peru toplumundaki değişimin dikkate alınmamasından ötürü, betimsel kalıyor.

Velasko'nun yerine Bermudez'in geçmesine götüren gelişmelere gerekçe olarak, belirmekte olan ekonomik bunalım ile başedebilecek ve «devlet kapitalizmi» ile bağdaşabilecek halkçı bir taban oluşturmayı başaramayan Velasko'ya karşı ordu içinde başlayan hoşnutsuzluk gösterilmekte. Velasko'nun bir arada tutmaya çalıştığı «kapitalistler ve emekçiler, bürokratlar ve köylüler, yabancı yatırımcılar ve yerli küçük burjuvazi» arasındaki ittifakın çözüldüğü, ordunun yerli ve yabancı sermaye çevreleri ile yakın ilişkiler içerisinde bulunan kesiminin başat grup olarak ortaya çıktığı, bu çerçevede de Velasko'nun 1975 yılında yerini Bermudez'e bırakmak zorunda kaldığı öne sürülüyor[227]. Bu savda, örtülü olarak, toplumsal dengenin bozulma süreci izlenebilmekte.

---

(225) Jaquette (1975), s. 437.

(226) Einaudi (1973), s. 310.

(227) Petras ve Havens (1979), s. 31.

Aynı sav bağlamında, Velasko döneminin sonlarına doğru üçlü bir bunalımın ortaya çıkmakta olduğu belirtiliyor: Bu üçlü bunalımdan ilkini, sekiz milyar dolarlık kamu borcu ve ödemeler dengesindeki büyük bir açık oluşturmakta. İkinci bunalım, farklı nedenlerle tüm sınıf ve sınıf bölümlerinin rejime sırt çevirmelerinden ötürü hükümetin, siyasal desteğini yaklaşık tümüyle yitirmesinden kaynaklanmakta. Üçüncü bunalım, ordunun bir yandan burjuvaziye ödün verirken öte yandan proleter hareketlerini bastırmasından ötürü toplumsal kutuplaşmanın giderek keskinleşmesini içermekte. «Tutucu» subaylara «siyasal bir çözüm» olarak görünmüş olmakla birlikte. Bermudez'in güttüğü siyasaların, üçlü bunalımı derinleştirdiği belirtiliyor: Bermudez, rejimin uluslararası sermayeye bağımlılığını artırmış ve «Velasko ile birlik olan halkçı ve ulusal güçlerden kopmuştur» [228].

Bermudez'in konumu, Velasko'nun devletçi ekonomik siyasalarının sürmesini öngören «ilerici» subaylar ile özel girişimciliğin yeniden inşası yanlısı olan «tutucu» subaylar arasındaki görüş ayrılıkları çerçevesinde değerlendiriliyor. Bu görüşe göre, sağ kanadın giderek ağır basmaya başlaması sonucunda «ılımlı» Bermudez, ilerici subayları yönetsel kademelerden çekilmeye zorlamıştır [229].

Bu çözümleme, hem Türkiye'de hem de Mısır'da ekonomideki devlet müdaheleciliğine ilişkin tartışmalarda sıklıkla karşılaşılan bir bakış açısını yansıtmakta. Ancak, gerek sivil, gerek askerî bürokratlar arasındaki görüş ayrılıkları kamu sektörüne verilen önemin özel sektöre kaydırılmasının *belirleyici nedeni* değil, toplumsal

(228) Aynı yerde.
(229) Werlich (1979), s. 63.

güçlerin bozulan dengesine koşut olarak devlet aygıtında ortaya çıkan *nitel* değişimin siyasal plâtformdaki bir göstergesi durumunda.

Bermudez yönetimi, Velasko döneminin siyasalarına önemli değişiklikler getirmiştir. 1976 Temmuzunda hükümet, «pinekleyen» balıkçılık sektörünün kısmen devlet denetiminden çıkarılma kararını açıklamıştır. Aynı biçimde, kitle iletişim araçları, çimento sanayii ve benzin istasyonları da özel sektöre devredilmeye başlanmış, bu süreç diğer sektörlere de sıçramıştır. Petras ve Havens, kamu sektöründeki şirketlerin özel sektöre devredilmesi eğilimini, «IMF'in kamu mülkiyetine saldırısı» biçiminde yorumlamakta ve IMF'in dışında «başka güçler»in de, Peru'lu uzantılarının ülkedeki ekonomik bunalım ile başedememeleri durumunu göz önüne alarak «pusuda» beklemekteler. Yazarlara göre, «Peru'daki Amerikan Büyükelçisi Harry Schlauderman'ın ABD istilâsı sırasında Dominik Cumhuriyeti'nde görevli olması ve Şili'de Allende'ye karşı başlatılan istikrarsızlık seferberliğinde etkinlik göstermesi», bir rastlantı değil [230].

Bermudez yönetiminin, iç bunalımı çözmeye çalışırken, «uluslararası sermaye tarafından konulan oyun kurallarını kabul etmesi» nedeniyle devletin sınıf tabanının giderek açığa çıktığı, bu çerçevede «ne kapitalist ne de komünist» yaftasının etkinliğini yitirdiği belirtilmekte [231]. Sınıf tabanının berraklaşması ve rejimin çekiciliğini yitirmesi gibi çözümlemeler, dengedeki değişim sonucunda rejimin, toplumsal sınıfları denetim altında bulundurmayı sürdüremediğini ve buna koşut olarak devlet siyasalarının da, güçler dengesine ağırlığını koyan

(230) Petras ve Havens (1979), s. 34.
(231) Aynı yerde, s. 36.

sanayici kesim yararına değişmeye başladığını yansıtmakta. Toplumdaki konumunu güçlendiren sanayici kesimin 1970'ler Perusu'ndaki güçler dengesini kendi lehine bozması, Türkiye ve Mısır örneklerinden bu noktada farklılık gösteren bir olgu olarak karşımıza çıkıyor.

Bermudez yönetimi, bozulan dengenin toplumsal çalkantılarını yansıtırken, güncel gelişmeler de Peru'daki geçiş döneminin sona erdiğini göstermekte. Bunun siyasal plâtformdaki görünümü, 1978 yılında askerî hükümetin, sivil yönetime dönüleceği yönündeki açıklaması. Seçim arefesinde Serafino, şu ön-kestirimi yapıyor:

> «Latin Amerika, Peru'nun kabul edilen anayasal düzeninden yükselen ezgiyi dinleyecektir; çünkü bunu, kıtanın en yaşlı ve en etkin devrimcisi olan 83 yaşındaki Victor Raul Haya de la Torre yönetecektir. Haya'nın yöneticiliği, oniki yıllık *yürekler acısı askerî diktatörlük*ten sonra sivil yönetimin yeniden kurulmasına yöneliktir» [232] (vurgu eklenmiştir).

Serafino'nun, rejimin sivil yönetime dönme kararını değerlendirişi de oldukça ilginç. Bu konuda yazar, şöyle söylüyor:

> «Latin Amerika siyasetindeki müzikli iskemleler oyununda ordu, hızla büyüyen bir toplumda reform ve ekonomik gelişme gereksiniminin kendisini oturttuğu iktidar koltuğundan, aynı ezgi tarafından kaldırılmaktadır. Brezilya'nın, (Peru'dan) *daha başarılı* olan rejimi bile aynı fon müziğini işitmektedir» [233] (vurgu eklenmiştir).

1980 yılına kadar ertelenen seçimler çok ilginç bir sonuç ortaya çıkarmış, 1968 darbesiyle yönetimden uzak-

(232) Serafino (1978), s. 52.
(233) Aynı yerde, s. 54.

laştırılan Belaunde, Başkan seçilerek geri gelmiş ve, deyim yerindeyse, en azından geçiş dönemlerinin adamı olmadığını göstermiştir.

Genelde, ele aldığımız geçiş dönemlerinin gösterdiği benzerlikler ve farklılıklar ne tümüyle içsel koşullarca, ne de tümüyle uluslararası konjonktürce belirlenmekte. İçsel ve dışsal etkenlerin karmaşık bütünlüğünce nitelenmesinden ötürü bu dönemlerin farklı zaman kesitlerinde yer alması, raslantı değil. Bir yandan yerli sınıf tabanının gücü, öte yanda bu ülkelerin dünya kapitalist pazarına olan bağımlı ilişkileri çerçevesinde uluslararası kapitalizmin değişen doğası ile etkileşimleri, bu toplumlarda kapitalist üretim tarzının pekişme sürecinin zamanını ve özgül koşullarını belirlemiş gözüküyor.

Dönemlerimize ilişkin çözümlemeler, azgelişmiş ülkelerdeki devleti açıklayıcı nitelikte bir kurama gereksinim olduğunu vurgulamakta. Araçcı yaklaşımın dar bakış açısının gerilerde bırakılması, bir zorunluluk olarak karşımıza çıkıyor. Yapısalcı yaklaşım, kapitalist devletin oldukça gelişmiş bir çözümlemesini sunmakla birlikte azgelişmiş ülkelerdeki devleti bu çerçeveye tam olarak oturtabilmek, olanaklı gözükmemekte. Ancak, devletin «görece özerkliği» konusundaki güncel tartışmaların azgelişmiş ülkelerdeki devlete giderek artan bir ilgiyle yaklaşılmasını sağladığı da gözardı edilemeyecek bir gerçek olarak karşımıza çıkıyor.

Kapitalist devlet kuramının incelediğimiz dönemleri açıklamaktaki temel yetersizliği, bu toplumlarda birden çok üretim tarzının eklemlenmesi çerçevesinde devlet tipinin gösterdiği belirsizlikten ve buna koşut olarak hiçbir sınıfın, sınıf ittifakının ya da sınıf bölümünün iktidar bloku içerisindeki başat konumu elde edememesin-

den kaynaklanıyor. Böyle bir durum ya topluma kendi damgasını vuran güçlü bir sınıf tabanı bulunmaması, ya da varolan sınıfsal yapının çözülmesi sonucu ortaya çıkmakta.

Devletin, kendini yeniden üretebilmesi için toplumsal durağanlığı korumak zorunda olduğu göz önüne alındığında, incelediğimiz dönemlerde ortaya çıkan toplumsal dengeyi devletin neden dondurmaya çalıştığı, daha açık olarak görülebiliyor. Bu dengenin korunması, toplumdaki farklı sınıf çıkarlarının gözetilmesini gerektirmekte. Bu çerçevede, toplumsal durağanlığın korunması için kapitalizm - öncesi unsurların da korunması zorunluluğu ortaya çıkıyor. Bu zorunluluk, sömürge - sonrası devlete ilişkin tartışmalarda, kapitalizm - öncesi sınıfların kapitalist sınıflar ile ittifak içerisinde olduğu biçiminde yorumlanmakta. Genelde sömürge - sonrası devleti kapitalist devlet bağlamı içerisine sokma endişesinden kaynaklanan bu tür bir yorumun temellerinde ise kapitalizm - öncesi üretim ilişkilerinin, kapitalist üretim ilişkileri ile *eklemlenme* içerisine girmiş olması yatıyor. Özellikle Peru'ya ilişkin olarak, kapitalizm - öncesi üretim ilişkilerince nitelenen (sözde) «oligarşi» ile burjuvazi arasındaki bağlar, aralarındaki eklemlenmeden ötürü kapitalist üretim tarzının, kısa dönemde, kapitalizm - öncesi üretim ilişkilerinin tasfiyesine öncelik vermediğini açıkça gösteriyor.

Alavi'nin «mülk sahibi üç sınıf» çözümlemesindeki açmaz, bu noktada daha belirginleşmekte. Farklı üretim ilişkilerine dayalı tabanları bulunan bu sınıfların bir tür denge oluşturmasına karşın devletin *kapitalist* olarak nitelenmesi, sömürge - sonrası devlete ilişkin bir belirsizliği gündeme getiriyor. Bu kuramsal sorundan top-

raklı sınıfları da *kapitalist* olarak nitelemesi durumunda kurtulabilecek olmasına karşın Alavi, bu sınıfların kapitalizm - öncesi olduğu görüşünden ödün vermeyerek böyle bir yöntemsel yanılgıya düşmekten kaçınıyor, ancak bu kez de, farklı üretim tarzlarıyla örtüşen söz konusu üç sınıf arasındaki denge tarafından nitelenen sömürge - sonrası devletin *tipini* belirleme sorunu ile karşı karşıya kalıyor.

Patankar ve Omvedt'in, sömürge-sonrası formasyonlarda kapitalist üretim tarzının egemenliği konusundaki görüşleri, sorunu daha da bulanıklaştırıyor. Yazarlara göre «sömürgeci burjuva devleti», kendini yeniden üretebilmek için kapitalizm - öncesi sınıflar ile ittifak içerisine girmekte. Ancak bu ittifak, bir yerli burjuvazinin oluşmasına set çekiyor. Bu yüzden, «sömürgeci burjuva devleti»nden «burjuva devleti»ne bir dönüşüm gerçekleşmedikçe toplumda kapitalist üretim tarzı egemen olamamakta. Dolayısıyla yazarlar, sömürgeci dönemde de kapitalist sınıfın egemen olduğunu öne sürmekle birlikte bu durum, kapitalist üretim tarzının egemenliğiyle örtüşmüyor.

Başat üretim tarzının belirlenmesi sorunu, azgelişmiş ülkelerin çözümlemelerinde karşılaşılan güçlüklerin başında gelmekte. Bu güçlükten kaynaklanan zorlamalar, azgelişmiş ülkelerdeki devletin çözümlemesinde kullanılan «kapitalist olmayan yol», «ara rejim» ve «devlet kapitalizmi» tezlerinin tümüyle betimsel kalmasına yol açıyor.

Başat üretim tarzı tartışması, incelediğimiz dönemlerde kapitalist devlete ilişkin formülasyonların ne ölçüde açıklayıcı olabildiği sorununa da öncelik kazandırmakta. Bu çerçevede, «sermaye birikimini gerçekleşti-

renler» ile «devlet aygıtını yönetenler» arasında bir ayrım yapan Block'un çözümlemesi örnek olarak alınabilir. Dönemlerimizde sermaye birikimi sürecini devletin üstlenmiş olması nedeniyle Block'un ayrımı yapay kalıyor, çünkü sermaye birikimini gerçekleştirenler ile devlet aygıtını yönetenler, aynı kişiler oluyor.

Block'un ve Offe'nin bunalım dönemlerine başvuruları da dönemlerimizi açıklayıcı nitelikte olmaktan uzak görünüyor. Her iki yazar da, çalışmamızın başından bu yana özenle kaçındığımız bir yorum biçimini, yani dönemlerimizin kapitalist üretim tarzının egemenliğini kesintiye uğrattığı görüşünü dile getiriyorlar. Ele aldığımız dönemlerin öncesinde ve sonrasında kapitalist üretim tarzının egemen olduğu, niteliği belirsiz birtakım dönemlerin devreye girerek bu formasyonlarda kapitalist üretim tarzının sürekliliğinde bir kopukluğa yol açtığı biçimindeki bir görüşü kesinlikle paylaşmıyoruz. Dönemlerimizin geçiş toplumlarının özelliklerini yansıtmaları, Türkiye ve Mısır'da tırmanışta olan kapitalist üretim tarzının bu dönemler sonucunda pekiştiğini, Peru'da da kapitalizmin yeni bir evresine geçildiğini ortaya koyuyor.

Kapitalist üretim tarzının mutlak egemenliğinden söz etmenin güçlüğü, incelediğimiz geçiş dönemlerinde ortaya çıkan özgül güçler dengesinin devlete kazandırdığı görece özerkliğin, Bonapartizmden ve bunun andırışmalarından ayırdedilerek açıklığa kavuşturulmasını gerektiriyor. Dönemlerimizde ortaya çıkan toplumsal dengenin bir burjuvazi - proleterya dengesi değil, iktidar bloku içerisindeki hiçbir sınıfın, sınıf bölümünün ya da sınıf itifakının, geçici olarak, başrolü oynayamamasından kaynaklanan bir denge olduğu söylenebilmekle birlikte daha öte bir çözümleme, devletin altyapı/üstyapı ayrımına olan özgül ilişkisini çağrıştırmakta.

Kapitalizm - öncesi üretim tarzlarının (özellikle feodal tarzın) kapitalist üretim tarzındaki ekonomik düzey temelinde irdelenmesi, bu tarzlarda *ekonomi - dışı* bir unsur aramayı gerektiriyor. Bu unsur, ekonomik düzey ile siyasal düzeyin görünüşte ayrılmış olduğu kapitalist üretim tarzına göreli olarak ekonomi - dışı bir niteliğe sahip. Bu çerçevede altyapı/üstyapı ayrımı, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında bunların kaynaşmışlığından ötürü kuramsal bir belirsizlik gösteriyor. Önceden değindiğimiz gibi, Poulantzas ile Corigan ve diğerleri bu kuramsal soruna, bazı noktalarda birbirine yaklaşmasına karşın, özünde farklı olan formülasyonlarla açıklık getirmeye çalışıyorlar.

Poulantzas, her üretim tarzının kendi içerisinde düzeyleri bulunduğunu öne sürmekle bağlı bulunduğu Althusserci çerçeveden bu noktada ayrılıyor. Yazara göre, her tarz içerisindeki düzeylerin *içsel eklemlenmesi* farklı olmakta, ekonomik düzey «son kertede», belirli bir üretim tarzında hangi düzeyin egemen olacağını belirlemekte. Bu çerçevede, kapitalist üretim tarzındaki düzeylerin içsel eklemlenmesi, feodal üretim tarzındakinden farklı olmakta. Poulantzas'ın, kapitalizm - öncesi üretim tarzlarında ekonomik ve siyasal düzeylerin kaynaşmışlığını açıklama çabaları, bu bağlamda değerlendirilmeli. Bu düzeylerin kapitalist üretim tarzında ayrılmış gözükmesi Poulantzas'ı, görece özerkliğin kapitalist devletin özünde varolan bir özellik olduğunu söylemeye götürüyor.

Öte yandan Corrigan ve diğerleri devleti, «üretim ilişkilerinin bir dizgesi» olarak görme eğilimlerinden ötürü altyapı/üstyapı ayrımına bütünüyle karşı çıkarak üretim için özsel olmayan üstyapısal ilişkiler içerisinde ele

alınması yerine devletin, üretim ilişkilerinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmesi gerektiğini savunuyorlar. Devleti doğrudan üretim süreci içerisinde görmeleri ve bu görüşün uzantısı olarak altyapı/üstyapı ayrımına karşı çıkmaları yazarları, devletin «görece özerkliği» kavramını kullanıp kullanmama konusunda bir kararsızlığa götürmekte. Bakış açıları yazarları, söz konusu kavramın terkedilmesini önerecek bir konuma getirebilecek izlenimini veriyor. Ancak yazarlar, en azından şimdilik, devletin bir üstyapı kurumu olarak ele alınmaması durumunda görece özerkliğin ne ölçüde anlamlı olabileceği sorusunu yanıtlayabilmiş değiller. Ayrıca, görece özerklik kavramının altyapı/üstyapı ayrımı ile sınırlı kalması da gerekmiyor. Azgelişmiş ülkelerdeki devletin *tipinin* belirlenmesi açısından «üretim» kavramının «altyapı» anlamında kullanılması, bu soruna önemli ölçüde açıklık getirmekte.

Laclau'nun iki farklı ekonomik düzey bulunduğuna ilişkin savı, bu çerçevede oldukça anlamlı gözüküyor. Altyapı, *üretim* ile özdeşleştirildiği zaman kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında ekonomik düzeyin «ekonomi-dışı» bir unsur içerme zorunluluğu ortadan kalkmakta. Tüm üretim tarzlarının temeli *üretim* olduğundan, «ekonomik düzey» teriminin özgül olarak (ekonomik düzey ile siyasal düzeyin birbirinden ayrılmış *gözüktüğü*) kapitalist üretim tarzı için saklanmasıyla, (ekonomik ve siyasal düzeylerin kaynaşmış bulunduğu) kapitalizm-öncesi üretim tarzlarındaki ekonomik düzeyin, kapitalist üretim tarzındaki ekonomik düzey temelinde ele alınması, bir sorun olmaktan çıkacaktır.

İncelememiz boyunca araççı yaklaşımın kısır bakış açısına karşı çıkmaya özen gösterdik. Görece özerk-

liği kapitalist devletin bileşimindeki bir özellik olarak gören Poulantzascı yaklaşımın da yetersizliği ortaya konduğunda, şu soru gündeme gelmekte: Ele aldığımız geçiş dönemleri sırasında ortaya çıkan özgül güçler dengesinin devlete kazandırdığı *görece özerklik*, tırmanıştaki kapitalist ilişkilerin pekişme veya yeni aşamalara geçme evrelerini yaşayan belirli azgelişmiş ülkelerin incelenmesinde *kuramsal bir araç* olarak kullanılabilir mi?

Ele aldığımız dönemler çerçevesinde, geçiş dönemlerinin doğasını açıklamaya ilişkin olarak «görece özerklik» kavramının kullanılması, oldukça yararlı gözükmekte. Bu toplumlarda yaşanan geçiş dönemlerinde ortaya çıkan özgül *güçler dengesi* ve bunun devlete kazandırdığı *görece özerklik* kavramlarının, çözümleyici ve açıklayıcı kategoriler olarak kullanılabileceği öne sürülebilir; çünkü, özgül kullanımları bu kavramları, azgelişmiş ülkelerdeki devletin belirsiz gözüken bazı özelliklerini isimlendirmekten öte bir işlevi bulunmayan «ilerici», «anti-emperyalist», «anti-kapitalist», vb. yaftaları ile «ara rejim», «üçüncü yol», «devlet kapitalizmi», vb. kavramları gibi tümüyle betimsel kalmaktan kurtarmakta. Bu bağlamda, ele aldığımız dönemlerde ortaya çıkan güçler dengesince devlete kazandırılan görece özerkliğin bir yandan Bonapartist çerçeveden ayrılması, öte yandan da kapitalist devletin özünde varolan bir özellik olarak özgül Poulantzascı kullanımından farklı olması nedeniyle azgelişmiş ülkelerde yaşanan geçiş evrelerinin incelenmesinde bu kavramdan, açıklayıcı bir kategori olarak yararlanılabileceği öne sürülebilir.

Bu biçimde hem Bonapartizmden, hem de Poulantzascı kullanımından ayırdedilen görece özerklik kavramımızın özünde şu yatıyor: devlet, sınıf çatışmalarını denetim altında tutmaya çalıştığından bu işlev, toplum-

sal güçlerin özgül dengesi nedeniyle toplumsal sınıflar karşısında bürokrasinin genelde elde ettiği görece özerklikten yararlanan bürokratlar tarafından yerine getirilmekte. Ancak, yinelemek gerekirse, bürokratlar (Trimberger'in öne sürdüğü gibi) sınıf bağlantılarından ötürü değil, güçler dengesinden ötürü ön plâna çıkıyorlar. Yani, bürokratların sınıf bağlantısı, oldukça önemli olmakla birlikte, bu özerkliğin kazanılmasında *belirleyici* değil.

Genelde, ele aldığımız dönemlere *geçiş dönemleri* olarak bakılmamakla birlikte, bunların *geçici* olma özelliğine sıklıkla değiniliyor. Gerçekten de, bu dönemlerin «ara rejim» olarak isimlendirilmesi, bunların geçici görünümüne dayanıyor. Bu çerçevede söz konusu rejimler ya bir «başarısızlık» olarak (yani, devletçi «deneyimin» şu ya da bu nedenle başarısızlığa uğraması biçiminde) ya da bir «başarı» olarak (yani, kendi eliyle bir burjuvazi yaratarak «tarihsel görevini» tamamlayan devletin sahneden çekilmesi biçiminde) yorumlanmakta. Ancak, dönemlerimize, bu toplumlarda kapitalist üretim tarzının pekişmesine veya yeni bir aşamaya geçmesine götüren geçiş evreleri olarak bakıldığında bunlara «geçici» bir görünüm veren olgunun, bu dönemleri niteleyen özgül güçler dengesinin süreç içerisinde giderek bozulmaya yüz tutması olduğu ortaya çıkıyor.

İncelediğimiz dönemler neden *kalıcı* olamamışlardır? Başka bir deyişle devlet, neden toplumdaki güçler dengesini korumayı sürdürememiştir? Bu sorunun yanıtı, devletin (bilinçli olmamakla birlikte) sonul olarak kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesine hizmet ettiği gerçeğinde yatıyor. Ele aldığımız dönemlerde devlet, bir yandan sermaye birikimini üstlenirken öte yandan da (diğerleri arasında) burjuvazinin iktidar blokuna ege-

men olarak topluma kendi damgasını vurmasını engellemeye çalışıyor. Bunlar, devletin toplumdaki duyarlı güçler dengesini koruma yönündeki kararlılığını yansıttığından, bu dönemlerin görünürdeki sonuçlarının bürokratlarca *öngörülmediği* anlaşılmakta: ne Devletçilik Türkiye'sinin liderlerinin, ne de Mısır ve Peru'lu liderlerin sırasıyla 1950'ler Türkiye'sini, 1960'ların sonlarındaki Mısır'ı ve 1970'lerin ortalarındaki Peru'yu düşlemiş oldukları söylenemez. Öte yandan, devletçe yönlendirilen yapısal değişimlerin, amaçları açısından sosyalizme giden yolda kapitalist aşamayı atlamaya yönelik olmadığı da, açık. Bu çerçevede, çok ilginç bir çelişkinin söz konusu dönemleri nitelediği görülmekte. İncelememiz boyunca öne sürdüğümüz gibi, ele aldığımız dönemlerde devlet, geçiş dönemi özelliğinden kaynaklanan güçler dengesini korumayı amaçlamıştır. Bu çizgide devlet, toplumsal sınıfları (burjuvaziyi de dıştalamadan) denetim altında bulundurarak güçler dengesini sarsabilecek her türlü aşırı sınıf mücadelesini yumuşatmaya çalışmıştır. Devlet, temel işlevi olarak (dönemlerimiz açısından güçler dengesi ile eşanlamlı olan) toplumsal durağanlığı korumaya çalışırken sermaye birikimini üstlenmek ve ekonomideki etkinliğini artırmak durumunda kalmıştır. Ne var ki, toplumsal sınıfların denetim altında bulundurulması ile doğrudan ilintili olan devlet müdaheleciliği, süreç içerisinde, özel sermaye birikimine hizmet ederek sonuçta kapitalist üretim ilişkilerinin pekişmesine yol açmıştır.

Bu çelişki açıkça, toplumdaki güçler dengesinin korunmasının *siyasal* bir olgu niteliğini taşıdığını gösteriyor. Geçiş dönemleri boyunca devlet, iktidar bloku içerisindeki çelişik çıkarların mücadele alanını oluşturmuş, dolayısıyla bu dönemlerde ortaya çıkan güçler dengesi-

nin korunması da devletin, kendisini yeniden üretebilmesinin maddî tabanını sağlamıştır. Bu çerçevede, devlet gücünü elinde bulunduranların siyasal erekleri, burjuvazinin dünya görüşüne ters düşebilmiştir. Güçler dengesindeki değişim böylelikle iktidar bloku içerisindeki çıkar çatışmalarının göstergesi durumuna gelmiş, sonuçta, bozulan dengeye koşut olarak devlet, farklı nitelikler göstermeye başlamıştır. Ele aldığımız geçiş evrelerinin tamamlanması ile birlikte devletin, çerçevesini çizmeye çalıştığımız görece özerkliği de etkinliğini yitirmeye başlamış, dengenin bozulmasına neden olan güçleri önceki gibi denetim altında bulunduramaması, devletin doğasında *nitel* değişimlere yol açmıştır.

KAYNAKÇA

Abdel-Fadil, M. (1975) *Development, Income Distribution and Social Change in Rural Egypt.* Cambridge: Cambridge University Press.

Abdel-Malek, A. (1968) *Egypt: Military Society.* New York: Random House, Inc.

Ağaoğlu, A. (1949) *Serbest Fırka Hatıraları.* İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.

Alavi, H. (1972) «The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh», *New Left Review,* no. 74.

Alexander, A. P. (1960) «Industrial Entrepreneurship in Turkey: Origins and Growth», *Economic Development and Cultural Change,* 8, no. 4.

Arıcanlı, T. (1976) *The Role of the State in Social and Economic Transformation of the Ottoman Empire:* 1807-1918. Yayımlanmamış Doktora tezi, Harvard Üniversitesi.

Astiz, C. A. (1969) *Pressure Groups and Power Elites in Peruvian Politics.* New York: Cornell University Press.

Avcıoğlu, D. (1977) *Türkiye'nin Düzeni.* İstanbul: Tekin Yayınevi.

Beeri, E. (1969) *Army Officers in Arab Politics and Society.* Jarusalem: Israel University Press.

Berberoğlu, B. (1980) «State Capitalism and National Industrialization in Turkey», *Development and Change* 11, no. 1.

Block, F. (1977) «The Ruling Class Does Not Rule: Notes on the Marxist Theory of the State», *Socialist Revolution,* no. 33.

Boratav, K. (1974) *Türkiye'de Devletçilik.* İstanbul: Gerçek Yayınevi. [Yeni basım: Savaş Yayınları, 1982].

———, (1977) «1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi», *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu.* İstanbul: İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Derneği Yayını.

Chailand, G. (1977) *Revolution in the Third World.* Sussex: The Harvester Press.

Cohn, E. (1970) *Turkish Economic, Social and Political Change.* New York: Praeger Publishers.

Cooper, M. (1979) «Egyptian State Capitalism in Crisis: Economic Policies and Political Interests, 1967-1971», *International Journal of Middle East Studies* 10.

Cotler, J. (1975) «The New Mode of Political Domination in Peru», A. F. Lowenthal (ed.), *The Peruvian Experiment : Continuity and Change Under Military Rule.* New Jersey : Princeton University Press.

———, (1978) «A Structural-Historical Approach to the Breakdown of Democratic Institutions: Peru», J. Linz ve A. Stepan (ed.), *The Breakdown of Democratic Regimes.* Baltimore : John Hopkins Press.

Corrigan, P.K.D., vd. (1977) «The State as a Relation of Production : An Essay in Historical Materialism», Yayımlanmamış çalışma, British Sociological Association.

———, (1978) «Remarks on Historical Materialism», Corrigan, vd. (ed.), *Socialist Construction and Marxist Theory* (Taslak), MacMillan.

Dekmejian, R. H. (1971) *Egypt Under Nasir.* Albany: State University of New York Press.

Divitçioğlu, S. (1981) *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu.* Kırklareli: Sermet Matbaası.

Doğanay, Ü. (1977) «1923-1938 Döneminde Toprak Reformu Sorunu», *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu.* İstanbul: İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Derneği Yayını.

Draper, H. (1977) *State and Bureaucracy*. New York : Monthly Review Press.

Dupuy, A. ve Truchil, B. (1979) «Problems in the Theory of State Capitalism», *Theory and Society* 8, no. 1.

Einaudi, L. (1973) «The Military and Government in Peru», C. E. Thurber ve L. Graham (ed.), *Development Administration in Latin America*. North Carolina : Duke University Press.

Frank, A. G. (1973) «Development and Underdevelopment», K. Wilber (ed.), *The Political Economy of Development and Undendevelopment*. New York : Random House, Inc.

Feit, E. (1973) *The Armed Bureaucrats*. Boston : Hougton Mifflin Co.

Fitzgerald, E.V.K. (1976a) «The Political Economy of Peru, 1968-75», *Development and Change* 7, no. 1.

———, (1976b) «Peru : The Political Economy of an Intermediate Regime», *Journal of Latin American Studies* 8.

———, (1976c) *The State and Economic Development : Peru Since 1968*. Cambridge : Cambridge University Press.

Gilsenan, M. (1978) «In Search of Sadat», *New Left Review*, no. 3.

Gold, D. A., vd. (1975a) «Recent Developments in Marxist Theories of the Capitalist State - Part I», *Monthly Review* 27, no. 5.

———, (1975b) «Recent Developments in Marxist Theories of the Capitalist State - Part II», *Monthly Review* 27, no. 6.

Göymen, K. (1976) «Stages of Economic Development in Turkey : The Interaction of Single - Party Politics and Economic Policy in the 'Etatist Decade', 1930-1939», ODTÜ *Gelişme Dergisi*, no. 10.

Gramsci, A. (1971) *Selections From Prison Notebooks*. Southhampton : The Camelot Press.

Grayson, G. W. Jr. (1970) «Peru's Military Government», *Current History* 58, no. 342.

Hansen, B. ve Marzouk, G. (1965) *Development and Economic Policy in the UAR*. Amsterdam : North - Holland Publishing Co.

Hein, W. ve Stenzel, K. (1973) «The Capitalist State and Underdevelopment in Latin America : The Case of Venezuella», *Kapitalistate* 2.

Herslag, Z. Y. (1959) *Turkey: An Economy in Transition.* The Hague : Van Keulen N. V.

———, (1968) *Turkey : The Challenge of Growth.* Leiden : E. J. Brill.

Hunt, S. (1971) «Distribution, Growth and Economic Behavior in Peru», G. Ranis (ed.), *Government and Economic Development.* New Haven : Yale University Press.

Hussein, M. (1977) *Class Conflict in Egypt, 1945-1970.* New York: Monthly Review Press.

Issawi, C. (1963) *Egypt in Revolution : An Economic Analysis.* London : Oxford University Press.

İnan, A. (1973) *Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Plânı, 1936.* Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Jaquette, '. S. (1972) «Revolution by Fiat : The Context of Policy-Making in Peru», *Western Political Quarterly* 25.

———, (1975) «Belaunde and Velasco : On the Limits of Ideological Politics», A. F. Lowenthal (ed.), *The Peruvian Experiment : Continuity and Change Under Military Rule.* New Jersey : Princeton University Press.

Kalecki, M. (1972) *Essays on the Economic Growth of the Socialist and the Mixed Economy.* Cambridge : Cambridge University Press.

Kapitalist Devlet Sorunu (1977) M. Belge ve A. Aksoy (der.), İstanbul : Birikim Yayınları.

Karpat, K. (1973) *The Transition of Turkey's Political Regime to a Multi-Party System.* Michigan : University Microfilms, Inc.

Kerr, M. H. (1962) «The Emergence of Socialist Ideology in Egypt», *The Middle East Journal* 16, no. 2.

Keyder, Ç. (1976) «The Dissolution of the Asiatic Mode of Production», *Economy and Society* 2.

———, (1979) «The Political Economy of Turkish Democracy», *New Left Review,* no. 115.

Kongar, E. (1977) «Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları», *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu.* İstanbul : İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Derneği Yayını.

Laclau, E. (1975) «The Specifity of the Political : The Poulantzas-Miliband Debate», *Economy and Society* 4.

Lewis, B. (1968) *The Emergence of Modern Turkey.* London : Oxford University Press.

Leys, C. (1976) «The 'Overdeveloped' Post-Colonial State : A Re-Evaluation», *Review of African Political Economy* 5.

Lowenthal, A. F. (1975) «Peru's Ambiguous Revolution», A. F. Lowenthal (ed.), The Peruvian Experiment : *Continuitya and Change Under Military Rule.* New Jersey : Princeton University Press.

Mabro ve Radwan (1976) *The Industrialization of Egypt, 1939-1973.* Oxford : Clarendon Press.

Marx, K. (1972) *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte.* Moscow : Progress Publishers.

Miliband, R. (1969) *The State in Capitalist Society.* London : Quartet Books.

———, (1972) «Reply to Nicos Poulantzas», R. Blackburn (ed.), *Ideology in Social Science.* Glasgow : William Collins Sons and Co. Ltd.

Namboodiripad, E. M. S. (1973) «On 'Intermediate Regimes'», *Economic and Political Weekly* 8, no. 48.

Neyzi, N. (1973) «The Middle Casses in Turkey», K. Karpat (ed.), *Social Charge and Politics in Turkey* Belgium : E. J. Brill.

Nordlinger, E. A. (1977) *Soldiers in Politics : Military Coups and Governments.* New Jersey : Prentice Hall, Inc.

O'Brien, P. (1966) *The Revolution in Egypt's Economic System.* London : Oxford University Press.

Ökçün, G. (1974) *The Ottoman Legacy and Economic Development to 1930.* (Teksir).

Patankar, P. ve Omvedt, G. (1977) «The Bourgeois State in Post-Colonial Social Formations», *Economic and Political Weekly* 12, no. 53.

Petras, J. (1977) «State Capitalism and the Third World», *Development and Change* 8, no. 1.

——— ve Havens, A. E. (1979) «Peru : Economic Crisis and Class Confrontation», *Monthly Review* 30, no. 9.

Pompermayer, M. ve Smith, C. Jr. (1973) «The State in Dependent Societies : Preliminary Notes», F. Banilla ve R. Girling (ed.), *Structures of Dependency*. Stanford : Institute of Political Studies.

Poulantzas, N. (1972) «The Problem of the Capitalist State», R. Blackburn (ed.), *Ideology in Social Science*. Glasgow : William Collins Sons and Co. Ltd.

———, (1973) *Political Power and Social Classes*. London : NLR Editions.

———, (1975) *Classes in Contemporary Capitalism*. London : NLR Editions.

Quijano, A. (1968) «Tendencies in Peruvian Development and in the Class Structure», J. Petras ve M. Zeitlin (ed.), *Latin Amerika : Reform or Revolution*. Connecticut : Fawkett Publications.

———, (1971) *Nationalism and Capitalism in Peru : A Study of Neo-Imperialism*. London : Monthly Review Press.

Sarafy, S. (1963) «Economic Development by Revolution : The Case of the UAR», *The Middle East Journal* 17, no. 3.

Saul, J. S. (1974) «The State in Post-Colonial Societies : Tanzania», R. Miliband ve J. Saville (ed.), *The Socialist* Register. London : The Merlin Press.

Serafino, N. (1978) «Leading Peru's Return to Civilian Rule», *Business Week*, no. 2545.

Skouras, T. (1978a) «The 'Intermediate Regime' and Industralization Prospects», *Development and Change* 9, no. 4.

———, (1978b) «On the Analysis of the Industrialization Process and the Notion of the 'Intermediate Regime' : A Reply to Critics», *Aym yerde*.

Slovo, J. (1974) «A Critical Appraisal of the Non-Capitalist Path and the National Democratic State in Africa», *Marxism Today*.

Solodovnikov ve Bogoslovski (1975) *Non-Capitalist Development : An Historical Outline*. Moscow : Progress Publishers.

Stepan, A. (1978) *The State and Society : Peru in Comparative Perspective*. New Jersey : Princeton University Press.

Sunar, İ. (1974) *State and Society in the Politics of Turkey's Development.* Ankara : Ankara Üniversitesi Basımevi.

Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1977) *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin Politika Arayışları,* Ankara : ODTÜ Yayınları.

Tezel, Y. S. (1977) «1923 - 1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri», *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu.* İstanbul : İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Derneği Yayını.

Therborn, G. (1978) *What Does the Ruling Class Do When it Rules?.* London : NLR Editions.

Timur, T. (1979) *Osmanlı Toplumsal Düzeni.* Ankara : Sevinç Matbaası.

Toprak, Z. (1977) «Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu», *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu.* İstanbul : İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Derneği Yayını.

Trimberger, E. K. (1978) *Revolution From Above : Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru.* New Jersey : Transaction, Inc.

Vandendries, R. (1973) «An Appraisal of the Reformist Development Strategy in Peru», R. E. Scott (ed.), *Latin American Modernization Problems.* Chicago : University of Illinois Press.

Vatikiotis, P. J. (1968) «Some Political Consequences of the 1952 Revolution in Egypt», P. M. Holt (ed.), *Political and Economic Change in Modern Egypt.* London : Oxford University Press.

Weeks, J. (1976) «Crisis and Accumulation in the Peruvian Economy, 1967-1975», *The Review of Radical Political Economy* 8, no. 4.

——ve Dore, E. (1977) «Class Alliances and Class Struggle in Peru», *Latin American Perspectives,* no. 14.

Werlich, D. P. (1979) «Peru : The Lame-Duck 'Revolution'», *Current History* 76, no. 444.

Williams, G. (1978) «The 'Intermediate Regime' and Industrialization Prospects : A Comment», *Development and Change* 9, no. 4.

Zeeeye, B. (1979) «On the Nature of 'Leftist Juntas'», *Monthly Review* 31, no. 3.

Ziemann, W. ve Lanzendörfer, A. (1977) «The Ctate in Peripheral Societies», R. Milliband ve J. Saville (ed.), *The Socialist Register*. London : The Merlin Press.

Zink, D. W. (1973) *The Political Risks for Multinational Enterprise in Developing Countries : The Case Study of Peru*. New York : Praeger Publishers.

AZGELİŞMİŞLİK VE SİYASAL YAPILAR

TÜRKİYE • MISIR • PERU

DEVLETİN GÖRECE ÖZERKLİĞİ

SADUN EMREALP

BİREY B T TOPLUM